KRISTÓ GYULA

NEM MAGYAR NÉPEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A mű megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –

Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a Magyar Könyv Alapítvány támogatta

A borítón látható rajz a Képes Krónika címlapjáról való;
Nagy Lajos királyt ábrázolja, jobbján nyugati páncélos lovagok,
balján hosszú ruhás keleti alakok csoportja látható.

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző

Grafikai tervező: Szabó János

Felelős kiadó: A Lucidus Kiadó ügyvezetője, Cholnoky Győző

ISSN 1586 3144
ISBN 963 9465 15 1

TARTALOM

ELŐSZÓ

Magyarország középkori (895–1526 közti) történetéről nem lehet érdemben szólni a nem magyar népek említése nélkül. Ennélfogva minden, valamennyire is igényes összefoglaló országtörténet szükségszerűen foglalkozik bizonyos mélységig ezzel a kérdéssel. Az ilyen áttekintések alapját az egyes népek magyarországi históriájáról szóló munkák alkotják. A magyar történetírás minden időben gondot fordított arra, hogy feltárja egy-egy, az ország területén élő vagy élt nép, népcsoport középkori múltját. E tárgykörben igen sok alkotás készült, közülük egészen kiválóak, de olyanok is, amelyekről efféle minősítés még jóindulattal sem mondható el. Azt kell tehát megállapítanunk: a nem magyar népek középkori történetére vonatkozó szakirodalom mennyiségre nézve bőséges, minőségre nézve egyenetlen.

Hiányzik azonban a palettáról olyan munka, amely forrásokon nyugvó anyag és egységes szempontrendszer alapján összefoglaló képet nyújtana valamennyi itt megfordult nép históriájáról, azaz a kérdéskör tudományos igényű, monografikus feldolgozását adná. Erős megszorítással egyetlen terjedelmes, több mint 60 évvel ezelőtt íródott tanulmányról lenne állítható, hogy ilyen igénnyel közeledett a témához. Mályusz Elemér 1939-ben éppen száz oldalas dolgozatában a középkori magyar nemzetiségi politikát tekintette át.[1] Ez az írás része

annak a vitának, amely az 1930-as évek második felében és a 1940-es évek elején Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között folyt.[2] Míg Szekfű Gyula dolgozatait nem kifejezett szakmai fórumon, hanem a magyar értelmiség általa szerkesztett társadalomtudományi folyóiratában, a reprezentatív és nagyhatású *Magyar Szemlében* tette közzé, addig Mályusz Elemér a maga anyagait történész szaklapban, a *Századokban* publikálta. Szekfű írásaiban *általában* járta körül a magyarok és a kisebbségek középkori kapcsolatrendszerét, elutasítva minden olyan gyanút vagy vádat, ami ebben a viszonyrendszerben az alá- és fölérendeltséget, az elnyomást, illetve elnyomatást fogalmazta meg. A vita végső fokon politikai indítékú volt, amelynek aktualitását a trianoni országhatárokon kívülre került magyar milliók helyzete, valamint az ún. utódállamok politikusainak és történészeinek a középkori magyar állam nemzetiségeket elnyomó álláspontja gerjesztett.

Mályusz Elemér, aki a középkor történetével kapcsolatban csak alkalmilag foglalkozó Szekfűvel szemben céhbeli medievista volt, e téren mélyreható, *konkrét* vizsgálatokat végzett. Megállapítása szerint a 11–12. században a magyar nemzetiségi politika célja – a zsidókat kivéve – az asszimiláció volt, ebben a korszakban a nemzetiségek nem kaptak kiváltságokat, a királyok szétszórtan telepítették le őket. Ez beolvasztásuk irányába hatott. A 13. század elejétől a továbbra is tudatos megfontolás eredményeképpen kialakított politika vezérelve a szétszórás helyett a tömörítés vagy tömbösítés lett, amelyet az az uralkodói szándék vezérelt, hogy a nemzetiségekre a nagybirtok ne tegye rá a kezét. Ezzel a magyar királyok feladták az asszimilációt, mivel homogén nemzetiségi tömböket kialakítani és magyarosítani nem lehetett egyszerre. A 13–15. században az asszimiláció a nemzetiségek legértékesebb elemeinek a magyarsághoz való csatlakozására szorítkozott,

amelynek alapvető mozgatórugója a hadviselés érdekeinek érvényre juttatása volt. Számos nemzetiség jutott ekkor kiváltságokhoz.[3] Mályusz munkája – az egész középkort átfogó problematika ellenére – nem tekinthető a középkori Magyarországon élt nem magyar népelemek monográfiájának. A hangsúly nála ugyanis az uralkodón, az általa megvalósított politikán van és nem a különféle etnikumukon. Nem foglalkozott külön-külön a nemzetiségekkel, sőt közülük számos népelem érdemben elő sem kerül a tanulmány lapjain. A néhány etnikum múltjának mozaikszerű felvillantása szinte csak illusztrációs anyag a királyi akarat bemutatásához.

A Szekfű–Mályusz-vitához időben és tematikában két további írás kapcsolódott. Az egyik, Szabó Istváné, ez a munka gyakorlati jellegű állásfoglalás: ő a magyarok és a nemzetiségek együttélésének kérdését – noha röviden – az egész magyarság életrajzának szerves részévé tette.[4] Guoth Kálmán elméleti jellegű okfejtésében arra mutatott rá, hogy a királyok az idegenekben nem nemzeti kisebbségeket láttak a középkorban, hanem a társadalom hasznos elemeit. A nem magyar népelemek élete, sorsa nem a nemzetiségi kérdésből, hanem a társadalmi fejlődésből érthető meg. A magyar uralkodók a 11–12. században tehát nem akarták sem elnyomni, sem asszimilálni a nem magyar népelemeket, mivelhogy a középkorban nem létezett tudatos nemzeti türelem, nem volt tudatos asszimiláció, ezek ugyanúgy mai szemléletünk jellegzetes elemei, mint a nemzeti kisebbség, nemzetiség, nemzetiségi politika fogalmai.[5] Ezzel a nézettel Guoth lényegében Szekfű Gyula és Szabó István álláspontjára helyezkedett. A vitát az országra szakadó hadi és politikai események (a második világháború, majd az erre következő néhány évtized magyarországi ideológiai berendezkedése) levették a napirendről. Magam 1997-ben akként összegeztem a vita tanulságait, hogy a tények nem

Mályusz álláspontja mellett szólnak.[6] Ez azért érdekes alaphelyzet, mert éppen az adatokkal dolgozó Mályusznak nem sikerült bizonyítania igazát a középkorra messzebbről tekintő és a korszakot jóval kevesebb tény alapján vizsgáló Szekfűvel szemben. Ebben alapvetően az játszott szerepet, hogy Mályusz 1937-től kezdve a német történetírás ösztönzésére a középkori magyar néptalaj, illetve kultúrtalaj kategóriái[7] alapján döntő szerepet juttatott vizsgálódásaiban az etnikai hovatartozásnak. Vagyis az adatokat egy – alapvetően téves – ideológia követelményének rendelte alá, és így feladta azt a történetírói szuverenitást, amely a hitelesség érdekében elvárható alapkövetelmény. Az elmarasztaló vélemény azonban nem érvényes Mályusz egész tanulmányára, hiszen az sok ponton kiállta a megírása óta eltelt hosszú idő próbáját.

Talán ez utóbbi mozzanat is hozzájárult ahhoz, hogy az 1945 utáni évtizedekben Mályusz – noha kiindulópontját tekintve alapjában elhibázott, de ennek ellenére tudományos igényű – vállalkozásához hasonlók egyáltalán nem születtek. Ami készült, az mindössze rövid, többnyire néhány oldalas áttekintés vagy ismeretterjesztő jellegű összegzés. Csorba Csaba 1971-ben voltaképpen a kunokról értekezett, írása – a többet ígérő címmel szemben – a magyarországi nemzetiségeket csak annyiban érintette, amennyiben kutatásuk elmaradott voltát tette szóvá.[8] Szűcs Jenő 1982-ben arra vállalkozott, hogy néhány oldalon a középkori Magyarország népeiről adjon a legfontosabb ismérvekre kiterjeszkedő áttekintést.[9] Végül 1984-ben Ács Zoltán a legrégibb időktől kezdve napjainkig terjedő, inkább népszerűsítő jellegű összefoglalása során bőséges terjedelemben tárgyalta a középkor nem magyar népeit is.[10] Noha Ács könyve nem tudományos igényű, hanem az ismeretterjesztés célját szolgáló alkotás, mégis mindmáig ez szolgáltatja a legtöbb és a legátfogóbb ismeretanyagot a középkori Ma-

gyarországon élt nem magyar népekről. Ő – az akkori idők szemléletének megfelelően – a középkort egészen a 18. század elejéig értette.

Magam a jelen kötet címében szereplő középkort a honfoglalástól 1526-ig tartó időszakaszként kezelem, Magyarország fogalmában pedig némi megszorítást alkalmazok. Nem értem bele Szlavóniát (továbbá Horvátországot és Dalmáciát), mert e területeken – némi magyar és egészen csekély német szórványokat leszámítva – döntően szláv lakosság élt, és ennek előrebocsátása után e térségekkel a továbbiakban nem foglalkozom. Munkám azon a gyötrő hiányon próbál valamelyest enyhíteni, ami a – némi szűkítéssel értett – középkori Magyarország nem magyar népelemeinek tudományos alapvetésű, átlekintő, összegző története kapcsán megállapítható. Hogy ilyen munkák nem készültek, annak vélhetően legfontosabb oka a forrásanyag úgyszólván végtelen sorában lelhető meg. A kimerítő és részletes tárgyalásnak, amely az optimális teljességre törekszik, oklevelek százezreit, elbeszélő források százait – vagy talán ezreit –kell(ene) ehhez felhasználnia. Ez azonban messze túl van azon a határon, ami egy embertől (vagy akár még egy munkaközösségtől is) reálisan elvárható lenne. Ennek az anyagnak természetesen magam sem vagyok a birtokában. Én, akit a kérdéskör elemeiben (amit a székelyekről, oroszokról stb. szóló írásaim igazolnak) és összességében is hosszú idő óta érdekel, oly módon véltem a gordiusi csomót átvághatónak, hogy bevontam a vizsgálatba saját, döntően a 11–14. századra vonatkozó anyaggyűjtésemet, a 14. század közepe utáni fejleményeket illetően viszont erőteljesen támaszkodtam a szakirodalmi előzményekre. Ez a tárgyalásban kétségtelenül egyenetlenségeket szült. Azok a megyék és népcsoportok esetében, amelyeket korábban alaposan megtárgyaltam, több, az ilyenhez nem jutott megyék és népelemek esetében összeha-

sonlíthatatlanul kevesebb anyag állt rendelkezésre a 14–15. század vonatkozásában.

Mi sem lett volna azonban fájdalmasabb, mint valahol az 1330–1340-es évek táján elvágni a tárgyalás fonalát, éppen ott, ahol számos új fejlemény jelentkezett, és a bőséggel áradni kezdő adatok mind biztosabb alapokra helyezik a kutatást. Szerencsére a 14. század közepén túl egy sor megye és népesség esetében rendelkezésünkre áll – a korábbi szakirodalomnak hála – annyi anyag, amennyi megadja az időrendben történő további tárgyalás lehetőségét. Így hát a témát 895–1340 közti szakaszában alapvetően (a teljességhez közel járó, de azt nyilván el nem érő) forrásanyag révén tárgyalom, míg 1340 után részint feldolgozások, részint pedig az erre az időszakra végzett (sajnos, fájdalmasan hiányos) forrásfeltárás alapján. Igyekeztem azonban a megformálásban olyan módon eljárni, hogy e törésvonalak minél kevésbé legyenek érzékelhetők.

Ennek a szempontnak is eleget tesz a kötet felépítése, amely szerint nem az időrend a tárgyalás abszolút rendező elve, hanem az egyes etnikumok; az időrend csak az egyes népek bemutatása kapcsán, azon belül jut – igaz, ott sem meghatározó –szerephez. A különféle nem magyar népek esetében azért kellett eltekintenem az időrend szigorú követésétől, mert a források legtöbbször nem adnak elégséges fogódzókat a kronológiai rend megállapításához. Ehelyett a területi tárgyalás elvét választottam, vagyis országrészről országrészre (ezen belül megyéről megyére) haladva mutatom be az egyes etnikumokat. Ha magam is egy – feltett, a valóságban ebben a formában nem létező – királyi nemzetiségpolitika mentén tárgyalnám az anyagot, bizonyára ugyanúgy az idő fonalára fűztem volna fel az adatokat, mint tette azt Mályusz Elemér.

Ám az én célkitűzésem nem ez, hanem az egyes népek magyarországi megjelenésének, letelepedésének, berendezkedé-

sének, társadalmának bemutatása, ami csakis úgy képzelhető el, ha ezeket az etnikumokat egyenként vetem vizsgálat alá, illetve bizonyos etnikumokat nem külön, hanem csoportok tagjaként tárgyalok. Ez utóbbi eljárás magyarázata abban rejlik, hogy bizonyos esetekben – méghozzá többnyire forrásadottságokkal magyarázható okokból – az látszott célszerűnek, ha egy fejezetben többféle népről szólok. Ilyenek a honfoglaló magyarokkal együtt jött népek; az azonos időben a Kárpát-medencébe került székelyek és böszörmények egyazon kavar népességnek voltak a részei, ezért elválasztásuk a szövegben nehezen lenne indokolható. Úgyszintén a forrásanyag nem engedi meg az egyenkénti bemutatást a csehek, szlovákok, lengyelek, oroszok, bolgárok, szerbek, horvátok, illetve a vallonok (franciák), olaszok esetében, mivel az előzőeket a leggyakrabban összefoglaló néven szlávnak, az utóbbiakat pedig gallnak vagy latinnak nevezik a kútfők. Ez a körülmény sokszor nem tesz lehetővé az átfogó megnevezésnél pontosabb etnikai meghatározást.

A könyv – címében is hangsúlyozva ezt – *népekről* szól. Bár ismerem azokat a vitákat, amelyek a nép *(ethnosz)* fogalma körül zajlanak, adott esetben mégsem elméleti alapvetés révén, hanem a forráshasználat alapján beszélek népekről. Röviden szólva: népeknek tekintem mindazon nagyobb embercsoportokat, amelyek a kútfőkben mint népek (népcsoportok, etnikumok) szerepelnek. Ebből a szempontból tehát úgyszólván érdektelen – bár más vonatkozásai miatt nagyon is lényeges kérdés –, hogy egy-egy nép milyen nyelvet beszélt. Ha a forrás (nyelvétől függetlenül) elkülönített egy nagyobb embercsoportot a magyarságtól, és ennek oly módon adott kifejezést, hogy azt saját névvel látta el, magam népként kezelem. A népet azonban olyan értelemben is magyaráznom kell, hogy valóban csak nagyobb embercsoportokra értem és nem azok

– bármily kiemelkedő jelentőségű – egyedeire. Nem szól tehát a jelen kötet azokról a személyekről, akik magukban vagy kisszámú kísérettel jöttek az országba, így a rendre idegenből érkezett királynékról, a külországi eredetű főpapokról és főemberekről. Az ő bevonásuk a tárgyalásba – jóllehet éppen velük kapcsolatban tekintélyes mennyiségű szakirodalomra támaszkodhattam volna – a politikum, a köztörténet irányába vitte volna el a tárgyalást, márpedig éppen ettől akartam tartózkodni ez esetben.

Alapvető célkitűzésem ugyanis az, hogy a középkori Magyarországon élt nem magyar népek történetét három szempont alapján mutassam be, ezek közül meghatározó jelentőségű a településtörténeti aspektus. A könyv gerincét annak bemutatása teszi ki, hogy e népek hol szálltak meg a Kárpát-medencén belül. Két további, lehetőség szerint megválaszolandó kérdés e népek társadalmának, illetve igazgatásának kérdésköre. Mindhárom szempont segít kijelölni e népek magyarországi helyét. Ezeket figyelembe véve máris érthető, hogy miért mellőztem a királynékat és a magyarországi elit idegen származású tagjait. Ők ugyanis – szinte kivétel nélkül – nem saját etnikumuk idekerült tagjai közül választódtak ki, nem is velük együtt érkeztek Magyarországra, hanem más utakon, ami külön – adott esetben őket a tárgyalásból kizáró – elbánást biztosít számukra. Nem szólok tehát az alábbiakban sem pl. Gizella, Gertrúd vagy Beatrix királynéról, sem Gellért püspökről vagy Beckensloer János érsekről, sem a Druget-nádorokról, Ozorai Pipóról vagy Stiborici Stiborról. Igaz, valamennyien idegen származásúak („külföldiek") voltak itt, de nem ők a nép, nem reprezentálják azt a pályát, amit Magyarországban a németek, az olaszok vagy a lengyelek mint népcsoport befutottak.

Könyvem írott forrásokon alapul. Teljesen mellőzni voltam kénytelen az egyes népek régészeti hagyatékának bemutatá-

sát. Bár számos nép (pl. a kunok vagy a besenyők) esetében számottevő eredmények születtek e téren, de egy sor más népről nem mondható el ugyanez. Az eljövendő kutatások feladata az írott és régészeti források ütköztetése. Nem térhettem ki viszont nyelvészeti jelenségek megtárgyalása elől. Módszertani alapelvnek itt is azt tekintem, hogy az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben. Az eddigi kutatások ezt a szempontot általában kevésbé hangsúlyozták, sőt bizonyos szerzőknél a nyelvi tények fontosságban az írott kútfők elé és fölé kerültek. Kétségtelenül kevésbé fáradságos összegyűjteni (vagy főleg már elkészült összeállításokból kiemelni) a népnevekkel alakilag kapcsolatba hozható helyneveket, és ezek alapján megállapítani, hogy az ily névvel jelölt településeken az érintett etnikum valamilyen időpontban jelen volt, semmint oklevelek ezreinek átnézése után jutni effajta következtetésre. A kétféle úton tett megállapítás valóságtartalma között azonban óriási a különbség. Az előbbi, a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott), az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk.

S hogy ennek az első pillanatra merőben módszertaninak látszó – és talán még öncélúnak is tetszhető – meditációnak mekkora a kihatása a kérdéskör egészére, azt a következő gondolatmenettel szeretném igazolni: Mályusz Elemér fent röviden idézett koncepciója azon alapszik, hogy az *-i* végződésű és látszólag népnevet tartalmazó helynevek (Németi, Olaszi, Tóti stb.) csakis a 11–12. században keletkezhettek. Mivel pedig ezek nagy szórtságban helyezkednek el szerte a Kárpát-medencében, innen adódott megállapítása, hogy a magyar uralkodók a 11–12. században a tudatosan szétszórt nemzetiségeket asszimilálni akarták. Az *-i* képzővel alakult helynevek

vizsgálata azonban arra mutatott rá, hogy ilyenek „egészen a XV. század végéig jelentékeny számban és természetes (tehát nem pusztán analógiás) úton keletkeztek: azaz az -i képző egészen a XV. század végéig eleven volt új alakú helynevek létrehozásában. Így tehát -i képzős helynevek a XI. század elejétől-közepétől a XV. század végéig alakulhattak. Adataink arra is rávilágítanak, hogy az -i képzős helynevek keletkezésének fénykora nem a XI–XII. század volt..., hanem a XIII–XIV. század".[11] Ebből egészen nyilvánvaló, hogy nem lehet a népnévből alakult -i képzős helynevek keletkezését a 11–12. századra korlátozni, sőt nagy többségük bizonnyal nem is e két században jött létre. Így az e kronológiához kapcsolt néptörténeti következtetések (mindenekelőtt a magyar királyok asszimilációs szándékáról Mályusz által mondottak) önmaguktól elesnek, tárgytalanná válnak.

Nem jobb a helyzet azokban az esetekben sem, amikor – látszólag – a népnév önmagában, minden képző hozzáadása nélkül vált helynévvé. A nyelvészek óvatos megfogalmazásai ellenére a történészek sokáig az ilyen helyneveket idegen etnikumok által lakott településekre vonatkoztatták, és mint ún. puszta népnévből alakult helyneveket szintén korai időkre (a 10–12. századra) vezették vissza. Ezzel az eljárással szemben itt most nem részletezhető példák sokasága igazolja, hogy a népnév előbb személynévvé vált, és a helynévben e személy neve nyert megörökítést. Ilyen esetekben viszont már szó sem lehet arról, hogy e falvakban mindenestül nem magyar népelemek éltek volna. Különben is a puszta népneves (gyakran személynévi áttételen keresztül alakult) helynevek szintén nemcsak a korai századokban, hanem az egész középkor folyamán létrejöhettek.[12] Élete vége felé – a helyneveket korábban meglehetősen kritikátlanul felhasználó – Györffy György is eljutott ehhez a felismeréshez: „Régebben elterjedt az a nézet,

hogy ahol *Besenyő* helynevet találunk, ott az Árpád-korban besenyő lakosság élt. Konkrét példák arra mutatnak, hogy a *Besenyő* elnevezésű helyek... sok esetben besenyő származású vagy *Besenyő* ragadványnevet viselő birtokosok tulajdonai voltak... Valószínű, hogy a *Besenyő* falunév nem azt jelenti, hogy a falu összlakossága besenyő volt".[13]

További gondok is nehezítik a helynevek automatikus, kontroll nélküli felhasználását a nem magyar népek települési helyeinek megállapításában. Általánosan bevett szokás volt eddigelé, hogy a helynév etimológiája meghatározónak számított az etnikai minősítésben. Ha tehát a helynév magyarnak minősült, ott magyar népességet tételeztek fel, ha szlávnak, akkor szlávot stb. A részletes tárgyalás során adatok sora cáfolja e megállapítás hitelét, most csak annyit bocsátok előre: a legfeltűnőbb ez a románok esetében. A középkor nagy részében a románok ugyanis nem román nevet viselő településeken éltek, hanem magyar vagy szláv nevű falvakban. Ha pusztán a településnevekből akarnánk románokra következtetni, alaposan csalatkoznánk. A nevet ugyanis legtöbbször a környezet adja, tehát nem a benne lakók, hanem a szomszédok etnikumát minősíti. De még ez sem feltétlenül igaz, hiszen sok példánk van arra, hogy a tulajdonos vagy a telepítő neve vált önmagában vagy valamilyen utótaggal (*-falva, -háza* stb.) ellátva falunévvé. A tulajdonos vagy telepítő neve pedig a legcsekélyebb mértékben sem jelent iránytűt a tekintetben, hogy milyen népesség élt a faluban.

Ugyancsak komoly gondok forrása, hogy az írószervek (kancellária, hiteles helyek) milyen névformákat foglaltak írásba, más szavakkal: magyarították-e avagy nem. Nem lehet elvárni az oklevelektől, hogy pontosan leképezzék, hűen tükrözzék a szóban forgó térség etnikai viszonyait. Nem ez volt ugyanis a rendeltetésük. Kniezsa István arra mutatott rá: „A magyar név-

alak használata az oklevelekben csak azt jelenti, hogy az a réteg, amelynek számára az oklevelek készültek, tehát a birtokos nemesség, ...az ország minden részében magyar nyelvű volt a XV. sz. végéig".[14] Hogy nemcsak a kedvezményezettek, a birtokosok nyelve játszhatott szerepet a névformák megadásában, hanem az oklevelek kiállítóié is, arra – igaz, e példában a személynévhasználat terén – csattanós bizonyságot szolgáltat egy 1335. évi oklevél. Eszerint a Berzevicziek egyik őse a szepesi káptalan privilégiumát bemutatta a királyi országbíró előtt, ám mivel abban Theodoricus, Theodorici vagy Theodorico névalakok vannak, a kúria magyar jegyzői és tanítói (*scolares*) Thyadar vagy Theodoro alakban akarták lefordítani azokat. A Berzeviczy-ős fiai ez ügyben a szepesi káptalan állásfoglalását kérték. A káptalan oklevéllel tanúsította, hogy azon nevet, amelyet a magyarok Detricusnak írnak, a németek Theodoricusnak szokták írni, minthogy a káptalan jegyzői többnyire németek.[15] Az elbeszélő források, útleírások igen gyakran a jogot biztosító oklevelekétől eltérő, a ténylegesen beszélt nyelv alapján hallott névformákat hagyományoztak ránk. Csak két példa álljon itt ennek igazolására. Székesfehérvár neve számos 11–12. századi narratív kútfőben a szokásos Alba helyett Bellegrava (Belgrád) alakban szerepel. Miközben az oklevelek rendszeresen Kassa ~ Cassa néven emlegetik a Felvidék fontos kereskedelmi központját, addig egy 15. század közepi orosz nyelvű, azaz szláv személy által készített útleírásban Kosica ~ Koseca, azaz szlávos alakban fordul elő.[16]

Nem indokolja tehát semmi, hogy a nem magyar népek kárpát-medencei jelenlétének bizonyságául – főleg egyértelműen róluk szóló írott források híján – a földrajzi nevekre túlságosan nagy terheket rakjunk. Ugyanis „a népnévi helynevek korántsem tükrözik pontosan az ország területén lévő különféle etnikumok helyét – amint ott-tartózkodásuk idejére nézve is

csak évezredes időközben igazítanak el –, hiszen idegen népesség által lakott terület csak az esetek egy – feltehetően nem túl magas százalékszámot kitevő – részében kapott nevet az ott élő nép nevéről, az esetek jelentékeny részében más, nem etnikai jellegű névadási indíték alapján nyert a terület elnevezést".[17] Ez persze nem jelenti azt, hogy a helyneveket teljesen mellőznünk kellene az alábbiakban, amikor nem magyar népek után nyomozunk a középkori Magyarországon, de e téren nagyfokú önmérsékletet kell tanúsítanunk. Nem vitás, számos esetben tudjuk igazolni, hogy az *-i* képzős vagy puszta népnévi földrajzi név ténylegesen kapcsolatba hozható idegen etnikummal. Ha azonban erre bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, inkább mellőznünk kell a helynevet, nehogy téves következtetésekre jussunk, mivel egyéb támpont híján ennek van nagyobb valószínűsége. E – talán szigorúnak tűnő, de jogosulatlannak semmi esetre sem mondható – módszertani elv következetes érvényesítése voltaképpen fájdalmas „műtét", hiszen rengeteg, alkalmasint több száz (eddig számításba vett) helynévi „bizonyíték" hull ki ily módon a rostán.[18] Magam a helynevek közül mindössze azokat látom külön indoklás nélkül felhasználhatónak, ahol a népnév a névhez másodlagosan járuló megkülönböztető elem (a Szászzsombor vagy a Tótvázsony típusú helynevek ugyanis eleve azért jöttek létre, hogy etnikai alapon különböztessenek meg korábban azonos nevű falvakat). Elmaradnak ezektől forrásértékükben az Olaszfalu, Oroszfalu stb. típusú helynevek, mert ilyen esetekben is érvényes lehet az, amit az *-i* képzővel ellátott népneves helynevekről fentebb mondtam,

Az írott forrásokhoz való erős kötődés, a kútfőkben rejlő tanulságok hasznosítása megóv bennünket attól, hogy a nem magyar népek ügyét túlságosan egyszerűen, sematikusan lássuk. Mi sem károsabb, mint régi vagy modern sztereotípiák kri-

tikátlan átvétele és kivetítése az egész középkorra. Szent István Intelmeinek híres mondata az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyengeségéről és törékenységéről csakis az István kori viszonyok közepette értelmezhető,[19] és nem tehető meg az egész, egyébként nem létező középkori magyar nemzetiségpolitika alappillérévé. A modern ideológiák középkorba történő indokolatlan és célzatos visszavetítésének kell tekinteni mindazon állításokat, amelyek az egész középkor vezetőelvévé a nemzeti elvet tették meg, vagyis az egyik nép másik által történő kollektív elnyomását, és a másiknak ez ellen való folytonos (és etnikai öntudattól eltelt) lázadását. Még a szélsőségesek közé igazán nem számítható Ovidiu Pecican is úgy fogalmaz: a középkor delén „hajszálnyi eltérés sincs immár aközött, hogy valaki magyar és nemes... A 13. század végén a magyar politikai élet előterébe került az a felfogás, hogy a nemesség és a magyarság közössége egy és ugyanaz". Egy efféle képtelen állítás természetesen már involválja a következőt: a középkorban belülről, azaz Magyarország területén „a románság egyre radikálisabb harcot folytatott a magyar királyság ellen„.[20] Ez az idézet (és még hány hasonlót, sőt jóval keményebbet, szélsőségesebbet lehetne idézni) arra hívja fel a figyelmet: a nem magyar népek magyarországi története rendre politikai felhangokkal dúsult, sőt helyenként azok vették át a vezérszólamot. A téves felfogások cáfolatának leghatékonyabb, sőt egyetlen célra vezető módja: az adatok felsorakoztatása. Én éppen ezért e könyvben nem bocsátkozom terméketlen vitákba, hanem tárgyszerűen elősorolom a forrásokat. Sapienti sat.

A munka nem tekinti feladatának, hogy az egyes népek Kárpát-medencén kívüli (ős-)történetéről beszámoljon, megelégszik ezzel kapcsolatban néhány rövid mondattal. Történetük részletesebb kifejtését attól az időtől indítja, amikor megjelentek Magyarország területén. Históriájukat elkíséri a középkor

végéig, illetve addig az időpontig, amikor eltűntek a forrásokból. Nem lehet eléggé hangoztatni, hogy e munka tárgyát a nem magyar népek alkotják. E tárgyválasztás alkalmasint kelthet olyan benyomásokat az olvasóban, mintha magyarok nem is éltek volna a 10–15. században a Kárpát-medencében. Az állandó ismételgetés mellőzésével e helyütt kell leszögezni a magyar honfoglalás utáni valamennyi évszázadra érvényes megállapítást: a nem magyar népek a magyar állam területén, a magyar nép szomszédságában, gyakran azzal teljesen elvegyülten éltek. De mivel a magyarok nem légüres térbe érkeztek 895-ben későbbi hazájukba, célszerű a tárgyalást a 9. századi (még a magyarok érkezése előtti) etnikai viszonyok bemutatásával kezdeni.

A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPEI A HONFOGLALÁS ELŐTT

Annak megválaszolása, hogy kik éltek a 9. századi Kárpát-medencében, nem tartozik a könnyű feladatok közé. A források nagyrészt ugyanis országokról és nem népekről szólnak, márpedig mi sem veszélyesebb, mint országok és népek közé azonosságjelet tenni. Az vitán felül áll, hogy a 9. században a Kárpát-medence politikai struktúrája az egyneműből a sokféleségre váltott át, vagyis nagyfokú divergálódás ment végbe. A 8. század végén még a térség egésze az Avar Kaganátus uralma alá tartozott.[21] A nyugati és keleti irányból érkező támadások ezt összeroppantották, és romjain számos politikai képződmény létesült. Az igazi nyertesek az avarok elleni katonai akciók győztesei, a frankok és a bolgárok lettek. Az Inn folyótól keletre a Dunáig terjedő terület (a mai Ausztria nagy része és a ma Dunántúlnak mondott tájegység) *Oriens* 'kelet' néven a Frank Birodalom része, annak határterülete lett. Ennek egyik alkotóeleme a kezdetben Pribinát, majd Kocelt uraló mosaburgi (mai nevén zalavári) grófság. A bolgárok a később Erdélynek nevezett térségre és az attól délnyugatra eső vidékre terjesztették ki uralmukat. A Dunától északra morva-szláv fejedelemség létesült, ehhez tartozott a nyitrai rész is. Minden bizonnyal fénykorában ennek fennhatósága mélyen benyúlt az

Alföldre (az ún. Nagy Morávia). A Dunától keletre alkalmasint megmaradhatott az Avar Birodalom egy kis darabja. A Drávától délre szintén szláv fejedelemség alakult, míg az Adriai-tenger és a Gozd hegység között kialakult a horvát állam.[22]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az újonnan megjelenő kárpát-medencei politikai képződmények urai saját etnikumukat juttatták számbeli túlsúlyra, vagyis hogy nyugaton a frankok, keleten a bolgárok tömegei jelentek volna meg a Kárpát-medencében. A gyér tényanyag és a történelmi tapasztalat is inkább arra mutat, hogy nem feltétlenül népek, hanem csak hatalmi elitek cseréje történt. Egy efféle felfogás érvényre jutását nagyon sokáig megzavarta az a néhány híradás (Suda Lexikon, Orosz Évkönyv), amelyek az avarok teljes kipusztításáról, nyomtalan eltűnéséről szóltak. Ezeknek ma már nem adhatunk hitelt.[23] Az avar háborúk minden pusztítása ellenére az Avar Kaganátus népe jórészt helyben maradhatott, csak az eddigi kagán helyett térségenként különböző új urakat kapott. További gond forrása, hogy a legcsekélyebb mértékben sem gondolhatunk arra, miszerint az Avar Birodalom fennállása utolsó szakaszában, vagyis a 8. században ez a nép döntően avar lett volna. Az avar uralom ugyanis nem vonja automatikusan maga után, hogy az uralmuk alatti népesség etnikuma is avar. Bizonyosra vehető, hogy az avar mellett egy sor más népelemmel is számolhatunk a térség lakóiként már a 8., de a 9. században is.

Az írott források nem foglalkoznak részletesen és hosszabban a 9. századi kárpát-medencei népességgel. A század 20-as éveiben a Frank Évkönyv *Adobritus* vagy *Praedenecentus* nevű népről írt, amely szláv népességnek tekinthető. A század közepén az általában Bajor Geográfusként emlegetett ismeretlen szerző az iménti néppel azonosítható *Osterabtrezus* etnikumról tett említést, valamint a Frank Birodalom keleti határai

mentén *Marharius* (morva), *Vulgarius* (bolgár) és *Merehanus* (morva) népet nevezett meg.[24] A morvák szlávok, a bolgárok alattvalói hasonlóan, a bolgár elitnél pedig éppen ezekben az évtizedekben ment végbe a török–szláv nyelvváltás. A magyar honfoglalás küszöbén a kortárs Regino öt népről szólt a Kárpát-medencében: a pannónokról, az avarokról, a karantánokról, a morvákról és a bolgárokról.[25] Közülük a karantánok és a morvák bizonyosan szlávok, a bolgárok nagy többségükben ugyancsak, az avarok eredendően ugyan török nyelvű nép lehetett, de kérdés, hogy mennyire szlávosodtak el a 9. század folyamán, végül a pannónok etnikuma (nyelve) nem értelmezhető egyértelműen. A Naum-legenda ugyancsak morvákról beszélt e térségben, Bíborbanszületett Konstantin pedig Nagy Morávia közelebbről meg nem nevezett lakóiról.[26] Avarokat azonban nem csupán Regino említett – vélhetően az Alföldre lokalizálhatóan – 895-ben, hanem a *Conversio* a 870-es évek elején Zalavár vidékén, Konstantin pedig 950 táján az Adriai-tenger mentén.[27] Az avar továbbélést tehát több, egymástól független írott forrás igazolja. A *Conversio* egyébként úgy tudja, hogy még gepidák is éltek a Dunántúlon.[28] Egy 860. évi oklevél az Alpokalján vangar (onogur) népességet sejtet.[29] A gyér írott forrásanyag a Kárpát-medencében szlávokat, továbbá avarokat, bolgárokat, onogurokat, gepidákat említ a magyar honfoglalás előestéjén, de alig fér kétség hozzá, hogy – elsősorban a Dunántúlon – bizonyos frank (német) népességgel is számolhatunk. Ez legalább háromféle nyelvi szubsztrátumot jelent: szlávot, törököt és németet.

Az etnikai kérdésekben a régészet jelenleg aligha tud érdemben állást foglalni. Ez több körülménnyel kapcsolatos. Egyrészt: elvileg jogos kételyek merülhetnek fel azzal kapcsolatban, hogy a régészet egyáltalán alkalmas-e etnikai minősítések adására, mivel a régészeti kultúrák és az etnikumok tá-

volról sem fedik egymást.[30] Másrészt: valószínűleg le kell számolni azzal a sztereotípiával, hogy bármilyen környezetben élő, de egyazon nyelvű népességnek azonos régészeti kultúrájúnak kell lennie. A régészeti műveltséget ugyanis nem a nyelv hozza létre és alakítja, hanem az együtt élő népek természeti és társadalmi viszonyainak bonyolult kölcsönhatása. Egy példára kihegyezve: nem lehet azonos leletanyagot várni azon szlávoktól, akik a Felső-Tisza-vidékén éltek vagy akik a nyugati Felvidéken, illetve a Tisza délebbi folyása mentén. Mindhárom szláv csoport más természeti körülmények között, más társadalmi és politikai koordináták között élt, ennélfogva feltétlenül különbözniük kell leletanyaguknak is, főleg hosszabb egy helyben lakás esetén. Az alábbiakban példákkal igazolom majd, hogy a szlávok a Kárpát-medence más és más részein egymástól nagyon eltérő foglalkozást űztek, sajátos etnikai jegyük nem állapítható meg. Nem igaz tehát a szorgosan földet művelő szlávság sztereotípiája sem. A Felső-Tisza vidékén levő szláv sírok nagy többsége a 8–9. századra keltezhető, a legkorábbinak látszó zemplénagárdi temetőt pedig a 7. század elején kezdték használni.[31] A szlávok csoportja tehát már a magyar honfoglalás előtt két-háromszáz évvel ott lakott, vagyis esetükben a szlávság másutt élő nagyobb csoportjaival való együttlét már régen megszűnt.

Mérföldes előrelépésre nyújt lehetőséget a kronológia tisztázása terén a közelmúltban megjelent a közép-európai avar lelőhelyek korpusza.[32] Ennek alapján meg lehet kísérelni az avar kori leletek időrendi szétválasztását. Ennek azért van óriási jelentősége, mivel a még ma is érvényben levő kronológiai rend azon alapult, hogy az avar kor népessége, az Avar Birodalom alattvalói – akik természetesen nem mind avarok – a 8–9. század fordulójának háborúi során teljesen kipusztultak. Ennélfogva e leletcsoport „felső időhatárát is az avar–frank

háborúk idejénél, a 8–9. század fordulójánál vonták meg. S mivel mindmáig nem történt meg az avar régészeti leletanyag kronológiai átrendezése, az avar–frank háborúk utáni időszak régészeti emlékeinek kiválasztása, komoly folytonossági hiányok keletkeztek a kapcsolódó (avar és Karoling-) kultúrák szövetében".[33] Csak két példa arra, hogy milyen meglepetésekkel szolgálhat természettudományos módszer alkalmazása a datálásban. A dunacsébi (čelarevói, Szerbia) késő avar temetkezési hely sírja a British Museum laboratóriumának mérése alapján a 969±66 évre tehető, kalibrálva viszont a 11. századra,[34] holott a hagyományos keltezés szerint a halottnak már a 9. század előtt sírba kellett volna kerülnie. Az Ópusztaszer-Kiszner tanyai „honfoglaló" magyar sírok radiokarbon vizsgálat révén megállapított időpontja 995±35 év,[35] holott a tradicionális datálás szerint az itt eltemetettek „a honfoglalók egyik korai generációjához" tartoztak.[36]

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a szlávok, a törökök és németek közül kik éltek a legnagyobb számban a Kárpát-medencében, a nyelvészeti adatokhoz kell fordulnunk. A térség 9. századi források révén bizonyítható földrajzinév-anyaga viszonylag csekély. Ezek között szláv (Ablanc, Torna ~ Tornava) és német (Mosaburg, Ortahu, Salapiugin) nevek egyaránt előfordulnak.[37] A nyelvi dominancia dolgában ezek azonban nem igazítanak el bennünket. Sokkal többre megyünk, ha figyelmünket a folyónevekre fordítjuk. Szláv közvetítéssel került a magyarba a Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros, Szamos, Körös, Temes, Olt, Vág, Garam, Nyitra, Ikva, Rába, Marcal, Zala, Kerka, Mura neve. Ez már önmagában arra mutat, hogy a szlávságot kell a legnagyobb létszámú etnikumnak tekintenünk a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencében, hiszen ellenkező esetben a tényt, hogy szinte az összes nagyobb, ősi indoeurópai eredetű víz neve a szlávból jutott be a

magyarba, nem tudnánk magyarázni. A honfoglaló magyaroknak tehát a térség szinte minden részén elsősorban szlávokkal kellett találkozniuk.[38]

Nem lesz tanulságok nélküli, ha áttekintjük – tájegységek szerint haladva – a Kárpát-medence közepes és kisebb vízfolyásainak nevét. Az ide vonatkozó anyag túlnyomó része a 11–13/14. századból maradt ránk. A Dunától északra eső Nyugat-Felvidéken (a későbbi Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Turóc, Liptó, Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, megyék területén) az alábbi szláv nevű patakokkal találkozunk: Jablam, Maliszka, Lucsinc, Pilva, Vina, Holobo,[39] Bebre (utóbb Bebrava), Kocina, Radosnya,[40] Miava, Ocsova, Zsitva ~ Zsikva, Parna, Turóc, Lukóca, Beszterce, Litva,[41] Revuca, Verbice, Kalicsna, Jalovec, Szelnice, Teplice, Szesztric, Csernice,[42] Szalatna, Olcsva, Zolna,[43] Dervence, Topolnica, Rohozsnica, Tepla, Savnica, Leszna, Kompa, Szikince,[44] Selmec, Korpona, Belezna, Iszkornya, Varbók, Klaszita, Verpec,[45] Szuha, Losonc, Szalatnya, Vilicske, Libercse, Paróca, Sztregova, Szekelce, Verőce.[46]

Az ettől keletre a Tiszáig, illetve a Tisza országhatárig meghosszabbított vonaláig húzódó, Kelet-Felvidéknek mondható területen (Szepes, Sáros, Gömör, Kis-Hont, Torna, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ung megyékben) a következő szláv nevű vízfolyásokat sorolhatjuk elő: Topla, Ternanka, Ternye, Bisztra, Delne,[47] Dobsina, Csermosnya, Rozlozsna, Taplóca, Jolsva, Lomnica, Hluboka, Szalatna, Szitnice, Turóc, Ragyóc, Gortva, Szelce, Liszka, Malicska, Dobra, Baraca,[48] Lipó, Darnya, Szuha,[49] Tapoly, Rima, Szomolnok, Ronyva,[50] Torna, Jósva, Szinva, Lizó, Lubuna, Varbó, Lipóc, Kamunusna, Holboka, Lubna, Rednic,[51] Tapolca,[52] Rakaca, Kanyapta, Miszla, Ilsva, Tereblye,[53] Tolcsva, Torna, Jeszenő, Dereznek, Szeretva, Garabonca, Csemernye, Likova, Lipóc, Tarnava, Csarnanete-

cse, Hlevna, Ribnice, Miszluna, Szakalya, Drinóc, Luzsec, Ribnica, Kriva, Zsarovnica, Tiba, Breznica, Kemence, Lipóc, Orohva, Kurcsva, Túr, Szuha.[54]

A Tisza (a Tisza meghosszabbított vonala) és Erdély közti térségben (Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar megyékben) a következő szláv nevű patakokkal találkozunk: Csaronda, Szernye, Kerepec, Mérce, Sztára, Maconca, Osztoró,[55] Turc, Esztegő, Tarna, Szemerdek, Verbőc, Szalva, Ilonok, Borsova, Rednek, Beberke, Szeklence, Szaplonca,[56] Róna,[57] Túr, Tapónak, Ragozna,[58] Lekence,[59] Bisztra, Derna,[60] Beszterce, Kalota.[61]

Erdély területén (az ottani hét megyében, valamint a Székely- és Szászföldön) Gorbó, Lóna, Lozsád, Orbó, Lekence, Beszterce,[62] Piszterna,[63] Deberke, Szomordok, Lekence, Dombó,[64] Sztrigy,[65] Dobra, Cserna, Cibin, Csernavoda, Dorna, Lucson, Cserna, Kovászna, Gerebenc, Beszterce,[66] Orbó, Bisztra, Kászon, Târnava (a Küküllő román neve),[67] Celna[68] a szláv eredetű pataknevek.[69]

Az Alföldön és az Alfölddel határos peremterületen (Pest, Heves, Szabolcs, Szolnok, Jászkunság, Fejér Duna–Tisza-közi része, Bodrog, Bács, Csongrád, Békés, Zaránd, Csanád, Arad, Temes, Torontál, Keve, Krassó megyében) is többnyire szláv nevű vizekről adhatunk számot: Tarna, Tarnóca, Galga,[70] Zagyva,[71] Kurca,[72] Dézna, Moróc, Csesztreg, Kanizsa, Kalodva, Izgar, Kalna, Bisztra,[73] Vitelnik,[74] Lankó, Panyóca, Berzava.[75]

A Dunántúlon (Pilis, Győr, Moson, Sopron, Vas, Veszprém, Fejér, Zala, Somogy, Tolna, Baranya) a szláv pataknevek sorában ezeket említhetjük meg: Tapolca,[76] Eszterge, Csápolnak, Revence, Gerencse, Rábca, Gerence,[77] Luzsa, Vulka, Makva, Csörnöc, Cseretnek, Gobornok, Radnik, Zarannuk, Vigna, Ablanc, Velika, Borzó, Pinka, Tohony, Esztermén, Uszturga,

Esztermégy, Cuha, Tapolca, Bitva, Torna,[78] Kalista,[79] Torna, Dobronak, Kebele, Loncove, Bezence, Szapolya, Libóca, Bakónak, Túr, Jelesnuk, Lesence, Tapolca, Kanizsa, Piliske, Gerzence, Peles, Gerence, Kesztelce, Szeretcse, Luckó, Csernó, Rinya, Tapolca, Cuha, Daróca.[80] A Drávától délre eső terület vízneveit felesleges is felsorolni, azok úgyszólván kivétel nélkül szlávok (Klokocsóc, Vulcsina, Pesztina, Brezina stb.).[81]

A nyilván korántsem teljes lista mintegy 250 folyó-, illetve pataknevet foglal magában. Közülük nem kevés bizonnyal a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy – amint erre a dunántúli Ablanc és Torna patakok 9. századból igazolható nevének továbbélése feljogosít – sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvették azokat. Fontos tanulság, hogy a szláv eredetű víznevek nagyjából arányosan oszlanak meg a Kárpát-medence különféle tájegységei között, talán csak az Alföldön található kevesebb. Ennek azonban alapvetően az az oka, hogy ebben a térségben jóval kevesebb is a vízfolyások száma, mint a hegyvidékeken.

Nem lehet kétség a tekintetben sem, hogy igen sok, szláv nevet viselő 10. század utáni település (és annak neve) visszavezethető a 10. század előtti időbe. Pécs magyar neve egy ‚öt' jelentésű indoeurópai (szláv?) névből alakult, magát a települést már a 9. században latinul ‚öt egyház' jelentésű névvel illették.[82] Sajnos, az adatok hiánya az egzakt bizonyítást nem teszi lehetővé. Van azonban egy közvetett mód arra, hogy – ha a 9. századi létezést nem is, de – kárpát-medencei szláv helynevek korai (9–11. századi) meglétét bizonyíthassuk. A szlávban ugyanis a nazális *(m, n)* az ezredforduló körüli időben kiveszett, de az ennél korábban a szlávból még nazálisos formában átvett magyar helynevekben megmaradt. Az előzőekben használt tájegységek szerint haladva a következő helyneveket

– település-, kisebb mértékben vízneveket – vehetjük ilyenként számba. A Nyugat-Felvidéken: Galánta, Kompa, Szanda; a Kelet-Felvidéken: Pankota, Long (Sárosban), Berente, Long (Zemplénben), Szegilong; a Tisza és Erdély között: Dombó, Malonta, Pankota (Biharban), Long (Ugocsában); Erdélyben: Dombró, Dombó, Gambuc, Gerend (Tordában), Gerend (Hunyadban); az Alföldön: Dombó, Montaj, Visonta, Szanda, Szandalék, Dombóc, Pankota (Biharban), Lankó, Szond, Galambóc, Osztrumpa, Pankota (Zarándban); a Dunántúlon: Gunzna, Berente, Döbrönte, Koromla, Lendva, Loncove, Lendence, Dombró (Zalában), Galambok, Szompács, Langacs, Pankasz, Lanka (Vasban), Lankóc, Visonta, Dombród, Domboró, Dombó (Somogyban), Dombó(-vár) (Tolnában), Döbrönte, Szondok, Lanka (Baranyában), Dombó (Baranyában), Dombró (Baranyában), a Drávától délre: Dombó (Valkóban), Pacsinta, Dombró (Valkóban), Dombó (Szerémben), Dombró (Kőrösben).[83] E helyütt is azt tapasztaljuk, hogy jelenlétük – a Dunántúltól eltekintve – nagyjából egyenletesen oszlik meg országrészenként, egyikből sem hiányoznak. Mivel a magyarok négy vár (Visegrád, Csongrád, Zemplén, Nógrád) szláv nevét soha nem fordították le nyelvükre, ez arra mutat: e megnevezések szintén honfoglalás előttiek lehetnek, és azokat készen kapták az itt lakó szlávoktól.[84]

A szláv település- és víznevek nagy számával szemben akár török, akár német elnevezések csak igen ritkán fordulnak elő a Kárpát-medence 10. század utáni toponímiájában. A víznevek közül a Fertő vidékén a Seleg, Erdélyben a Tatrang, a Küküllő, a Barca, a Brassó, Erdély határán a Krassó, Délkelet-Dunántúlon az Okor és a Karasó, valamint az Alföldön talán a Tápió minősül török eredetűnek. Németből magyarázható a Hernád, továbbá német közvetítéssel került a magyarba az Ipoly, továbbá a magyar–német nyelvhatár vidékén a Lajta, a

Lapincs, a Vulka. Olyan, a magyar honfoglalás utáni időből adatolható településnév, amely török vagy német eredetű lenne, és nagy valószínűséggel visszavezethető lenne a 9. századra, szinte nem ismeretes. Mosaburgot a Zalavár, Ortahut – bizonnyal – a Veszprém elnevezés váltotta fel. Salapiugin helyén vagy vidékén ma Zalabér áll. Legfeljebb a frank kor Odinburchja élt tovább Sopron német nevében (Ödenburg), valamint két hegynév kontinuus a Kárpát-medence nyugati szegélyén (Uuitinesberc = Vütöm, Omuntesberch = Amandhegy).[85] A török és német földrajzi nevek gyér számára azt a magyarázatot adhatjuk, hogy az avarok (akik egyébként sem lehettek túlságosan sokan, hiszen az Avar Kaganátus alattvalóit nem minősíthetjük egyetemlegesen avarnak) a 8–10. század folyamán nyelvi értelemben elszlávosodtak,[86] a Kárpát-medencében 896 előtt kis számban élt németek pedig a magyar honfoglalás és az arra következő bizonytalan viszonyok miatt eltávoztak onnan.

A 9. század folyamán a Kárpát-medencében kétféle, egymással ellentétes irányba ható változás következett be. Az állami élet területén az Avar Kaganátus révén képviselt egység, egyneműség sokszínűségbe csapott át, számos kisebb-nagyobb fejedelemség létesült itt. Ugyanakkor nyelvi értelemben a korábbi tarkaság megszűnt, a szláv vált a térség leginkább használt nyelvévé. A nyelvvesztés nem feltétlenül járt együtt további etnikai sajátosságok gyors, ezzel egyidejű feladásával. A nyelvileg elszlávosodott avarok „tárgyaik egy részében, hiedelemviláguk számos mozzanatában még őrizhettek eredeti avar elemeket".[87] Nem igaz tehát a tétel, hogy a magyarok 895-ben már csak szlávokkal találkozhattak a Kárpát-medencében. Ha a szláv nyelv domináns is volt itt, a szlávokon kívül más etnikumok szintén megél(het)ték a magyar honfoglalást. Ezt éppen az avarok esetében helynevek révén is bizonyíthat-

juk. A honfoglalást követő névanyagban hét Várkony helynevet ismerünk.[88] Ezek többsége a Kárpát-medence északkeleti részében található, ott, ahol – mint ezt a kortárs Regino krónikája sejteti – a magyarok valóban találkozhattak avarokkal.[89] Mivel pedig a várkony az avar nép megjelölésére szolgáló megnevezés, kézenfekvő arra gondolni: a magyarok az avarok lakta települések némelyikét a Várkony név segítségével akként nevezték meg, hogy a bennük lakó népesség avar etnikumára utaltak.[90] Az írott és a régészeti források mellett tehát névtani bizonyíték is szól az avar továbbélés mellett.

Feltehető, hogy kisebb számban török (vagy már szláv?) nyelvet beszélő dunai bolgárokat is találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medence déli részén. Erre nem csupán onnan következtethetünk, hogy írott források említik a medence (egy részének) uraiként és lakóiként a bolgárokat, hanem – miként az avarok esetében a Várkony településnevekre építettünk – helynévi bizonyítékunk is van. E bolgárokat a magyar nyelv a honfoglalás idején nándoroknak nevezte.[91] A középkorban Magyarország területéről 11 Nándor helynév maradt ránk.[92] Ezek közül csak azok hozhatók ténylegesen kapcsolatba bolgárokkal, amelyek esetén – a puszta névalakon túl – egyéb szempont is emellett szól. A kései előfordulás ellenére ilyen az 1311-ben szereplő Nándorlaka.[93] Ez ugyanis az erdélyi Fehér megyében fekszik, Gyulafehérvár tágabb környékén, ahol a 9. századi bolgárok központját gyanítják.[94] Az Erdélyből az Alföldre vezető marosi út közelében, Hunyad megyében 1330-ban Nándor település került elénk.[95] E dél-erdélyi térségre helyezhető a 10–11. század fordulója táján Keán fennhatósága, akinek területén egyre inkább elszlávosodó bolgár népesség élt.[96] Ugyancsak déli fekvése miatt fogható gyanúba a későn előkerülő Szerém megyei Nándor.[97] Sokkal bizonyosabb talajon áll a megállapítás Csongrád megye esetében. Itt 1075-

ben Alpár határában Nandirdi füzes, Csanytelek közelében Nándortó fordul elő,[98] és a kettő közül bármelyikkel azonos lehet a hamis 1037. évi oklevélben szereplő Nándor halastó.[99] E helyeken feltehető a bolgárok kontinuitása a 9. és a 11–12. század között.[100]

Vajon hányan élhettek a Kárpát-medencében a honfoglalás előestéjén? Erre a kérdésre megbízható, a valóságot fedő választ valószínűleg soha nem adhatunk, legfeljebb becslésekre szorítkozhatunk. Magam úgy vélem: ezt a számot alsó határon 150 ezer, felső határon 250 ezerre tehetjük.[101] Ezt a feltevést az imént elmondottak alapján egy sajátos szempont alapján megtámogathatom. A szláv víznevek nagyjából egyenletes kárpát-medencei elhelyezkedése arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok mindenütt, minden nagyobb térségben találtak szlávokat. Ott, ahol a legnagyobb bőségben fordulnak elő szláv víznevek (a Kárpát-medence északi részén), egészen a 13–14. századig lakatlan rétségekről, üres földekről beszélnek az oklevelek. Ezek nem abban az értelemben voltak néptelenek, hogy egy teremtett lélek sem lakott bennük, hanem abban, hogy gyér a népsűrűségük. Efféleként számított Ung megye északkeleti, hegyvidéki része még a 14. század végén is, ekkor itt a népsűrűség 0,7 fő/km^2 volt.[102] Magam úgy vélem: ezt az egész Kárpát-medencére érvényes számnak lehet tekinteni a 9. század végén, azzal a megjegyzéssel, hogy ez átlagérték, amelyet bizonyos helyek népsűrűsége többszörösen is meghaladhatott, másutt viszont elmaradt attól. Ha 300 ezer km^2-es kárpát-medencei területtel számolunk, 0,7-es népsűrűség mellett 210 ezer fős népességszám adódik. Ekkora populációnak feltétlenül élnie kellett a magyarok megérkezése előtt a Kárpát-medencében, ugyanis ennél kisebb számú lakosság esetén nem következett volna be a földrajzi nevek átadása a magyarok számára a térség legkülönbözőbb részein. Úgy vélem: az

egész medencére átlagban számított 0,7-es népsűrűség egyszerre elégséges és szükséges mérték, amely lehetővé teszi a toponímia átörökítését.

Összefoglalva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás küszöbén számos államalakulatba szervezve (de bizonnyal azon kívül is) különféle szlávok, avarok, onogurok, bolgárok, németek és gepidák éltek. A számbeli többséget mindenütt – kisebb-nagyobb avar, onogur és német szigetektől eltekintve – a szlávok alkották. Noha bizonyára még számosan beszéltek az itt lakók közül török és német nyelven, de a hosszú együttélés eredményeképpen főleg az avarok esetében számolhatunk nyelvi elszlávosodással. Nyelvi értelemben tehát még inkább nyomasztó volt a szlávság hegemóniája. Az itt élő népesség eléggé egyenletesen, ám igen alacsony népsűrűséggel az egész Kárpát-medencét belakta, bár nyilván bizonyos kisebb térségeket különböző okokból ténylegesen lakatlanul hagytak. Főleg olyan területek lehettek ezek, ahol a szláv helynévanyag igen gyér vagy hiányzik is (pl. az Alföld és Erdély egyes részein vagy Máramarosban). Összegezve: Kárpát-medencébe bejövő magyarok hozzávetőlegesen 200 ezer lakossal találkozhattak.

A HONFOGLALÓ MAGYAROKKAL JÖTT KELETI NÉPEK

895-ben új fejezet kezdődött a Kárpát-medence történetében. A térség keleti felében megjelentek a magyarok, majd néhány év múltán az egész medencét uralmuk alá vetették. Az újonnan jött népesség létszáma nem tehető többre 100 ezer főnél.[103] Túlnyomó többségük – bizonyos alávetett népességet leszámítva – nagyállattartó nomád volt, akik csak olyan területen szállhattak meg, ahol állataikat legeltetni és itatni tudták. Ebből következően a mintegy 300 ezer km²-nyi területű Kárpát-medence nagyobbik része, ahol erdők, magasabb hegyek voltak, lakhelyükként szóba sem jöhetett. A honfoglalók szállásterületét több körülmény (éghajlati, csapadék- és talajviszonyok, régészeti leletanyaguk, embertanilag értékelhető csontanyaguk) együttes mérlegelése alapján rajzolhatjuk meg. Összefoglalóan annyi mondható, hogy ez alapvetően síkvidékeket, illetve alacsony dombságokat foglalt magában. Ezt részletezve lakhelyük a Dunántúlon, annak a Kisalföldet magában foglaló északi és a Mezőföldnél kiöblösödő keleti részére, a Dunától északra pedig a Kisalföld ma szlovákiai részére terjedt ki. A Duna észak–déli folyásirányától keletre mind északon, mind keleten a hegyekig, illetve azok lábáig nyúlt a magyar szállásterület, tehát a Duna–Tisza-közét és a Tiszántúlt ölelte fel. Kétsé-

ges, hogy az Alföld legdélebbi sávja (Bács, Keve, Krassó megyék területe) szálláshelyeik közé tartozott-e. Optimális kiterjedést figyelembe véve a magyar szállásterület megközelítette vagy majdnem elérte a 100 ezer km²-t. A honfoglalók nem szállták meg a Dunántúl nyugati és déli részét, a Felvidék nagyobbik, hegyvidéki térségét, az Erdélytől közvetlenül nyugatra eső hegyes vidéket, valamint az Erdélyi-medencét, továbbá a Dráva–Száva-köz nyugati részét. Ennél lényegesen nagyobb volt az a terület, amelyet a magyarok uralmuk, fennhatóságuk alatt tartottak, hiszen ez – az Enns folyótól a Keleti Kárpátokig, a Beszkidek vidékétől a Száváig húzódóan – szállásterületük sokszorosát tette ki.[104] Idővel a szállásterület és az uralmi terület – az előbbi kiterjedése, az utóbbi összeszűkülése révén – egyre közelebb került egymáshoz, majd egybeesett.

A honfoglaló magyarok hét törzsbe szervezett, összefoglalóan Hétmagyarnak mondott népén kívül álló, de a magyar nomádállam fennhatósága alá tartozó népességet Bíborbanszületett Konstantin császár kavaroknak (kabaroknak) nevezte, és 950 táján ezt írta róluk: „Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütvén ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel [magyarokkal] együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúkban a legerősebbeknek és legbátrabbnak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elöl jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan".[105]

A tudósításból kiderül, hogy a kazárok közül kiszakadt kavarok már a honfoglalás előtt csatlakoztak a magyarokhoz, együtt éltek Etelközben (vagyis 950 körüli terminus szerint a besenyők földjén), és a magyarokkal együtt jöttek be a Kárpát-medencébe, bár ez utóbbi mozzanatról a bizánci császár nem szólt. Ugyanakkor régóta kísértő gyanú, hogy a kavar csatlakozásnak és kivált annak, hogy magyarok és kavarok együtt foglaltak új hazát a Kárpát-medencében, a magyar forrásanyagban nyoma maradt. Anonymus szólt arról, hogy a honfoglalásra indult magyarokhoz Kijevnél a hét kun vezér népével együtt csatlakozott.[106] Ebből számosan „a hét kun vezér népének a kovárokkal való azonosságá"-ra gondoltak,[107] arra, hogy e leírásban „a kavar csatlakozás idők folyamán elhalványult és torzult emléke hagyományozódott ránk".[108] E feltevést alátámasztó bármiféle halvány nyom azonban mindmáig hiányzott. Az alábbiakban egy apró adalékot ezzel kapcsolatban megkockáztatok.

Visszatérve a császár tudósítására, onnan kikövetkeztethető, hogy a magyar nomádállam vezetése a honfoglalás után a kavarok három törzsét egyetlen törzzsé szervezte, és saját fejedelmet állított élükre. Nomád szokás ennek a feladata volt a kapcsolattartás a Hétmagyar fejeivel. Összebarátkozásuk eufemisztikus kifejezése annak, hogy bár kapcsolatuk a magyarokkal szoros volt, de nem az önállóságon, hanem az alávetettségen alapult. Mint katonai segédnép a kavarok látták el az elő- és utóvédet, vagyis elsőnek mentek a csatába, és utolsóként vonultak onnan vissza. Ilyen értelemben voltak az első törzsek. Szoros kapcsolatuk további jele, hogy a kavarok kétnyelvűekké váltak, azaz török nyelvük mellé megtanulták a magyarok finnugor nyelvét is, amivel már 950 körül a nyelvvesztés küszöbére kerültek. A kavarok a császár munkáján kívül még egy munkában, a Salzburgi Évkönyvben szerepelnek e néven, még-

hozzá 881. évi esemény kapcsán, amikor a magyarokkal együtt, de külön hadtestben hadakoztak a mai Ausztria területén.[109] Ha a 100 ezer fős honfoglaló magyarságot hét magyar és három kavar törzs összességének tekintjük, akkor a kavarok létszámát 30 ezerre tehetjük.[110]

A 10. század közepe után a kavarok többé nem szerepelnek e néven a forrásokban. Ennek magyarázata a kavarok megszervezésében, illetve ezen egység felbomlásában rejlik. A magyarok egyetlen katonai segédnépi kontingenst hoztak létre a 9. század közepén, azt követően, hogy bizonyos lázadó kazár népelemek hozzájuk csatlakoztak. Ezt kavarnak nevezték el. Egy vélemény szerint a török eredetű kavar név a lázadással van kapcsolatban.[111] Természetesen ide nem csupán a kazároktól kiváltak kerültek, hanem mindazon, különféle eredetű és nevű népcsoportok és -töredékek, amelyek a Hétmagyar körül keresték boldogulásukat. Ebben az értelemben tehát a kavar elnevezés hivatalos megnevezésnek számított, amely azonban csak addig élt, ameddig az e nevet megalkotó magyar uralmi képződmény, a magyar nomádállam létezett. Ez az időszakasz a 850-es évek és 997 közé helyezhető.[112] Nem véletlen, hogy a kavarokat említő két adat közül az egyik 881-re, a másik 950 tájára vonatkozik, vagyis mindkettő e másfél évszázados intervallumba esik. A kavar szervezetben – a nomád rendszer sajátosságának megfelelően – az alkotó népelemek nem oldódtak fel, hanem megtartották különállásukat, és amikor 1000 után a kavar segédnépi szervezet, amelyet ebben a formájában szükségtelenné tett az új alapokon álló várispánsági struktúra, megszűnt, belőle eredeti nevükön ugyanazok a népcsoportok és -töredékek léptek elő, amelyek hajdan oda bekényszeríttettek.[113] A kavar elnevezés tehát gyűjtőfogalom, mesterségesen adott név, amelyet a Hétmagyar szervezőmunkája teremtett meg másfél évszázadra szóló érvénnyel. E szer-

vezés tényét vette tudomásul Konstantin császár, és csakis ebben az értelemben beszélhetett kavar népről.[114]

A kavar nép jellegét tekintve a modern kori szovjet néppel mutat erős hasonlóságot: egyik sem természetes etnogenezis révén jött létre, és mindkettő alkotó elemei sorában több valóságos népet lelhetünk fel. A kavar elnevezés hivatalos volta miatt eleve valószínűtlen, hogy a kavar név a legtöbbször spontán módon, a szomszédok által adott helynevekben megörökítést nyert volna. Középkori adatai révén mindössze két település fogható abba a gyanúba, hogy neve a kavar névből eredt volna, mindkét falu a Felvidéken található: a Nyitra megyei Kovárc és a Hont megyei Kóvár.[115] Földrajzi fekvésük miatt is erősen valószínű, hogy bennük nem a kavar név,[116] hanem a nyugati szláv kovar ~ kovarc ‚kovács' köznév rejtőzik.[117]

A kavarság összetevőire használt elnevezések nem azonos alapokon állnak, egyesek valóságos népekre utalnak, más nevek pedig vallási hovatartozásra, ami napjainkig tartóan nem kis zavar forrásává vált. A kavarság egyik döntő komponense a forrásokban izmaelita néven szerepel. A biblikus eredetre visszamenő izmaelita név a mohamedán (muszlim) vallású, tehát iszlámhívő szinonimája. Az izmaelitával azonos értelemben használják a latin forrásokban a *Saracenust*. A magyarban ezek neve böszörmény, illetve szerecsen. A böszörmény szó etimológiája világosan mutat a szó vallási eredetére, ugyanis a perzsa *muslimān* ‚muzulmánok' többes számú alak török közvetítésű átvétele. A *Saracenus* sem egy meghatározott terület etnikumát (szíriai arabot) jelöli az európai és a magyarországi latinságban, hanem a muzulmán megfelelője.[118]

A magyarokkal kapcsolatba került, illetve azokkal együtt élő mohamedánokra az első adatok a 10. század közepéről valók. Az egyik információ szerint egy Irán területéről származó mohamedán kereskedő ügyében háborúság támadt a turk né-

pek (besenyők és magyarok) között, mivel ő az egyik turk népnél megtelepedett, a másik néphez tartozók sérelmet okoztak neki.[119] Ez esetben bizonnyal nem a magyarokkal 895-ben a Kárpát-medencébe jött muszlim kereskedőről van szó, hanem Európába járó iráni muzulmán kalmárról, aki árui miatt igen kapós lehetett. Al-Maszúdi tudósításának másik helye szerint a besenyők és a magyarok fejei összegyűjtötték a különböző országok mohamedán kereskedőit, valamint azokat is, akik náluk mohamedánná lettek. A bolgárok elleni közös fellépésük során e turkokkal levő kereskedők a turkok sorainak élére álltak, és az ellenség keresztény hitre tért muzulmánjait az iszlám hitre történő visszatérésre agitálták, azt ígérték nekik, hogy „ha a turkok védelme alá helyezik magukat, azok vissza fogják őket telepíteni mohamedán területre".[120] Ez az adat egyértelműen tanúskodik arról, hogy – szemben a már keresztény hitre tért bolgárokkal – a magyar uralom alatti muszlimok szabadon gyakorolhatták vallásukat. Ebben a nomádállam vallási türelme nyert kifejezést. Ugyanezt erősíti meg al-Bakri. Eszerint a turkok (magyarok) „kiváltják a muszlimokat és zsidókat, ha fogságba esnek a velük szomszédos tartományok valamelyikében. A [magyarok a] vendégekkel jól bánnak".[121] A 10. század második felében Ibrahim ibn Jakub arról írt, hogy a törökök (magyarok) országából Prágába muszlimok, zsidók és törökök (magyarok) érkeznek árukkal, és onnan rabszolgákat, ónt és ólmot (vagy szőrméket?) hoznak[122]

A kárpát-medencei izmaeliták megbecsült voltáról szóló hírek – éppen a kiterjedt kereskedelem révén – gyorsan elterjedtek Kelet-Európában. Ez a magyarázata annak, hogy – Anonymus híradása szerint – a 10. század derekán, Taksony fejedelem idején Bular földről (azaz a volgai Bolgárország területéről) Billa és Baks igen nemes férfiak érkeztek a Kárpát-medencébe a izmaeliták sokaságával együtt. Ezek az ország különböző részein kaptak föl-

deket, emellett övék lett a Duna mellett Pest vára. Ugyanonnan jött Hetény igen nemes vitéz is, akinek a fejedelem szintén nem csekély földeket adott.[123] E híradás hitelességében nem kételkedhetünk, bár itt nyilván még nem földmagántulajdon adományozásáról, hanem szállásterület biztosításáról lehet csak szó. Pesten – mint alább szóba kerül – izmaeliták még a 13. elején is éltek. Anonymus tudósítása arra is felhívja a figyelmet, hogy a volgai Bulgária volt a kárpát-medencei izmaeliták egyik kibocsátó országa, és a muszlim vallású kavarok egyik részét volgai bolgárok alkották. A volgai bolgárok török nyelvet beszéltek. Persze, miután adatunk van arra, hogy a magyarokkal együtt bejött izmaeliták mellé a 10. század folyamán újabbak érkeztek, többé már nem lehet nyomon követni azt: a későbbi forrásokban előfordulók közül melyek tartoztak a korábban és melyek a későbben érkezettek csoportjába. Ennek azonban különösebb jelentősége nincs is.

Bizonyosra vezető: évszázadokon át megőrződött annak emléke, hogy a magyarországi muszlimok (legalábbis részben) a kazárok közül váltak ki. Ugyancsak Anonymus hagyta ránk azt a hírt, hogy a magyar honfoglalás előtt Ménmarót területén (a későbbi Biharban) kazár nevű népek laktak.[124] Ennek semmi valóságalapja nincs, maga Ménmarót is kitalált személy, Biharban pedig kazár népességnek semmi nyomára nem lelünk. Annyit azonban bizonyít e forráshely, hogy a névtelen jegyzőnek a 13. század elején még tudomása lehetett a kazárokról, de őket immár sem térben, sem időben nem tudta jól elhelyezni. Kifejezetten kazárnak nevezett népek hamis 1093. évi oklevélben Baranya megyében, a Mohács melletti Kisnyárádon fordulnak elő.[125] Az itteni kazárok azonban nem mohamedánok, hanem zsidó vallásúak voltak, mivel hajdani lakhelyüktől nem túl távol, Ellenden ásatás során 11. századi héber feliratos kazár gyűrű került elő.[126] Csábító lenne arra gon-

dolni, hogy az Ellend közelében 1332-től igazolhatóan létezett Kozár nevű falu[127] (ma Nagykozár néven szerepel) a hajdan itt élt kazárok emlékét őrzi. Tekintettel az ezt gyámolító mozzanatokra, a feltételezést valószínűnek vehetjük. Nem vélekedhetünk azonban ekként a középkori Magyarországon nagy területi szórtságban felbukkanó többi kilenc Kozár ~ Kazár településről.[128] Túlnyomó többségük csak a 13. század vége utáni időből ismert, vagyis túlságosan későn ahhoz, hogy nevüket bármiféle, ezt valószínűsítő adat nélkül összekapcsolhassuk a kazár népnévvel. Mindössze az észak-erdélyi Kozárt (utóbb Kozárvárt) ismerjük a 13. század első feléből.[129] A Kozár ~ Kazár helynevek többsége bizonnyal kapcsolatba hozható a szerb-horvát kozár ‚kecskepásztor' szóval.[130]

A magyarországi izmaelitákról részletesebb adatok Szent László és Kálmán királyok törvénykönyvéből a 11–12. század fordulója táján kerülnek elő. László arról intézkedett: amennyiben kiderülne, hogy a kereskedők, akiket izmaelitáknak neveznek, „megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz, lakhelyeikről elkülönítve más falvakba telepítsék át".[131] Az uralkodó tehát arra törekedett, hogy a muzulmánok keresztény hitben éljenek, és ne térjenek vissza az iszlámra. Hasonlóan a muszlimok vallási asszimilációjára irányuló törekvés vezette Kálmánt. Ő a régi hitükhöz ragaszkodó izmaelitákat (akik saját szokásaik szerint böjtölnek, rituális mosakodást végeznek, tartózkodnak a disznóhús evésétől, és más vétkes szokásokat gyakorolnak) maga elé idézte, azokat pedig, akik őket bevádolták, részeltette azok javaikból. Előírta, hogy minden izmaelita falu építsen templomot, a falu területéből lássa el adománnyal, s miután a templom felépült, a falu fele költözzék el onnan, és másutt telepedjék le, „hogy miképpen most egyforma szokásúak lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az is-

teni hajlékban is egyetértők legyenek velünk". Az izmaelita ne adhassa férjhez leányát izmaelitához, hanem kizárólag „a mi népünkből valóhoz", azaz magyarhoz. Az izmaeliták és vendégeik a lakomán csak disznóhúst egyenek.[132]

Az izmaeliták egy másik csoportját – a volgai bolgárok mellett – a kálizokban kereshetjük, akik iráni nyelvet beszéltek. A káliz elnevezés a Szir-darja alsó folyása mentén levő Hvárezm nevéből származik. Ennek lakói az arab hódítást követően a 8. századtól iszlám hitre tértek.[133] Magyarországi kálizok először Kálmán király 1111. évi oklevelében fordulnak elő a királyi kincstár kezelőiként és pénzverőkként.[134] Keresztény (Márk) és pogány neveken (Porcus, Etheius, Magiug) szerepelnek. Századosuk és ispánjaik vezetése alatt éltek. Az oklevél zobori vonatkozásából arra lehet következtetni, hogy Nyitra megyében laktak, így lakhelyükként az e megyében fekvő Kalász valószínűsíthető.[135] Káliz nemzetségről olvashatunk 1135. évi oklevélben Pilis megyében a Duna melletti Megyeren,[136] és 1276-ban egy Sándor nevezetű személy még mint káliz nemzetségből való szerepel.[137] E kálizok lakhelye utóbb a Kalász (ma Budakalász) nevet kapta.[138] A középkorból még további hét földrajzi név mutat hangalakjában kapcsolatot a káliz népnévvel,[139] ezek közül legalább kettő – mint alább kiderül – bizonnyal genetikus kapcsolatban is van azzal.

A 12. század közepén egy csapásra megszaporodnak a kálizokról szóló információk. Kinnamosz bizánci történetíró az 1150. évi magyar–bizánci háború leírása kapcsán elmondta: a bizánci felderítők szerint a Tara „folyó túlsó partján megszámlálhatatlan sereg áll hadirendben, nemcsak az ország lakói, hanem részben hun [magyar] harcosok, részben a köztük élő, de más hiten levő kálizok közül. (Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják) Azt mondják tehát, hogy ezek [a káli-

zok] meg még a besenyők harcolnak a dalmatákkal [szerbekkel] együtt".[140] Fontos ez utóbbi megjegyzés, hiszen arra mutat, hogy a magyar király káliz és besenyő etnikumú segédcsapatokat küldött a szerbek megsegítésére a Belgrádtól délre levő Tara patak vidékére, azaz bizonyság ez arra, hogy a kálizok – a besenyőkkel együtt – a magyarok katonai segédnépének számítottak. Ugyanakkor a kálizok hitére utaló megjegyzés a szerző tévedésének minősíthető, mert bár nem lehet eleve kizárni, hogy a kálizok között zsidó valláson levők is lehettek, többségük mégis mohamedán volt. Azzal kapcsolatban, hogy Anonymus hét kun vezérének népét lehet-e azonosítani a kavarokkal, fentebb egy apró adalékot ígértem. A névtelen jegyzőnek kortársai voltak azok a Baracska nembeliek, akiket 1212. évi oklevél említ.[141] Innen arról szerzünk tudomást, hogy Baran fia Ipolit a Fejér megyei Baracskán levő egyházának adott javak (köztük a Káloz völgyben levő szőlők) egy részét rokonaitól, Jeconias fiaitól, Salatieltől, Eliachtól és Balázstól vásárolta. E négy név közül az első három héber név, együttes előfordulásuk véletlennek nem tekinthető. Viselőik zsidó valláson lehettek, viszont etnikumukat tekintve kálizok, amit egyik birtokuk Káloz neve mutathat. Ezt a feltevést erősíti meg, hogy Anonymus kifejezetten megmondta: a Baracska nem a hét kun vezér egyikétől, Vajtától ered.[142] A névtelen jegyző tehát a nemzetség káliz eredetét kun vezértől való származtatással juttatta kifejezésre. Ezzel az apró adalékkal talán nemcsak azt sikerült alátámasztanom, hogy Anonymus hét kun vezérének és népének történeti előképe a kavarság volt, hanem azt is, hogy a kálizok egyes tagjai még a 13. század elején is zsidó vallást követtek.

Ugyanakkor Kinnamosz tisztában volt azzal, hogy a kálizok másik, nagyobb része az iszlám követőjének számított, hiszen 1165. évi esemény kapcsán erről tudósított: Manuél bizánci császár a szerémségi hunok (azaz magyarok) közül, „akiket ná-

luk kálizoknak szokás hívni, s akik, mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak", sokakat áttelepített bizánci területre.[143] A kálizok tömegeinek áttelepítése arra mutat, hogy a magyar–bizánci háborúkban e könnyen mozgó, elő- és utóvéd funkciót ellátó népesség rendszeresen részt vett. A forrásban említett perzsa hit a muzulmán vallással azonos.

1150–1153 között három évet töltött Magyarországon Abu-Hámid al-Garnáti arab utazó. Az itteni mohamedánokról, hitsorsosairól ő adta a legrészletesebb tudósítást. Eszerint Magyarországon „ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot. Amikor ellátogattam a magrebiek leszármazottaihoz, nagy tisztelettel láttak vendégül. Egy kicsit tanítottam őket a vallás tudományaira, néhányat sikerült arra ösztönöznöm, hogy próbálkozzanak az arab nyelvvel is". Meglehetősen kezdők voltak az iszlámban, hiszen az arab utazónak kellett megismertetnie velük a zarándoklatra és az öröklésre vonatkozó előírásokat, továbbá a pénteki imát, amit korábban nem ismertek.[144] E ponton szakítsuk meg Abu-Hámid információinak ismertetését, és próbáljuk meghatározni, hogy a muszlimok milyen két csoportjáról szólt a szerző. A hvárezmiek vitán felül állóan kálizok, legtöbbjük őse már a honfoglaló magyarokkal együtt jött a Kárpát-medencébe, nagyapáik és apáik voltak a „szenvedő" alanyai a László és Kálmán királyok korában hozott intézkedéseknek, amelyek keresztény hitre térítésüket szolgálták. Ez meg is valósult, hiszen az arab utazó szerint e hvárezmiek már csak titkon vallják meg az iszlámot, névlegesen keresztények. A magrebiek – nevükből következően – észak-afrikaiak lennének. Va-

lóban fel is merült az a magyarázat, hogy bennük „nyugat-levantei és afrikai zsoldosok"-at láthatunk.[145] Ennek az mond ellent, hogy a magrebiták nem voltak otthon az arab nyelvben, s különben is valószínűtlen, hogy ilyen távolból toborzott volna II. Géza zsoldosokat. A besenyőkkel való azonosításuk[146] azért ütközik nagy nehézségbe, mert a magyarországi besenyők nem voltak muzulmánok.

Részletesebben kell kitérnünk arra a felfogásra, amely szerint a magrebiták mohamedán alánoknak tekinthetők.[147] Az alánok – a kálizokhoz hasonlóan – szintén iráni nyelvet beszéltek. A magyarokkal már korán kapcsolatba kerültek, valószínű, hogy a kavarok egyik részét ők alkották. Mindenesetre al-Maszúdi már a 10. század közepén arról írt, hogy a turkokhoz (besenyőkhöz és magyarokhoz) a kazároktól és az alánoktól is érkeztek mohamedán kereskedők.[148] Az alánokat magyarul varsányoknak nevezték.[149] Szolnok megyében, a mai Kengyel vidékén 1075-ben varsányok *(Wossciani)* szerepelnek.[150] Utóbb e helyütt, a Tisza partján Varsány település bukkan fel.[151] Feltűnő, hogy a középkorból nagyszámú, összesen 25 Varsány helységet ismerünk szinte az ország valamennyi térségéből (Erdélyt kivéve), közülük egészen korai időből (1002-ből, 1181-ből, kettőt 1213-ból, 1214-ből, 1237-ből stb.) valókat is.[152] A tatárjárás előttről adatolható Varsány névvel megnevezett településeken bizonnyal – legalábbis részben – alán lakosságot sejthetünk.

Az alánok (varsányok) szintén nem tekinthetők azonosnak a magrebiekkel. A varsányok a 12. század közepén már hosszú ideje éltek Magyarországon, a kálizokhoz hasonlóan ők is keresztényekké váltak ekkorra. Ezzel szemben a magrebiták, akik nyíltan muzulmánok, minden valószínűség szerint frissen érkezhettek Magyarországra, és mint zsoldosok mindössze hadi szolgálatokkal tartoztak a magyar uralkodónak. A rejtély megoldásában Abu-Hámid egy másik megjegyzése nyújthat segít-

séget. Egy szláv városról (alkalmasint Kijevről) szólva elmondta, hogy „itt több ezer magrebi származású muszlim él, de törökül beszélnek, s török módra élnek, nyilaznak". A magyarországiakhoz hasonlóan a kijevi magrebiek sem ismerték korábban a pénteki imát, Abu-Hámid honosította meg azt közöttük.[153] Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyarországi magrebiták szintén törökök (minden bizonnyal úzok) lehettek. Az is rájuk vall, hogy nem régi muzulmánok (sőt másik részük megmaradt pogánynak). Az úzokat a magyarországi krónikák fekete komának néven ismerik, ők az orosz források torkjai és „fekete süvegesei" (Černii Klobuky).[154] A magyarországi középkori helynévanyagban közel negyedszáz település visel úzokkal kapcsolatba hozható nevet, de – közelebbi adatok híján – nagy valószínűséggel csak a korai előfordulású földrajzi nevek kapcsolhatók ténylegesen az úzokhoz. Ilyen az 1192-ből adatolható Úz völgy, az 1229. évi Úz folyó, amely Bács megyéből való.[155]

Folytatva Abu-Hámid híradásának ismertetését, a továbbiakban arról szólt, hogy Magyarországon a muszlimok számára „ma már több mint tízezer helyen prédikálnak péntekenként, nyíltan vagy titokban" (ami persze vaskos túlzás). A magyar uralkodó – katonai érdekből – a muzulmán harcosokat „meghagyta vallásuk gyakorlásában", ezért azok együttműködtek vele, míg a bizánci császár, aki erőszakkal kényszerítette keresztény hitre a muszlimokat, nem vette hasznukat a háborúkban. Az arab utazó az iszlám törvényei szerint lépett fel hitsorsosai között: megtiltotta nekik a borivást, viszont engedélyezte a többnejűséget, négy feleség tartását. Ezeket ekként indokolta a magyar király előtt: Amikor a muszlim „bort iszik, csak a részegséget akarja, elmegy az esze, és olyan lesz, mint a bolond, paráználkodik, öldököl és istentelenségeket mond, csinál", alkalmatlanná válik a hadakozásra. „Ami pedig az ágya-

sokat és feleségeket illeti, a muszlimoknak nagyon is megfelelő a többnejűség, mert forró a természetük. Meg aztán, ne feledd, ők a te katonáid, és ha nekik (a sok feleségtől és ágyastól) több gyerekük lesz, akkor neked több lesz a katonád". Az idős arab utazó éles szeme előtt az sem maradt rejtve, hogy II. Géza nagyon rá volt szorulva a muzulmán harcosokra, ezért „szembeszállva a keresztény papokkal, engedélyezte az ágyasokat [a muszlimok számára] – ez a király szereti a muszlimokat". Hogy a magyar uralkodó kiváló könnyűlovas haderőt látott a muzulmánokban, onnan is tudható, hogy amikor elköszönt Abu-Hámidtól, azzal bocsátotta útnak: toborozzon számára keleten muszlim és török harcosokat (vagyis zsoldosokat). Az utazó ennek eleget tett, összegyűjtött „egy csapatnyi muszlimot, akik jól bántak a nyíllal".[156] Az itt említett törökök alkalmasint szintén az úzokra, méghozzá pogány úzokra értendők.

Az utolsó részletes adat a magyarországi muzulmánokra Jákut arab földrajzi író 1224-ben elkészült munkájában olvasható. Amikor a szerző a szíriai Aleppóban tanuló magyarországi muszlimtól érdeklődött országa felől, attól ezt a felvilágosítást kapta: „Ami országunkat illeti, az Konstantinápolyon túl [mögött] van, a frankok egyik nemzetének birodalmában, akiknek neve al-hunkar [magyar]. Mi, muszlimok, a királyuk alattvalói vagyunk, országunk egyik szélén mintegy harminc falut képezünk, amelynek mindegyike csaknem egy kisebb országnak [városnak] felel meg, csakhogy al-hunkar királya nem engedi meg, hogy bármelyik körül falat emeljünk, mert attól tart, hogy ellene fellázadnánk. Mi keresztény ország[ok] közepén [között] lakunk... Nyelvünk a frankok nyelve, viseletünk az ő viseletük; a hadseregben velük együtt szolgálunk, és velük együtt intézünk hadjáratokat minden törzs ellen, ugyanis csak olyanok ellen hadakoznak, akik a muszlimokkal ellenséges viszonyban vannak".[157] Jákut híradása több pontos is fontos in-

formációkat tartalmaz. Falvaik fekvése azt húzza alá, hogy határvédő feladatot láttak el. A magyarságba való beolvadásuk ekkorra már igen előrehaladt, eltűnt a saját nyelv és a viselet, egyedül az eltérő vallás maradt még meg – rövid időre – a különálló etnikum ismérvei közül. Annak a muszlim csoportnak, amelybe az aleppói diák is tartozott, lakhelyei még egy tömbben feküdtek, vagyis nem sikerült a magyar királyoknak megbontaniuk az iszlámhívők területi egységét. Ott, ahol kisebb szigeteket alkottak, asszimilációjuk ekkorra már befejeződött.

A magyarországi muzulmánok legjelentősebb területi tömbjét az ország déli sávjában kereshetjük. A már eddig tárgyalt adatok közül ide sorolhatók Baranyában a kisnyárádi kazár népek, az ellendi kazár gyűrű, a Nagykozár településnév, a szerémségi kálizok és a Bács megyei Úz földrajzi nevek. A Tiszát a Dunával összekötő, Szeged irányából Bátmonostor felé vivő, (Kun-)Bajánál és Bükednél (Bácsbokodnál) említett út neve 1158-ban és 1208-ban Káliz-út volt.[158] A Bodrog megyei Aposon a tatárjárás előtt (1192-ben, 1206-ban és 1230-ban) három oklevélben is szerepelnek izmaeliták (egy ízben szerecsen néven). Apos a Dunához közeli település volt, annak a Bács megyei Szondnak a szomszédságában, ahol 1192-ben és 1229-ben Úz földrajzi nevek fordulnak elő. Az Apossal határos Aranyán faluban 1211-ben Káliz nevű személy bukkan fel. Mindezek tetejébe ugyanitt 18. századi térképen Beszermény pusztára lelhetünk.[159] Bács megyében a Tisza mellett IV. Béla király 1238-ban az ispotályosoknak adományozta el a szerecsenek Curlach falujában levő piacot és a becsei révet.[160] A Tisza másik, bal partján, a folyótól távolabb, Keve megyében – igaz, későn, 1400-ban – Böszörményteleke falu neve bukkan fel.[161] V. István ifjabb király 1266-ban odaadta anyjának a szerémi kamarával együtt az izmaeliták Szerém megyei Rugas földjét.[162] Ezek a muszlimok mint kamarabérlők részt vehettek

a szerémi kamara működtetésében; a feltevést számos 13. századi forráshely erősíti meg. Ezek szerint a pápaság többször hevesen tiltakozott amiatt, hogy a magyar uralkodók a pénzügyigazgatást zsidók mellett izmaelitákra bízták.[163] A muzulmánok kereskedésére utal az az 1196. évi adat, amely szerint az izmaeliták a Baranya megyei Ezék piacán és a cikádori (bátaszéki) apátság összes többi kikötőjében vámot fizetnek az egyháznak.[164] Oly feltűnő a Duna két szemközti, baranyai–szerémségi, illetve bácsi–bodrogi partján a hajdan összefoglaló néven kavarnak nevezett népesség jelenléte még a 11–13. században is, hogy ide helyeztem az általam a kavarokkal azonosnak gondolt fekete magyarok (egyik) 10–11. századi lakhelyét.[165]

Egy további központjuk volt a kálizoknak (akár iszlám, akár zsidó hitet vallottak) az ország középső területe. Már említettem Anonymus adatát, hogy a 10. század második felében mohamedánoké lett Pest vára. Pesti szerecsenek még 1218-ban is szerepelnek, ekkor jövedelmükről esik szó.[166] A Duna másik partján, az utóbb Kalásznak nevezett helyen (a mai Budakalászon) kálizok éltek, ettől délnyugatra, Baracskán szintén, de ez utóbbiak zsidó vallásúaknak tekinthetők. Ugyancsak szó esett már a feltehetően Nyitra megyei Kalász kálizairól. A 13. század elején szereplő nyíri izmaeliták[167] központi települése ugyancsak Böszörmény nevet viselt (ez a mai Hajdúböszörmény).[168] A tatárjárást megelőzően a Heves megyei Bő földön (ma Tiszabő) szerecsenek laktak, de ez utóbb – nyilván 1241-ben – elnéptelenedett.[169] Ettől délnyugatra, ugyancsak a Tisza mellett már a 11. században varsányok (alánok) éltek. Arad megyében a Maros melletti Tömörkény 1266. évi adat szerint az izmaelita eredetű Mikéé volt.[170] Erdélybe is jutott a muzulmánokból. Küküllő megyében a 14. század közepén Böszörményszancsal szerepel, a név arra mutat, hogy a 13. század közepén már három falu-

ra szakadt Szancsal[171] egyik részén muzulmánok telepedtek meg. Jelenlétüket egyik lakójának muszlim jellegre utaló Bazarab neve nyomatékosítja.[172] A böszörmények utolsó nyomai a 13. század végén enyésznek el. 1279-ben a budai zsinaton még intézkedtek, hogy tilos egyházi jövedelmeket bérelniük vagy vámokat szedniük.[173] A IV. László halála idején (1290) nádorságot viselt Mizse egykor szerecsen (azaz iszlámhívő) volt, de keresztény hitre tért.[174] Ez lett a sorsuk a többieknek is. Miután nyelvüket és szokásaikat már jóval korábban feladták, legkésőbb az 1200-as évek végére vallási különállásuk is megszűnt, beolvadtak a magyarságba.

Még egy térségben szokott a magyar történetírás nagyobb tömegben kálizokkal számolni, a Mátra vidékén. A kiindulópontot az adja, hogy a magyar krónika szerint Attila király fia, Csaba, akitől az Aba nemzetség ered, Hvárezmből vett feleséget magának,[175] vagyis e *genus* anyai ágon káliz. Anonymus azzal juttatta kifejezésre az Abák idegen származását, hogy a hét kun vezér között sorolta fel Aba Sámuel őseit, Edet és Edömént, akik Árpádtól a Mátra erdőben nagy földadományt nyertek.[176] Ezzel a névtelen jegyző lényegében az Abák kavar voltát vallotta. Elbeszélése hitelét növelte, hogy az Abák birtokainak központja valóban e vidéken, Gyöngyös környékén volt, ahol nemzetségi monostoruk, Abasár is állt. E mozzanatok, valamint a Sámuel név héber eredete vezettek el ahhoz a feltevéshez, hogy Aba Sámuel kazár származású, zsidó hitű és török (iráni?) nyelvet beszélő család leszármazottjaként a kavarok fejedelmének tekinthető.[177] Ez persze – figyelemmel a gyötrő adathiányra – könnyen lehet, de jelenleg e vidéken oklevelesen káliz (egyáltalán bármiféle mohamedán vagy netán zsidó) népességet nem tudunk kimutatni. A kavarok és a csak újkorban e térségben felbukkanó (e néven 1683-tól ismert) palócok kapcsolata további vizsgálatot igényel.[178]

Fentebb Anonymus forráshelye kapcsán már tettem említést arról, hogy a 10. század folyamán volgai bolgár muzulmánok is érkeztek a Kárpát-medencébe. Az arab íráshagyomány a volgai bolgárok három fajtáját különböztette meg: a barszulát, az eszegelt (vagy eszkelt) és a bulkart.[179] Ebből az első a magyarországi helynevekben Bercel formát nyert, a harmadiknak a Bulgár/Bolgár név felel meg. A középkori Magyarországon összesen négy Bercel és hét Bolgár helynév ismert.[180] Nagyon valószínű, hogy ezek egy része a volgai bolgárok közül való bercelek és bolgárok emlékét őrzi, de hogy melyek, arra vonatkozóan jelenleg semmi támpontunk nincs. Oklevelekben olyan népnevek, amelyek ezekkel kapcsolatba hozhatók lennének, nem szerepelnek, a bolgárok esetében pedig zavaró mozzanat, hogy legkésőbben az Árpád-kor végétől a magyar nyelv a dunai bolgárokra már nem a nándor, hanem a bolgár megnevezést használta.

Az arab íráshagyományban említett nevek közül a középsőben magam a székelyek őseit látom, akiknek eredetét Nyugat-Belső-Ázsiában keresem. Onnan elindulva érkeztek el a Kaukázus előterébe, Kazáriába, majd a bolgárokkal együtt jutottak el a Volga vidékére. A bolgárokkal ellentétben nem tértek át az iszlámra, hanem megmaradtak pogánynak. A 9. században az eszkelek egy része a magyarokhoz csatlakozott, és velük jött be a Kárpát-medencébe, más része továbbra is – a megszülető Volgai Bolgárország keretében – a bolgárokkal együtt élt.[181] Nem feladatom, hogy e helyütt ennél részletesebben szóljak a székelyek eredetéről (erről nemrégiben könyvem jelent meg). A terjedelmi korlát mellett úgyszintén kizárja ezt eredeti feladatvállalásom, hogy ti. nem tárgyalom a szóba kerülő népek etnogenezisét, hiszen végtére is a székelyek kárpát-medencei szereplése magával az eredetkérdéssel nincs igazán szoros kapcsolatban.

Tárgyunk szempontjából a székelyek nyelve sem képezheti vita tárgyát. Magam ugyan – az imént elmondottak értelmében – azt a nézetet vallom, hogy a székelyek eredetileg török nyelvet beszéltek, ám amikor a 12. század első felében az írott forrásanyagban a Kárpát-medencében felbukkantak, már bizonyosan magyar nyelvűek voltak, azaz a mohamedánokhoz hasonlóan addigra elvesztették saját nyelvüket, és a magyar nyelvre tértek át. Ha csak a nyelvre lennénk tekintettel, azt kellene mondanunk, hogy a székelyek a 11. századtól kezdve már nem is számíthatók a nem magyar népek közé. Ez azonban egy, ma érvényes szempontnak a középkorba történő visszavetítése lenne, amikor a nyelv és az etnikum szinte azonos egymással. A források tömege vall amellett, hogy a középkorban a székelyeket a magyarokétól eltérő népességként kezelték. Ennek azonban nem a nyelvi különbözőség volt az oka, hanem egy sor olyan ismérv, amely az etnikumot akkor jellemezte, és amelyek alapján a székelyek – magyar nyelvük ellenére – valóban jelentékeny mértékben különböztek a magyaroktól. Ide tartozik sajátos, a magyarétól eltérő eredettudatok, hitviláguk, íráskultúrájuk. Ugyancsak alapul szolgált a székelyeknek a magyaroktól való megkülönböztetésére széles körű szabadságuk, társadalmuk sajátos szerkezete, amelyről rövidesen szólok.

A székelyek magyarországi jelenlétét első ízben 1116-ban, majd 1146-ban említik a források, amikor a besenyők társaságában az ország nyugati határvidékén előbb a csehekkel, majd az osztrákokkal harcoltak. A magyar krónikás – nyilván könnyűfegyverzetük miatt érzett lenézése jeleként – mindkét esetben „igen értéktelen" harcosoknak minősítette a székelyeket. Már az 1116. évi eseményből kiderül, hogy íjászok voltak, az elő- és utóvéd szerepét töltötték be, a krónikaszerző 1146-ban ezt tételesen is megfogalmazta: „szokott módon a magyar csapatok

előtt jártak".[182] Ezt a 13. század elején Anonymus megerősítette, hiszen ő szintén írt arról, hogy a székelyek az első csatasort biztosították maguknak, illetve elöl haladtak. Ugyanakkor ő megjegyezte róluk azt, hogy kezdetben Attila király népe voltak,[183] amivel a székelyek körében élő Attila-hagyományra utalhatott. Anonymus még nem tudott arról, hogy a székelyek Erdélyben éltek, hiszen honfoglalás-történetében az Alföldön, Szentes vidékén szerepeltetette őket.

A korai székely történelemnek is súlyos gondja a források elégtelen száma. Így nagy hátrány, hogy az 1116 és 1210 közti időből nincs más forrásunk az idézett narratív kútfőkön kívül. Egy 1250-ből való, de 1210. évi eseményt tartalmazó oklevél szerint Ivahin szebeni ispánnak a bolgár cár megsegítésére, Vidin vára felmentésére küldött serege szászokból, románokból, székelyekből és besenyőkből állt.[184] Ebből arra kell következtetnünk, hogy bizonyos székely csoportok már 1210-es megelőzően a dél-erdélyi Nagyszeben vidékén tartózkodtak, mivel ellenkező esetben nem vonulhattak volna hadba a szebeni ispán vezetése alatt. A székelyek Erdélyben való megjelenéséről ma már régészeti megfigyelés is rendelkezésünkre áll. A Keresztúrszék területén folytatott ásatások arra az eredményre vezettek, hogy itt új népesség megjelenése, minden bizonnyal a székelyekhez köthető betelepülés a 12–13. század fordulóján vagy a 13. század elején történt.[185] A folyamat nagy vonalaiban történt befejezéséről a 13. század végén Kézai Simon tájékoztat. Szerinte a székelyek, akik Pannóniát a magyarokkal együtt hódították meg, részüket nem a síkvidéken, hanem a románokkal együtt a határvidék hegyeiben kapták meg, és sajátos írást használtak (a rovásírást).[186]

Hogy a székelyek az ország különböző területeiről kerültek Erdély keleti részére, kétféle nyelvi anyag alapján is bizonyítható. Az egyik eszköz ehhez a nyelvjárási különbözőségek szám-

bavétele. Nincs egységes székely nyelvjárás; a székelyek nyelve három csoportba osztható be. A marosszéki székelység az Őrség–Őrvidék (azaz Burgenland és Nyugat-Magyarország) és Pozsony környéke, az udvarhelyi székelység Baranya és Valkó megye, a sepsi–orbai–kézdi–csíki székelység pedig ugyancsak az Őrség–Őrvidék magyar nyelvével, illetve nyelvi szórványaival mutat rokonságot.[187] A másik eszközt annak igazolására, hogy a székelység sok irányból érkezett Erdélybe, a székelyföldi helynévanyag és a fentebb említett területek közti toponímiája közti párhuzamok nyújtják. Udvarhelyszék földrajzi nevei közül számos Valkó, Baranya megyében és a Nyugat-Szerémségben létezett, de vannak településnévi kapcsolatai Bihar és Abaúj felé is (pl. Dálya, Rugon, Telegd). A marosszéki helynévi anyag a Pozsony vidékivel, az őrségivel és a ma dél-burgenlandi őrvidékivel mutat egyezéseket (pl. Pozsony, Moson, Unyom). Háromszék és Csík névmegfelelései ugyancsak az Őrség és az Őrvidék felé utalnak (pl. Csík, Bereck, Zoltán).[188] Mindezeket a nagyjából egybehangzóan tanúskodó nyelvi vallomásokat akként kell értelmeznünk, hogy az eredendően jobbára az ország különböző határszéli területein elszórtan élő székelyek nem csupán nyelvük sajátos ízeit (nyelvjárásukat), hanem korábbi lakhelyeik földrajzi neveit is magukkal vitték Kelet-Erdélybe. Ennek egyértelmű bizonyságát jelenti, hogy a vándorútjuk utolsó előtti állomásának tekinthető dél-erdélyi térségből valók az egyes csoportjaik jelölésére szolgáló sepsi (eredendően sebesi, Szászsebes nevéből), kézdi (Szászkézdről nevezve) és orbai (bizonnyal Szászorbó alapján) neveik, miként a telegdi székelyek elnevezése Biharban tartózkodásuk emlékét őrzi.

Az 1210 utáni bő egy évszázadból az ország különböző pontjain (de mindenütt határvidékeken) bukkanunk székely nyomokra. A Nyugat-Felvidékről az óramutató járásával azonos

irányban elindulva az első hely a Pozsony megyei Boleráz, ahol egy oklevél 1256-ban székelyeket említ.[189] Borsod megyében, Mezőszemere határában 1333-ban Székely-úttal találkozunk.[190] (Ez az elnevezés jellegét tekintve teljesen megegyezik a fentebb említett, a Duna–Tisza-közét átszelő Káliz-úttal). Északkeleten, Ugocsa megyében 1323-ban a Tisza menti Sásvárról nevezett székely bukkan elő, akinek szülei és nagyszülei szintén sásvári székelyek voltak, és örökölt birtokai Szabolcsban feküdtek. Ezek egyike Lövő, a másik (Temesi) Székely nevet viselt. A Lövő név arra mutat, hogy ott íjászok élhettek.[191] Alkalmasint ezen ugocsai Sásvárra való volt Fülöp sásvári lövő, akinek Erzsébet királyné 1279-ben a Szepességben földet adott.[192] A 13. század elején a székelység egyik jelentős tömbje Bihar megyében található. 1217-ben a Nagyszalonta melletti Ebejben Székelyszáz száznagyság, azaz megközelítőleg száz főből álló székely egység fordul elő, székelyek emlékét őrzi itt a már 1213-ban szereplő Székely (utóbb Székelytelek) és az 1278-tól kezdve adatolható Székelyhíd település.[193]

Ugyancsak jelentős székely központ volt Baranya megyében Váty. IV. Béla király közlése szerint ispánjuk elnyomta őket. Erre az uralkodó minden királyi hadjáratban száz fegyveres kiállítását írta elő nekik, és kivette őket az ispán fennhatósága alól. A székelyek derekasan harcoltak a háborúkban, ám utóbb a király nem meghatározott számban, hanem egyenként mint királyi szervienseket kötelezte őket a hadakozásra.[194] Röviddel utóbb, 1272-ben V. István király hat vátyi íjászt vett ki a lövők közül, és az ország nemesei közé emelt.[195] Néhány év elteltével, 1279-ben IV. László király a vátyi lövők közül való három szegedit rokonaikkal és földjükkel együtt kiemelt onnan, és az ország nemesei, illetve szerviensei közé helyezett.[196] A harcos elemek tehát beolvadtak a magyar nemességbe. Ugyanakkor a környéken ezekben az évtizedekben szolgarendű meg szőlő-

birtokos székelyekkel is találkozunk.[197] Nyugat felé haladva 1274-ben arról értesülünk, hogy az egykor a Zala megyei Döbréte földön élt zalai várnépek – köztük a székely György – az igazság elmellőzésével úgy állíttattak ki maguknak oklevelet javukra történő földadományról, mintha várjobbágyok lettek volna.[198] Végezetül 1314. évi adat szerint a Sopron megyei Barandanbe (Lajtapordány) birtokon, amely Magyarország és Ausztria határán fekszik, hajdan székelyek éltek.[199]

Ha térképen[200] összekötjük e megnevezett helységeket, az így kirajzolódó vonal nagyjából – de csak valóban nagyjából – azt a területet zárja körül, amely a honfoglaló magyarok szállásterületét, de legalábbis annak túlnyomó részét alkotja. Már ebből is egyértelmű, hogy a székelyek eredendően határőrizeti, elő- és utóvédi feladatot láttak el, miként ezt az őket is magukban foglaló nagyobb szervezeti egység „népéről", a kavarokról tudjuk. A székelyek fent említett lakhelyeiként szereplő pontok között két esetben mutatkozik nagyobb távolság, északon Boleráz és Mezőszemere, délen pedig Ebej és Váty között. Az északi részen a határvédelmet Aba Sámuel kazár-kavarjai, a déli határszakaszon pedig a kavar-kálizok látták el. Mint határőrök még a 11. században is – a határvármegyei keretek között – a székelyek megőrizték különállásukat, tagjaik döntően szabad elemekből álltak. A 12. században azonban a határispánsági szervezet megszűnt, a határőrök ugyanolyan várispánsági fennhatóság alá kerültek, mintha az ország belsejében éltek volna. Ez szabadságuk csökkenéséhez, társadalmi értelemben vett süllyedésükhöz vezetett. A föléjük kerülő elöljárók (ispánok, századosok) kezdték alávetetté tenni, szolgai helyzetbe szorítani a székelységet, bármelyik határszakaszon is éltek.

Ekkor indulhattak a tágas keleti térségek felé nyugat-magyarországi otthonaikból az első székely rajok, és ezeket újabbak követték. Furcsa migráció vette kezdetét, legalábbis a szónak

abban az értelmében, hogy magáról a vándormozgalomról az írott források mit sem őriztek meg. Hogy erről oklevelek nem szólnak, esetleg a spontán elmozdulásukról szóló feltevést gyámolíthatja. Ugyanakkor azt sem szabad kizárni, hogy bizonyos csoportjaikat a királyi hatalom telepítette a keleti betörésektől fenyegetett erdélyi térségbe. Akik helyben maradtak, azok – katonai szolgálatot teljesíteni képes, továbbá földdel rendelkező csoportjaikat leszámítva – menthetetlenül lesüllyedtek, alávetett népelemmé váltak. Morzsolódó szabadságuk megőrzésének egyetlen esélye maradt: kitörni a társadalmi értelemben fojtogató miliőből. Ezzel szemben keleten gyéren vagy alig közepesen benépesedett hatalmas térségek voltak, ráadásul a keleti országrész fenyegetettsége miatt nyugaton értéktelenné váló szolgálataik felértékelődtek. Hogy mily szüksége volt a magyar királyi hatalomnak a biztos határvédelemre, azt a Német Lovagrend 1211. évi barcasági betelepítése mutatja.

A székelység nem teljesen szolgai alávetettségben érkezett Erdélybe, hanem rendelkezett a szabadság valamiféle ismérveivel, ami katonai szerepükből adódott, és amire későbbi szabadságaik ráépültek. Ám igazán szabad néppé Erdély tette őket. A kunok és tatárok által rendre fenyegetett Erdélyben egy teljesen jogfosztott, a szabadság minimumával is alig rendelkező népesség nem tudott volna eleget tenni a határvédelem feladatának. Mert – és ez a lényeg – a székelység Erdélyben is azt folytatta, amit szerte az ország különböző határvidékein a 13. századot megelőzően: a határszakaszok védelmét látta el, vagyis elő- és utóvédi katonai szerepkört töltött be. Ezt II. Ulászló király 1499. évi oklevele világosan előírta: a magyar király kelet felé, Moldva ellen irányuló hadjárata esetén „minden székely tartozik őfelsége egész hadserege előtt járni, őfelsége országának határain kívül 15 napon át saját költségén várakozni a csatára, végül pedig visszaútjában követni a sereget". A dél felé,

Havasalföldre irányuló hadjárat esetén az egész székelység fele tartozik ezt tenni, vagyis „szintén 15 napig várakozni az ütközetre őfelsége országának határain kívül, odamenetelkor megelőzve, visszatéréskor követve őfelsége hadát".[201] Ezek kísértetiesen egybecsengenek a korai, 12–13. századi székelységre vonatkozó forráshelyek kifejezéseivel.

A székelyek erdélyi (inkább dél-erdélyi) megtelepedése nem tehető a 12. század második felénél korábbra. Első biztos nyomuk itt 1199-ből ismert, amikor III. Ince pápa megerősítette tisztségében a kézdi főesperest,[202] aki ekkor népe között még Szászkézden székelhetett. A székelyek keletre irányuló mozgásának közvetett emléke maradt ránk 1213-ból, amikor Vilmos erdélyi püspök a barcasági népek tizedét a német keresztes lovagoknak adta, kivéve az odaköltöző magyarok és székelyek dézsmáját.[203] II. András király 1222-ben megengedte, hogy a német lovagok és embereik vámmentesen közlekedhettek a székelyek és a románok földjén át.[204] E két utóbbi adat szerint a székelyek a dél-erdélyi Szászföldön, a Barcaság szomszédságában tartózkodtak. Helyzetükben a dél-erdélyi szászok számára 1224-ben adott királyi kiváltságlevél, az Andreanum hozott változást számukra, amennyiben távozásra késztette őket innen.[205] Mivel 1235-ben megjelenik oklevélben a telegdi főesperes,[206] ez perdöntő bizonyság arra, hogy ekkor már a bihari Telegdről és vidékéről származó székelyek is Erdélyben voltak. Ugyancsak 1235-ben bukkan fel első ízben a székelyispáni cím, ám ez már 1228-ban megvolt.[207] Ez azt mutatja: ekkor már oly jelentős számban éltek Erdélyben székelyek, hogy II. Andrásnak külön elöljárót kellett élükre állítani. A dél-erdélyi Szászföldet elhagyó székelyek ezt követően a 14. század elejéig eltelt évszázad alatt a Keleti-Kárpátok közvetlen előterét, medencéit és hegyeit szállták meg. Ezzel Erdély délkeleti részén kialakult a Székelyföld. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék

adatai szerint ekkor a Székelyföldön 165 faluban állt templom, ráadásul biztosan tudjuk, hogy nem mindegyik plébániás falu szerepel abban.[208]

A kavarok közé tartozó székelyek összlétszáma a honfoglaláskor minimum 5, maximum 10 ezer fő volt, attól függően, hogy a három kavar törzsből csak felet vagy egy egészet minősítünk székelynek. Az 1330-as évekbeli faluszám alapján Székelyföld egész népességét legfeljebb 30 ezer főre tehetjük. Már ebből világos, hogy nem lehetnek mind a 30 ezren a magyarokkal bejött ősök leszármazottai, hanem számuk különféle etnikumokkal gyarapodott. Kézai Simon utalt arra, hogy a székelyek a románokkal keverten élnek.[209] Az imént idézett 1213. évi adat szerint magyarok és székelyek települtek a Barcaság határára. A székelyek között előforduló szláv nevek arra mutatnak, hogy szlávokat is olvasztottak magukba a székelyek.[210] Ez nem egyszerűen csak azt jelzi, hogy a népek összevegyültek, keveredtek egymással, hanem ez esetben bizonyosan számolhatunk olyan késztetéssel, ami kívánatossá tette a székelyekhez tartozást. E vonzerő a székelyek kiváltságolt helyzetében keresendő.

A székelyek hajdan lovasnomádok voltak, de ezt az életmódot már jóval azt megelőzően feladták, hogy Erdélybe költöztek volna. Erdély magas hegyektől körülvett medencéiben amúgy sem tudtak volna nomadizálni. Korábban lehetett lóadási kötelezettségük, amit ugyan az „ökörsütés" váltott fel, de a lóval történő adózás hagyománya sokáig élt. II. Ulászló király még 1499-ben is előírta, hogy a hét széknek a frissen kinevezett székelyispán számára egy-egy lovat kellett adnia.[211] A székelyek Erdélyben – katonai feladataik ellátása mellett – földet műveltek, és szarvasmarhát tenyésztettek. Ebből magyarázható új adónemük. A székelyek ugyanis bizonyos alkalmakkor – ilyen a király koronázása, házassága, első fia születése – meghatározott egységek

szerint ökröket adtak (ez az „ökörsütés"). Ennek első nyoma talán már 1256-ban felbukkan.[212] Voltaképen ezt is önkéntes adománynak tekintették, amit a királyokkal is elismertettek. Megtette ezt Mátyás király is 1473-ban.[213] Bonfini azt emelte ki, hogy a székelyek „szakállasan járnak, marconák..., a szolgaságot nem tűrik, sőt a szabadságot annyira szeretik, hogy inkább meghalnak, mint hogy adót fizessenek. Magyarország királyainak sohasem akartak katonai szolgálatot teljesíteni, és erre semmi erővel sem lehetett őket rábírni. A mi időnkben is csak kérésre és a király iránti szeretetből hajlandók arra, hogy az isteni Mátyásnak időről időre házanként egy-egy ökröt adjanak".[214]

Az adózás megváltása fejében katonai szolgálatot teljesítettek. Mivel Magyarországon a nemesség volt mentes az adó alól, amelyik – a hagyomány szerint vérével adózott, azaz – hadakozott, így nem meglepő, ha a székelyekkel kapcsolatban felmerül a kollektív nemesség fogalma. 1552-ben Habsburg Ferdinánd király erdélyi biztosai ezt jelentették: „a székelyek általában véve mind nemesek, és minden adó alól mentesek, de három rendre vannak osztva, melyek közül a legelsőbe tartozók neveztetnek nemeseknek, akik mintegy bárók vagy patriciusok. A második rend az ő nyelvükön lófő-székelyek, latinul primipilusok, akik mintegy lovagrendet alkotnak. A többiek a köznép. De mindannyian, mint már mondtuk, nemesek".[215] A biztosok máshonnan ismert terminusok (bárók, lovagok) segítségével igyekeztek megmagyarázni – és ezzel egyszersmind félremagyarázni – a be nem avatottak számára nehezen érthető rendet, azt, hogy egy burokban megfért a társadalmi egység és egyenlőtlenség. Ez valóban a székely történelem sajátossága.

A székelyek eredetileg bizonnyal nemzetségi szervezet szerint éltek, de erről a források semmit nem hagyományoztak ránk. Analógiás alapon feltehető, hogy ez hajdan valamennyi szé-

kelyt magában foglalt. Amikor a 15. században az írott forrásokban e rendszer felbukkan, már jelentős változáson eshetett át a korai időkhöz képest, szimbiózist mutat a székrendszerrel, ami pedig egészen nyilvánvalóan újabb, területi alapú igazgatási rendszer. A 15. századtól feltűnő székely nemzetségi szervezet nemekben és ágakban jutott kifejezésre. Ezekről teljes lista csak Marosszékből maradt fenn, ahol hat nem és nemenként négy-négy, azaz összesen 24 ág bukkan fel.[216] Marosszéken kívül Kászon- és Aranyosszékben is hat-hat, Kézdiszékben öt nemzetség élt. A nemzetségek neve túlnyomórészt magyar. A legjelentősebb különbség az ősi és a 15. századtól megismert nemzetségi szervezet között, hogy ez utóbbi már csak a székely társadalom magasabb társadalmi állású tagjait, a katonai vezető réteget fogta át. Mivel a székely társadalmi tagozódás nem korábbi a 14. századnál, ez is arra mutat, hogy az általunk megismerhető nemzetségi szervezet az újabb idők terméke. A nemzetségeket tehát a székely vezető körök a 14. századtól kezdve maguknak sajátították ki, és a nemzetségeknek, amelyek összefonódtak a szintén friss alakulású székekkel, új, immár magyar neveket adtak. A nemzetség hajdani erejét azonban még új formája is tükrözte, az öröklésben – amely sokáig csak a házra, malomra stb. terjedt ki, de éppen a földre nem – meghatározott szerepet játszott.

A székely társadalom egészen a 14. századig nem ismerte a társadalmi különbségeket. Ezzel függ össze, hogy a föld sokáig az egész falu közös tulajdonának számított, amelyet időleges érvénnyel felosztottak egymás között. Nem tűrték el a székelyek azt sem, hogy idegenek, azaz nem székelyföldiek magánbirtokot szerezzenek ott. „A székely nemzetségi szervezetben eredetileg mindenki egyformán szabad volt, egyforma jogok és kötelezettségek hárultak rá. Egyaránt részesült a közös javakból és egyaránt tartozott katonáskodni".[217] A földmagántulajdon az ir-

tásfölddel jelent meg a 14. századot követően, az erdőirtás mindenki számára szabad tevékenység volt. Az oklevelekben 1339 óta fordul elő a székelyek három neme, amely társadalmi tagozódásukra utal.[218] Ezt a 16. század elején akként részletezték, hogy az első nemet a tehetősebbek vagy primorok, a másodikat a lófők vagy főlók, a harmadikat a közösség tagjai, az egyszerűek és alávetettek alkották.[219] Ugyanezt tükrözi a fentebb már idézett 1552. évi jelentés. A különbségek azonban, amelyek ezeket a társadalmi csoportokat egymástól elválasztották, egészen a 16. század második feléig még nem végletesek, hiszen a társadalom valamennyi tagja szabad, őket katonáskodásuk fejében kollektív szabadságjogok illették meg.

A 14. században alakult ki a székelyeknél a közigazgatás sajátos formája, a székrendszer, bár bővebb adataink erről csak a 15. századtól vannak. Maga a szék elnevezés minden bizonnyal a szász közigazgatásból került át a székelyekhez. A székek katonai, igazságszolgáltatási, adózási feladatokat láttak el. A székek élén a kapitány vagy hadnagy állt, akik eredendően katonai vezető voltak, de bekapcsolódtak a jogszolgáltatásba is. A bíráskodást a székbíró irányította, és mellette 12 esküdt segítette munkáját. Összesen hét szék alakult: Telegdi- (Udvarhely-), Maros-, Aranyos-, Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Csíkszék. Ezekből ún. fiúszékek váltak ki (Kászon-, Gyergyó-, Keresztúrszék stb.). „A székely székek magyar közjogi értelemben együttesen alkottak egy megyét: comitatust, melynek élén a székelyek ispánja *(comes Siculorum)* állott".[220] A székelyispán a 15. század második feléig az erdélyi vajdától független főméltóság, országbáró volt, a székelyek feletti joghatóságon kívül tisztségéhez tartozott több szász kerület ispánsága, továbbá számos erdélyi vár és uradalma.[221] A székelyek zárt közösségét már 1270 tájától kezdve egyetemnek *(universitas)* nevezték.[222] A 15. században a székelység az erdélyi rendiség egyik

alkotó elemévé vált. Ez első ízben az 1437 szeptemberében Kápolnán összeült tartományi gyűlésen jutott kifejezésre.[223] A székelység helyzetében újabb döntő változás már korszakunk után, a 16. század második felében következett be, amikor elvesztette addigi kiváltságai jelentős részét, és a székely társadalomban is kialakult a jobbágyság.[224]

Összefoglalásul elmondható, hogy a honfoglaló magyarokkal egységesen kavarnak nevezett, de sokféle etnikumú (kazár, káliz, alán, volgai bolgár, székely) népesség érkezett a Kárpát-medencébe. Gyakorlati okokból itt tárgyaltam később érkezett volgai bolgár és úz csoportokat is. E népek sok alkalommal nem is népnevük, hanem vallásuk szerint megnevezve szerepelnek a forrásanyagban. Nagyobb részük izmaelita, azaz muzulmán (magyarul böszörmény és szerecsen), a székelység eredendően pogány, néhány kisebb csoport a zsidó hitet vallhatta. A székelyek a magyarokkal együtt, a muszlimok viszont egy évszázaddal utóbb, a 12. században tértek keresztény hitre. A magyar uralkodók fontos feladatuknak tartották, hogy a muzulmánokat erősen kössék a keresztény valláshoz, ami asszimilációjukat is elősegítette. A keleti népesség zöme katonai szolgálatot ellátó, határvédő, elő- és utóvédet alkotó elemekből állt. Kis részük kereskedelmi és pénzügyi tevékenységet folytatott. Etnikai kiváltságokat egyik nép sem kapott, ami természetes is, hiszen az elit nem szokta privilegizálni az alávetetettnek tekinthető, szolgaként kezelt embercsoportokat. Nem kaptak ilyent a székelyek sem. Nem véletlen, hogy régi szabadságlevelükre soha nem hivatkoztak. Ugyanakkor számos körülmény összejátszása okán mégis ez az egyetlen népesség a magyarokkal érkezett keleti etnikumok közül, amely utóbb kivételezett helyzetbe került, és szabadságokat vívott ki magának. Míg az összes többi, itt tárgyalt keleti nép már a középkor folyamán beolvadt a magyarságba, addig a kezdetben maroknyi szé-

kelység számára önerőből elért kiváltságai biztosították, hogy mint népcsoport régi nevén mai napig megmaradjon. Bár szabadságai nagy részét az újkor elején elvesztette, és jóllehet nyelvi különbségek már hosszú idő óta nem választották el a magyaroktól, de a középkorban elért kivételes helyzet, az ehhez járuló sajátos öntudat máig tartó önálló létet biztosított a székelyeknek.

BESENYŐK

A besenyők eredendően ázsiai népe a 9. század végén lépte át a Volgát, és foglalta el éppen a magyaroktól a Fekete-tengertől északra eső térséget.[225] Bár szintén keleti nép, mégis külön tárgyalást igényel az előbb említettektől, hiszen ők nem a honfoglaló magyarokkal, hanem a 10. század közepétől kezdve két évszázadon át több hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe. A 10. század elején még ellenséges viszony állt fenn a magyarok és a besenyők között, de nagyjából 930 után „a magyar–besenyő együttműködés a X. századi magyar külpolitika egyik legszilárdabb elemének bizonyult".[226] Ez politikailag megadta a lehetőséget arra, hogy ettől kezdve besenyő csoportok jöjjenek a magyarok földjére. A legelsők közé tartozhattak – ha hihetünk Anonymusnak – a Mosonba telepített besenyők, akiket nagyobb számban Árpád fia, Zolta vezér helyezett el itt, a Moson mocsarain túl, hogy védjék meg az országot a németekkel szemben.[227] E híradás, ha nem is éppen Zolta idejére – amikor még javában tartottak a kalandozó hadjáratok, a magyar fennhatósági terület nyugati határa a távoli Enns folyónál volt, és nem kellett tartani német támadástól –, de 955 után bármikorra igaz lehet. Talán éppen akkor történt e telepítés, amikor a fejedelmi származású Tonuzoba, akitől a Tomaj nemzetség származik, Taksony fejedelemtől a kemeji részeken nyert szálláshelyet a Tiszáig, ahol most Abád

(a mai Abádszalók) van. Ide temetkezett feleségével együtt. Ők Szent István alatt nem akartak a keresztény hitre térni, de fiuk, Örkény már nem állt ellen a térítésnek.[228] Szent István idején 60 besenyő igyekezett Bulgáriából mindenféle kinccsel igen gazdagon megrakott szekereken – ismeretlen okból – Magyarországra, de a határvidéken szolgák kirabolták és félholtra verték őket.[229]

I. Géza trónra léptét (1074) követően a Magyarországon tartózkodó besenyők kérték az uralkodót, hogy ajándékozza meg őket szabadsággal, és akkor ők féken tartják Géza ellenlábasát, a trónjától megfosztott Salamont, aki Moson és Pozsony várát tartotta uralma alatt. Az ütközetre is a nyugati határszélen került sor, mivel a csatavesztes, a forráshely megfogalmazása szerint „igen értéktelen" besenyők közül számosan a Fertő-tóba fulladtak.[230] Az ütközet kapcsán évszázadokkal később Bonfini így írt a besenyőkről: „könnyűlovas-zászlóaljakat alkalmaznak, hosszú szakállt, felső ajkukon bajuszt viselnek, bojtos vagy bokrétás süveget és perzsa módi szerint hosszú selyemlebernyeget hordanak, és nagyon kedvelik a gyors paripákat".[231] A mosoni besenyő csoport a 11. század végén igazoltan Nyugat-Magyarországon élt. Ugyanerre utal azon – a székelyekkel kapcsolatban már fentebb idézett – krónikahely, miszerint a besenyők 1116-ban és 1146-ban a csehekkel, majd az osztrákokkal harcoltak.[232] Ez utóbbi helyen a „legrosszabb" minősítő jelző kíséretében szerepelnek, ami fegyverzetükkel van összefüggésben. Népesebb besenyő csoportok érkezhettek Magyarországra az 1122-ben Bizánccal szemben elvesztett berrhoéi csatát követően.[233] (Persze, nem minden besenyő útja vezetett a Kárpát-medencébe, sokan a Balkánon oldódtak fel más népekben.)

Magyarországi oklevelek elvétve már a 11. században, nagyobb mennyiségben a 12. század végétől kezdve szólnak az itt

élő besenyőkről. Ha ugyanazt az eljárást alkalmazzuk, mint az imént a székelyek esetében, vagyis Pozsony megyéből az óramutató járásával megegyezően elindulva vesszük számba a besenyők szállásait, a következő képet kapjuk. 1265-ben IV. Béla Pozsony megyei padányi tárnokait, akiket besenyőfiaknak neveznek, a nemesek sorába emelte, a királlyal tartoztak hadba vonulni.[234] Padány a Csallóköz közepe táján fekszik. A sok Besenyő helynév[235] közül sajátos földrajzi fekvése miatt emeljük ki a Trencsén megyei Besenyő földet (utóbb Bánpecsenyéd).[236] Nyitra megyében két helyütt is éltek besenyők. 1216-ban Galgóctól északnyugatra a besenyők faluja fordul elő, amely utóbb Pecsenyéd (majd Besnyőpetőfalva) nevet kapott.[237] Zoloch nevű besenyő, nyitrai polgár 1265. évi adat szerint Besenyő faluba való volt, amely Galgóctól délkeletre feküdt.[238] Bars megyében I. Géza király 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak adta a besenyők Taszár faluját tíz háznép áccsal (e falu névadói a szlávul taszárnak mondott ácsok voltak), továbbá az udvardi besenyők másik faluját; ez utóbbi 1209-ben már Besenyő (utóbb Zsitvabesenyő) néven szerepel.[239]

Hevesben az Egertől délre levő Besenyő (ma Besenyőtelek) egy része örökös nélkül meghalt besenyőé volt.[240] Borsodban 1238-ban IV. Béla király Nyárádot és az ott élő besenyőket a jeruzsálemi ispotályosoknak adta azzal, hogy szabadságuk szerint szolgáljanak.[241] E szabadság feltételezhetően a személyenkénti hadakozás jogát jelentette. Itt alakult ki később (Mező-) Keresztes. Az 1067 körüli százdi oklevél Szihalom határában a besenyők kútját és a besenyők sírjait említi, továbbá a monostor húsz magyart és tíz besenyőt kapott adományba.[242] Szihalmot a hagyományos vélemény a Borsod megyei Szihalommal tekinti azonosnak,[243] újabb elképzelés szerint viszont a Szabolcs megyei Polgár mellett feküdt.[244] Szatmár megyében István ifjabb király eladományozta Balkun-Dobot, amely korábban a

besenyők földje volt.[245] Erdély északi részén az 1330-as években *villa Paganica* ,pogány falu', röviddel utóbb az ezzel azonos jelentésű német Heidendorf fordul elő, amelynek másik neve magyarul Besenyő.[246] Dél-Erdélyben Ivahin szebeni ispán Vidin felmentésére küldött seregében 1210-ben besenyők is harcoltak.[247] II. András király 1224-ben az Andreanumban biztosította a németeknek, hogy a románok és a besenyők nekik adományozott erdejét és vizeit ezekkel közösen használják.[248] Szeben vidékén tehát a 13. század elején besenyők éltek. Ezt nyomatékosítja, hogy Nagyszeben közelében, az Olt mellett Talmács falu áll,[249] márpedig Talmács egy besenyő törzs neve.[250] Pozsonytól egészen Szebenig nagy félköríven helyezkednek el a korai besenyő telepek. Természetesen számolni kell azzal, hogy az itt felsorolt helységek nem egyazon időpontban keletkeztek.

Ugyanezt az ívet Szebentől Pozsonyig már nem tudjuk adatok révén hasonló módon megrajzolni. A déli határszakaszon Baranya megyében gyaníthatunk besenyőket, hiszen ők 1196. évi adat szerint Eszék piacán, illetve a cikádori apátság összes többi révén vámot fizettek az egyháznak,[251] illetve a pécsváradi konvent 13. század végi oklevelében e vidékre való besenyők fordulnak elő.[252] Somogyban már 1091-ben szerepel egy helység a besenyők falujaként *(villa Pincinaticorum)*,[253] ugyanez 1193-ban hasonló néven *(villa Bissenorum)*,[254] ez a mai Rinyabesenyőnek felel meg. 1226. évi adat szerint besenyők laktak Kaposvár határában.[255] Ennek közelében húzódott 1279-ben a Besenyő-út,[256] amely a megnevezés jellegét tekintve megfelel a már említett Káliz-útnak és Székely-útnak. Ugyancsak éltek Somogyban besenyők Sárdon[257] és Nezdén.[258] Ezek az adatok arra mutatnak, hogy Somogy korai és népes besenyő szállásoknak adott otthont. Ehhez hasonló bőségben Mosonban bukkanunk besenyőkre, erősítve Anonymus hírét az ide te-

lepített besenyőkről. Sajátságos, hogy itt már a 13. század elején több olyan helységet említenek az oklevelek, ahol korábban, vagyis az oklevél keltét megelőzően tartózkodtak besenyők. 1203-ban Königshof (Királyudvar),[259] 1210-ben a heiligenkreuzi monostor meg nem nevezett birtoka,[260] 1217-ben Legénytó,[261] 1225-ben Flanschendorf (Pozsonyligetfalu) fordul elő ilyen minőségben.[262] 13. század végi adat szerint Patfalva örökös nélkül meghalt besenyőké volt.[263] Ugyancsak besenyő jelenlétet bizonyít Mosonban Káta falu neve, amely besenyő nyelven várat jelent.[264] A 13. század elejére tehát a besenyők már kiürítették, elhagyták korábbi mosoni lakhelyeiket.

A – bár helyenként nagyobb hiányokkal – megrajzolható körív azt mutatja, hogy a besenyők eredendően éppen úgy katonai szolgálatot teljesítettek, határőrizeti, elő- és utóvédi feladatokat láttak el, mint a székelyek. Ez természetes is, hiszen a besenyők – a magyarokhoz hasonlóan – eredendően lovasnomádok voltak. Többségük még ekként kerülhetett Magyarországra, és itt tért át a letelepedett életmódra. Nyitott kérdésként kell kezelnünk, hogy vajon minden besenyőt már kezdettől fogva a határvédelemben foglalkoztattak-e. Egy sor besenyő telepet ismerünk ugyanis az ország belsőbb területein, olyan helyeken, amelyek nehezen illeszthetők be a határvédelmi láncolatba. Ilyen lehet a már említett Somogy megyei Nezde, amely e megye északi részén feküdt.[265] A következőkben a határövezettől távolabb fekvő besenyő szállásokat tekintem át.

Az egyik legjelentősebb ilyen besenyő központ Sopron és Győr megye határán, a Marcal folyó mellett alakult ki. Az árpási besenyők számára Gyula nádor 1224-ben adott ki oklevelet.[266] Innen fontos ismereteket nyerünk a besenyőkről. Eszerint az árpási besenyők – de nyilván minden más besenyő is – a nádorhoz tartoztak. A nádor helyezett az árpásiak élére ispánt, Lukácsot, aki azonban régi szabadságukat megkurtí-

totta. Ez a mozzanat párhuzamba állítható a vátyi ispán viselkedésével, akit ugyancsak azzal vádoltak, hogy elnyomta a fennhatósága alá rendelt székelyeket. Lukács ennek ódiumát azonban a besenyők egyik jobbágyára (elökelőjére) hárította, akit és utódait a nádor eltiltott attól, hogy jobbágyi (azaz vezető) tisztet viseljenek. A későbbi hasonló visszaéléseket megelőzendő a besenyők írásba foglaltatták szabadságaikat. Ez valójában jogaik és kötelezettségeik rögzítését jelentette. Eszerint a hadjáratban részt vevő besenyő semmit nem tartozott fizetni, aki viszont nem hadakozott, bírságként pénzt fizetett. Háromévente lovaik után ispánjuknak adóztak. A nádor mérsékelte az ispán megszállási jogát. A besenyő jogokat nem ismerő ispán mellett egy jobbágynak kellett a felvilágosítást megadnia. A besenyők feletti ítélkezést a nádor az ispán helyettesére, az udvarispánra bízta. Az udvarispán azonban nem szállhatott meg az önállóan hadba vonulni képes jobbágyokon. E szabadságlevélből, amely nem kiváltságokat biztosított, hanem a megrontott régi helyzetet akarta visszaállítani, arról kapunk képet, hogy az ország belsejében is (bár a határoktól nem túl nagy távolságra) harcos, lovakat tartó besenyők éltek a 13. század elején.

Árpás közelségében, Kajár határában már 1086-ban, majd 1234-ben a besenyők faluja *(rus Bissenorum)* fordul elő, amelyet közönségesen Besenyőtarlónak mondanak.[267] Ez minden valószínűség szerint Téttel azonos, ahol – immár a Tét nevet viselő faluban – 1251-ben besenyőket említenek,[268] míg 1269-ben már csak hajdani besenyő faluként szerepel Tét.[269] (A Tét névben török köznév lappang,[270] márpedig a besenyők török nyelvűek voltak.) Az ugyanezen a vidéken 1304-ben felbukkanó Szerecsent[271] aligha besenyők lakták (hiszen ők eredendően pogányok voltak), hanem egy kisebb muzulmán csoport. Kissé távolabb feküdt e helységektől Telekbarát (ma Nagy- és

Kisbarát), ahol 1341. évi adat szerint hajdan besenyők éltek.[272]

A Tiszántúlon több helyütt lelünk besenyőkre. Népesebb csoportjuk Csanád megyében található, itt több faluban laktak. Az egyik a Maros mellett feküdt, itt 1232-ben a besenyők határáról olvasunk, falujuk neve Besenyő volt.[273] A másik a jelek alapján nagyobb település lehetett, ez a későbbi Óbesenyő elődje. 1331. évi adat a besenyők piacaként említette.[274] 1345-ben a Csanád nembeli Telegdiek tiltakoztak, hogy hat Csanád megyei örökölt birtokukat (Veresdob, Kocsa, Demevár, Kengyeles, Solymos, Királyfája) Besenyő Gergely, a besenyők ispánja azon a címen kérte a besenyők földjeihez csatolni, hogy azok a régi módon harcolni köteles besenyőkéi voltak.[275] Egy 17. századi adat szerint e besenyők bottal hadakoztak (ütöttek), és falujuk nevében ez a harcmód ekkor még szerepelt.[276] E Besenyőre való besenyő nemesek 1369-ben a Harangod (Aranka) melletti Sáp, Demevár, Veresdob, Kocsa, Tompa-, Hegyes- és Végvalkány birtokokon tartózkodtak.[277] A tatárjárás utáni időből való adat alapján a Békés megyei Nadány (ma Körösladány) egykor a besenyőké volt.[278]

Az ország belsejében élő besenyők legnagyobb tömbje Fejér megye déli és Tolna megye északi, egymással érintkező részén, a Sárvíz mellett terült el. Az itteni besenyőkre az első adat 1192-ből való, ez a Sárvíz bal partján fekvő Abára vonatkozik.[279] A bal parton Szentágotán,[280] Töbörzsökön,[281] Tinódon,[282] Tölgyén,[283] Szentmiklóson,[284] Alapon,[285] Zedregen,[286] Cecén, Andon, Udvarnokföldén, Rekesztőn, Szereden,[287] a Sárvíz jobb partján Ságon,[288] Hatvanban,[289] Örsön,[290] Bácson,[291] Fáncson,[292] Igaron,[293] Egresen[294] éltek besenyők éltek. A besenyő falvak sora Tolnában Bélccsel,[295] Hodossal,[296] Kajdacs-csal[297] folytatódott, majd ezen, 13–14. századi adatok után Zsigmond király 1399. évi oklevele Bélcs és Kajdacs mellett még a tolnai

Tökösszegen, Végfaluban, Középfaluban, Kaptároson, Pártásdorogon említett besenyőket.[298] Itt majdnem egy tömbben közel 30 faluban laktak besenyők.

A besenyő falvak sorát olykor-olykor nem besenyő települések szakították meg (Asszonyvására, Vajta).[299] Ez arra mutat, hogy a besenyők betelepedett – igaz, ritkábban lakott – térségbe jöttek, vagyis nem ők tekinthetők a Sárvíz melléke első megszállóinak. Ugyanerre mutat, hogy a besenyők által megszállt falvak többsége magyar nevet visel, és alig néhánynak a neve vezethető le törökből (pl. Töbörzsök, Kajdacs[300]). Bár közvetlen adatokkal nem igazolható (általában e népmozgásokról – ritka kivételektől eltekintve – a más természetű, jogbiztosító oklevelek nem őriztek meg adatokat), felvethető, hogy a mosoni besenyők költöztek át ide. A 13. század elejére ugyanis a besenyők mosoni szállásai már kiürültek, lakatlanná váltak. Miként a határszéleken lakó székelyek is felkerekedtek a 12. században, hogy lesüllyedésük elől menekülve új lakhelyet és ott magasabb társadalmi elismertséget biztosítsanak maguknak, hasonlóan járhattak el a besenyők is. Míg azonban a székelyek nagy távolságra mentek el, egészen Erdélyig, sőt annak legkeletibb részéig jutottak el, a besenyők – valamilyen okból – megálltak a Sárvíz mellékén. Elvileg azt sem szabad kizárni, hogy a Marcal környéki, továbbá a csanádi, illetve az észak-somogyi területen levő besenyők is nyugati határszakaszokról kerültek oda a 12. század folyamán. Erdély 11–12. századi betelepülése magyarázza az erdélyi határszélen feltűnő besenyők ottani jelenlétét.

A személynevekből következően feltűnően későn következett be az eredendően pogány besenyők keresztény hitre térése. Az oklevelek tanúsága szerint még a 13–14. században is több tucat besenyő viselt nem keresztény nevet, olyanokat, mint Aba, Bátor, Becsenek, Beke, Bicskele, Bodon, Csenkeü, Csob-

zó, Csutor, Gepse, Ilbeg, Inabur, Ipocs, Ite, Itemer, Jeke, Joka, Kajdán, Kocsobur, Koncs, Monka, Noter, Omp, Örkénd, Senk, Sul, Taba, Teber, Tege, Tekme, Tenk, Tiván, Tudbej.[301] E nevek túlnyomó többsége törökből értelmezhető, így pl. *bodon* ‚nép', *ilbeg* ‚birodalom+méltóság', *taba* ‚tisztelet'. Ennek alapján bizonyosra vehető, hogy a határszakaszokon élő besenyők a 11–12. században még pogányok voltak, megkeresztelkedésükre csak a 13. századtól kezdve került sor már az ország belsejében. Ez része annak a nagy átalakulásnak, amelyen a besenyők új lakhelyeiken átmentek.

Adatot találnak arra, hogy a Fejér és Tolna megyébe települők egy ideig még katonai szolgálatot teljesítettek az uralkodónak. 1269-ben IV. Béla király két ekényi Fáncs földet töbörzsöki besenyőknek adott azzal, hogy a besenyők szabadságával birtokolják.[302] Ez valószínűleg katonai kötelezettséget jelentett. A fegyveres szolgálat a 13. század viszonyai között magasabb presztízst biztosított, a – bármily csekély – föld pedig a nemesi jogállás felé közelítette őket. A fejér–tolnai besenyők közül nemesek szerepelnek 1348-ban Bácson, Igaron, birtokos besenyőkkel találkozunk Örsön,[303] Hodoson, Bélcsen. A besenyő nemesek közül néhányan idővel országos szerephez jutottak. A Csepel-szigeti ispánság élén már 1342-ben (majd a 14. század végén ismét) besenyő személy állt.[304] A Somogy megyei Nezdére való volt az a Besenyő János, aki a Névtelen Minorita 14. század közepén íródott gestájának egyik hőse,[305] az 1350-es évek végén pedig érsomlyói várnagy.[306]

Ezzel párhuzamosan alakulóban volt a Sárvíz melléki besenyők – illetve az ő bázisukon a magyarországi besenyők – igazgatási szervezete is. 1321-ben a visegrádi várnagy és a budavári bíró mint a király helyett Pest, Fejér, Esztergom megyébe és a besenyők ispánságába kiküldött bírák szerepeltek.[307] A besenyők ispánsága a fejér–tolnai besenyők formálódó területi

egységére utalt. 1324-ben két oklevél tanúsága szerint Druget Fülöp nádor egyszersmind a besenyők (valamint még a kunok) bírája tisztet is betöltötte.[308] Az Anjou-kor ezt megelőző és erre következő szakaszában a nádor besenyők elöljárójaként nem szerepel. Az 1340-es években Besenyő Gergely bukkan fel a besenyők ispánjaként, mellette szolgabírák tevékenykedtek,[309] azaz kialakult egy Besenyő nevű nemesi megye. Ennek központját a Fejér és Tolna megyei besenyő falvak képezték, de az ispán hatásköre az egész országban bárhol élő besenyőkre kiterjedt. Ilyen alapon kérhetett vissza a besenyők számára e Gergely Csanád megyei földeket.[310] Ez az adat arra mutat, hogy az ország különböző pontjain élő besenyők számon tartották egymást. Gergely mint a besenyők ispánja utoljára 1351. évi oklevélben fordul elő,[311] ispáni tisztének, illetve az egész besenyő ispánságnak (Besenyő megyének) az események új fordulata vetett véget.

1352-ben I. Lajos király az összes Fejér megyei nemes besenyőt az ország nemesei közé sorolta, és Fejér megye ispánja alá helyezte. Közel fél évszázad múltával Zsigmond király ugyanezt tette Tolna megyei igaz besenyőkkel, azzal a különbséggel, hogy őket a tolnai ispán joghatósága alá rendelte.[312] Ezzel – már a 14. század közepén –realitását vesztette annak a fejlődési pályának a végigjárása, amely egy besenyő ispánság (valójában Besenyő nemesi megye) kiformálódásához vezetett volna el. Az országos nemességet nyert besenyők a területileg illetékes megyék (Fejér és Tolna) nemességébe tagozódtak be, nem volt szükség többé besenyő ispánra sem. A nemességbe azok a besenyők juthattak el, akik harcos népelemként királyi fennhatóság alatt éltek. Nem minden besenyőnek jutott azonban ez osztályrészül. A magánföldesúri függésbe kerültek lesüllyedtek, szolgai, majd későbbi jobbágyi állapotba jutottak.[313] A bizonnyal besenyő eredetű Tomaj nem

tagjai (a belőlük eredt Losonciak) viszont a magyarországi elit részévé váltak.[314]

Összefoglalva megállapítható: a pogány magyarok hajdani ellenségei, a félelmetes harcos hírében álló nomád és pogány besenyők több hullámban költöztek be Magyarországra, itt többségük határvédő feladatot látott el, az elő- és utóvéd részét képezte. Pályájuk sok megfelelést mutat a székelyekével. A 12. században az általuk védett határszakaszról eltávozva a besenyők is új szálláshelyeket kerestek maguknak, de nem tudtak eljutni olyan térségbe, ahol ők válhattak volna a meghatározó népelemmé. Igazi kiváltságok birtokába ők sem jutottak. A legtöbb, amit remélhettek, és ezt el is érték, hogy amennyiben egy tömbben maradva katonai szolgálat révén hasznosítják magukat, elkerülik a lesüllyedést, országos nemessé válnak. Ilyen módon jutottak az ország belsejébe, ahol szállásaik szilárd határokkal rendelkező, kikristályosodott megyei területeken feküdtek, ami nem tette lehetővé, hogy a Székelyföldhöz hasonló Besenyőföld (besenyő ispánság) jöjjön létre. Önálló igazgatás híján a 14–15. században beolvadtak környezetükbe, legfeljebb kis csoportjaik őrizhették még egy ideig a tartalmát vesztett besenyő öntudatot. Asszimilációjuk biztos jele, hogy szociális értelemben is betagozódtak a magyarországi társadalomba.

SZLÁVOK

A Kárpát-medence magyar honfoglalás előtti népességében a legnagyobb lélekszámot a szlávok tették ki. Valójában arról van szó, hogy a 9. század végén a Kárpát-medence is részét képezte annak a Balti-tengertől a Balkánig húzódó nagy szláv néptengernek, amelyet a magyarok megjelenése kettévágott. Már közel két évszázada megfogalmazódott – és időről időre felbukkan azóta is – ezzel kapcsolatban a szláv vád, miszerint a magyar honfoglalók kárpát-medencei betelepedésükkel szétszakították a közép-európai szláv egységet, és jóvátehetetlen éket vertek az egyes szláv népcsoportok közé.[315] Ilyen felfogásban – sajnálatosan bár – szinte önként adódik, hogy a kárpát-medencei szlávok középkori históriájának kérdésköre (bármikori jelenlétük, létszámuk, politikai szervezettségük, társadalmi fejlettségük) elvesztette tényeken alapuló tudományos jellegét, és az erre adott válaszok – hol a szláv fölény bizonygatásában, hol ennek elvitatásában – aktuális érdekek kiszolgálójává váltak, napi politikai praktikák színvonalára süllyedtek.

Ezek sorában az egyik leginkább felszínen tartott kérdés a szlovák etnogenezis problémája, nevezetesen az, hogy a mai szlovákság egyenes leszármazottja, folytatója-e a honfoglalás előtti kárpát-medencei szlávságnak. A szlovák történetírás axiómaként kezeli azt, hogy a Nagy-morva „Birodalom" szláv né-

pe és a mai szlovákság között egyenes, megszakítatlan vérvonal húzható.[316] Erre a magyar történetírás – elvi síkon – azt válaszolta, hogy ez „egyértelműen történelmietlen, ideologikus és aktuálpolitikai célokat szolgáló megközelítés", és ennek révén „válhatott a szlovien-szlovák etnikai, nemzeti fejlődésben a túlélés, a nagy történelem árnyékában méhként szorgoskodó nép képzete, metaforája a mai szlovák történeti köztudat alapjává, alapvetően hibás kiindulópontjává".[317] Amíg azonban dogmákkal elvi síkú negációt helyezünk szembe, csak a szavak gyarapodnak és az indulatok nőnek, de a köd nem oszlik. Kizárólag a források elfogulatlan elemzése adhat választ az efféle – kényesnek mondott, de valójában egyszerűen szakmai – kérdésekre.

Kezdjük immár szokásos utunkat a Nyugat-Felvidéken, és járjuk végig a Kárpát-medence peremterületeit az óramutató járásával egyező irányban. Amikor Hontpázmány nembeli Tamás a 13. század elején megkapta a Morva folyó mellett Szakolcát, az még műveletlen és elhagyott pusztaság volt. Fiai 1217 előtt benépesítették,[318] és az adományul nyert területen a 19. században Szakolcán kívül nyolc falu állt.[319] 1075-ben Bars megyében a Garamszentbenedek–Kistapolcsány vonaltól északra lakatlan erdőségek terültek el, vadászó- és halászóhelyek, kaszálók,[320] de másfél emberöltővel később, az 1110-es évek elején már Trencsén megye déli, Nyitra megye északi részén és Turócban néhány helyen már pislogott az emberi élet lángja.[321] Hont északi peremén, Bozók határjárásában 1135-ben nagy erdők, folyók terülnek el; láthatóan lakatlan terület.[322] Gömörben, a pelsőci uradalomban 1243-ban hét falu állt, az erre következő egy évszázad alatt további 15 létesült.[323] II. András király 1209-ben a Szepességben Poprád mellett földet adományozott el. A határleírásban hatalmas lakatlan terület tárul fel, Izsákfalvát leszámítva egyetlen más emberi települ-

lés sem szerepel benne, hanem csupa vízfolyás, természeti határjel.[324] Csanád egri püspök 1323-ban e térség szomszédságában, Sárosban irtásföldek kialakításával, nagyszámú népesség betelepítésével indokolta a tárcafői főesperesség létesítését.[325] Az ungi síkság északi részén az 1330-as években két plébánia állt, az 1430-as években már 65 falu, Ung megye keleti részén az 1330-as években még nincs templom, a középkor végére 20 falu létesült itt.[326] Ugocsa területén fekvő sásvári főesperességről 1264-ben arról értesülünk, hogy az Magyarország szélén terül el, innen kezdődően Tatárországig nincsenek emberi települések.[327] Szatmár megye keleti részén Hontpázmány nembeli Tamás ispán az 1202 után elnyert Kékes, illetve a II. Andrástól 1213–1216 között megkapott[328] Fentös erdő birtoklásával úgyszólván néptelen óriási terület ura lett,[329] ezen utóbb két város (Nagybánya és Felsőbánya), valamint 32 falu létesült.[330] Máramarosra – királyi vadászattal és erdővel összefüggő utalásokat leszámítva – az első adat, amely ottani népességre utal, 1299-ből való.[331]

Ha innen dél felé fordulunk, a Keleti-Kárpátok mentén hatalmas lakatlan térségekre akadunk, ezek északi részén utóbb a radnai és besztercei szászokat, középső és déli részén a 13. század folyamán a székelyeket fogadta magába. II. András király 1211-ben a Német Lovagrendnek adományozta azt a Barcaságot, amely puszta és lakatlan föld volt ekkor.[332] A Déli-Kárpátoktól északra az 1190-es évekből való adat szerint II. Géza pusztaságot engedett át a flandriaiaknak.[333] Erdély nyugati, Maros menti határvidékén, Guraszáda, Marosillye és a ma már nem létező Fenes (Maros jobb parti települések) vonalától északra, a hegyvidéken a 13. század végén még egyetlen település sincs, viszont a 15. század második felében már 50 falu állt.[334] Krassó megye keleti része, az erdős hegyvidék az egész Árpád-korban lakatlan.[335] Ezen adatok mellett se szeri,

se száma az olyan tudósításoknak, amelyek még az ezektől befelé eső területeket is néptelennek mutatják. Ugyanakkor nem szabad az oklevelek igen gyakori üres földjeit teljesen szó szerint venni, ti. hogy ott egyetlen ember sem él. Ennek markánsan ellentmond annak a jelentékeny víznévanyagnak a kontinuitása, amelyről fentebb részletesen szóltam. A terület gyakorlati értelemben volt üres, azaz roppant kicsiny itt a népsűrűség – mint az imént feltételeztem, 0,7 fő/km^2 körül –, ez olyan csekély érték, amilyent a politikai hasznosítás szempontjából figyelmen kívül lehetett hagyni. Elég egy pillantást vetni a Magyarország korai politikai igazgatását tükröző térképre,[336] hogy belássuk: az északi, keleti és délkeleti végeken külön megyék a 11. században nem alakultak, az e területeket is felölelő megyék a szélek felé hosszan elnyúlva legyezőszerű alakot öltöttek, vagyis a peremvidékek csak elvileg tartoztak egy-egy beljebb fekvő vár igazgatása alá, gyakorlatilag e szinte lakatlan térségekben egyelőre nem volt kit igazgatni. Arra természetesen nem gondolhatunk, hogy azért nem létesültek a peremen megyék, mert ott szláv népesség lakott, egyrészt ez a szempont (az etnikai hovatartozás) ugyanis nem volt rendező elv ekkor, másrészt pedig amikor e térségek népességet kaptak (többnyire szláv népességet), akkor ott a megyeszervezet is megjelent. Bizton állítható tehát: a 10–11. században a Kárpát-medence szélei lényegében üresen álltak, betelepülő népességre vártak.

És valóban, a 11. századtól kezdve adatok sokasága szól a benépesítésről, bizonyítva azt, hogy a korszak telepíteni képes tényezői maguk ítélték a térségeket üresnek. Már 1075. évi oklevélben olvashatunk arról, hogy a garamszentbenedeki apát szabadon telepíthette mindazon embereket, akiket csak akart.[337] Az 12. század elejéről való almádi oklevélben a Zala megyei két Paka helységben élő és majd levő *hospesek* kötelezettségeiről olvashatunk.[338] Színes úrnő 1146-ban akként

rendelkezett, hogy a Somogy megyei Kutas prédiumon a szabad *hospesek* befogadására, akik a földet lakni és művelni akarják, valamint elbocsátására a pannonhalmi apátnak van hatásköre.[339] Miklós csanádi ispán 1223-ban a Sopron megyei Mihályi földjére idegen országokból *(ex externis regnis)* jövő *hospesek* érdekében védlevelet bocsátott ki.[340] III. Honorius pápa 1224-ben annak érdekében, hogy a Német Lovagrend új telepítései jobban gyarapodjanak, a Barcaság területét különleges oltalmába vette.[341] E néhány adat csak szemelgetés a tatárjárás előtti anyagból, a zöm az 1241 utáni évszázadokból való. De nemcsak az itt bent élő ember vélte gyéren települtnek Magyarországot, így látta ezt az 1308-ban itt megfordult francia domonkos szerzetes is, aki szerint „kiterjedése miatt a fent említett ország teljesen pusztaságnak tűnik".[342] Az eddigiekben olyan népekről esett szó, akik a 9. vagy a 10. században érkeztek a Kárpát-medencébe, a következőkben pedig döntően olyanokról, akik a 10. század után jöttek, és telepítés eredményeképpen kerültek ide.

Alapvetően ezen a módon, telepítés révén jöttek Magyarországra a szlávok is. Ennek nem mond ellent a következő két tény sem. Egyrészt az, hogy a 9. század végén – igaz, nagy területeken szétszórva – alapvetően szlávok (vagy szláv nyelven beszélő más etnikumúak) „fogadták" a honfoglaló magyarokat. Másrészt az, hogy a 11. század első évtizedeiben még mindig viszonylag jelentős a kárpát-medencei – döntően azonban nem a peremvidékekről, hanem a Dunántúlról kimutatható – szlávok aránya a népesség egészén belül.[343] Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy éppen ott, ahol a 9. századi szlávok és a mai szlovákok közti kontinuitást bizonyítani kellene, vagyis a Felvidéken, nincsenek ezt igazoló adatok, illetve valószínűsíteni lehet, hogy ide – és más határ menti területekre – szintén külországokból érkezett nagyszámú

népesség. Ezt az imént a nyugati határszélen Mihályi példáján 1223. évi adat révén igazolni is lehetett, az alábbiakban azokat a tényeket sorolom elő, amelyek a Felvidék vonatkozásában ugyanezt igazolják.

Amikor 1214-ben a Bánra való krasznai várnépek négy embert azzal vádoltak, hogy várnépek, ők azt mondták: orosz (rutén) nemzetiségű *(genere Rutheni)* szabadok, amit a szintén orosz *Chedur* igazolt.[344] Aligha kétséges, hogy az orosz megjelölés ez esetben származásukra (is) utal, azt jelenti: Oroszországból jöttek Magyarországra. 1221-ben Borsod megyében a Mocsolyás, Pély és Torna falusiakat várnépnek állították, de ők igazolták, hogy cseh *hospesek* fiai.[345] A felsorolt nevek közül Dumasa bizonyosan cseh eredetű nevet viselt,[346] de esetleg a Nona név is szláv. Itt a cseh megnevezés vall a telepesek csehországi eredete mellett. 1236. évi oklevélből megtudjuk, hogy ekkor megnevezett 14 személy (köztük néhány szláv nevű: Karacsun, Stegun) őse III. István király alatt Csehországból jött be, akitől a Pozsony megyei Abony földet kapta meg.[347] IV. Béla király 1256-ban azért adományozta meg Arnold szepesi ispán fiát, Jordánt az ország gyepűje és Lengyelország határai között a Poprád folyó mindkét oldalán egy erdővel, mivel királyi követségbe járt Oroszországba és Lengyelországba, és Szepes földre népeket gyűjtött össze a környező országokból meg különféle vidékekről.[348] 1263-ban IV. Béla szláv nevű – Sudrun fiai: Jank, Paulyk, Hayk fiai: Hurubina, Crupech és Byhis fia Mylozt – kedvezményezettek, jövevények *(advene)* és *hospesek* számára adományozta Turócban a lakatlan Mutna erdőt.[349] Ez esetben az *advena* szó vall egyértelműen külországi eredetük mellett. 1265-ben IV. Béla okleveléből arról értesülünk, hogy bárki a liptói népek közül jobbágyot vagy zsellért hoz be magához Lengyelországból vagy más földekről, sem a telepítő, sem a telepített nem fizet a királynak vagy az ispánnak.[350] Itt vi-

ta sem lehet arról, hogy a telepítés elsősorban Lengyelországból történt. Bizonyára Csehországból hozatta a Somogy megyei Pápa területére – feltehetően a 13. századi – Kálmán király azokat a cseheket, akikről a települést a 13. század végén Kálmánkirálycsehinek nevezték, és amely helység ma Kálmáncsa nevet visel.[351] A Nógrád megyei Nagyoroszi oroszait, akik vámmentességük fejében ajtónállókat voltak kötelesek küldeni a királyi udvarba, a hagyomány szerint a 13. századi Kálmán halicsi király telepítette be Halicsból, azaz orosz területről.[352] A vlach (oláh) néven szereplő ruténok esetében ugyancsak írott forrás bizonyítja, hogy idegen vidékekről *(de partibus extraneis)*, lengyel földről érkeztek Szepesbe.[353]

A fentiek értékeléséhez figyelembe kell venni: az oklevelek csak roppant esetlegesen tüntették fel azt, hogy a telepítés honnan történt. Ez érthető is, hiszen az oklevél nem krónika, íróját nem a múlt, a történelem érdekelte, hanem a jelen, a jogok rögzítése. Ebből a szempontból sokadlagos szempont, hogy a telepes honnan érkezett, a lényeg az, hogy kinek a birtokára került, ott milyen mentességek illették meg, és miféle kötelezettségek terhelték. Ennek tükrében kell megbecsülnünk ezeket az adatokat, amelyek világosan rávallanak arra, hogy a magyarországi szlávok az ország északi részén három országból érkeztek: Cseh- (ezen belül Morva-), Lengyel- és Oroszországból. Még kevesebb utalás vonatkozik a belső migráció irányaira. Egészen kivételes az az információ, amelyet 1257. évi királyi oklevélből nyerünk. Ekkor IV. Béla azon királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiumaira szétszóródtak, az Ipoly mentén két királyi földre rendelte.[354] Ez esetben tehát szinte kézzelfoghatóvá válik, hogy a vélhetően rövid idő alatt megtett hosszú vándorút eredményeképpen miként jutottak be mélyen az országba, Hont megye déli részére lengyel vagy cseh telepesek.

Szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy a szláv betelepülők *hospes* megnevezése is többnyire – főleg a 13. század vége előtti időben – idegeneket, külországból érkezetteket takar.[355] Kálmán király törvénykönyve már a 11–12. század fordulóján arról intézkedett, hogy „az összes szabadok és vendégek (*hospites*), mint [amilyenek] a szlávok vagy más külföldiek, akik mások földjén dolgoznak, csupán szabadságukért fizessenek dénárokat".[356] IV. Béla király 1245-ben Uzdát, aki halászattal szolgálta a királyt, megadományozta a Vendég földdel.[357] Egészen bizonyos, hogy a Turócban levő föld azért kapta a Vendég nevet, mert arra vendég (*hospes*) ült. Ugyanakkor azért is tanulságos e példa, mert felhívja a figyelmet arra: mennyire tévútra visz, ha a történelmi körülmények mérlegelése nélkül pusztán a helynévből – adott esetben egy magyar elnevezésből – próbálunk az ottani népesség etnikumára következtetéseket levonni. 1263-ban az uralkodó ezen Uzda fiait: Mártont, Strement, Drahmelt, továbbá Mechk fiát, Mechket, turóci *hospeseket*, akik halászattal és vadászattal szolgálták neki, szabadságukban megerősítette.[358] A nevek egyértelműen mutatják az ott lakók szláv eredetét. Uzda és közvetlen leszármazottai a Zathureczky nemesi család ősei.[359] Egy másik 1263. évi oklevélben IV. Béla ugyanebben a kiváltságban részesítette Sudrun fiait: Jankot és Paulykot rokonaikkal (Krupech, Rybina, Mylozt, Mladen, Tyuan, Pemlad, Zuntar, Potuh) együtt, akik szintén *hospesek*, és ugyancsak halászattal meg vadászattal szolgálták a királyt.[360] A vendégek szláv volta kétségtelen.[361] 1258 előtt IV. Béla a szepesi Nádasd földet szláv *hospeseknek* adta.[362] Amíg korábban kisebb számban érkeztek szlávok, addig megillette őket a kitüntető *hospes* minősítés, amivel mentességek jártak, végső soron pedig a nemessé válás útja is megnyílt számukra. Amikor azonban a 13. század második felétől – nem függetlenül a tatárjárás okozta

pusztítástól – hatalmas létszámú paraszti tömegek özönlöttek a Felvidékre, immár általában nem nevezték – és kezelték – őket *hospes*ként, jobbágyok lettek, de mint telepeseket úgyis megillették bizonyos kedvezmények, és különben is jobb körülmények közé kerültek új hazájukban, mint szülőföldjükön. Ha nem így lett volna, Magyarország nem gyakorolt volna szívóerőt a szomszédos országok szláv népeire.

A szláv beköltözéssel kapcsolatos bármiféle megalapozott állásfoglalást nagy mértékben megnehezít az a körülmény, hogy szlávok mégsem csupán telepítés révén jutottak a Kárpát-medencébe, hanem már a honfoglalást megelőzően éltek itt, és utódaiknak is ez volt a lakhelyük. A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az „őslakosokat" és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre. Mindamellett léteznek olyan megfigyelések, amelyek segítik a véleményalkotást. A legfontosabb ezek közül, hogy amennyiben magyarok megszállta síkvidéken tűnnek fel szláv helynevek, nagy valószínűséggel régi szláv lakosságra gondolhatunk. Ez a helyzet pl. Bereg vagy Ung alföldi részén, az előbbiben Galgó, Helmec, Tarpa, Csaroda, Szernye,[363] az utóbbiban Szenna, Szeretva, Merkóc, Sislóc, Pálóc stb.[364] mutat korai szláv szubsztrátumra, a Tisza mentén pedig Szanda, Csongrád, Kurca, Kanizsa.[365] E szláv nevű településeken a honfoglalás után még százötven–kétszáz évig szláv szó járhatta, majd a magyar környezet hatására – a kétnyelvűség állapota után – az itteni szlávság elmagyarosodott. Ezt természetesen a folyamat kezdeti szakasza miatt nem lehet egzakt módon bizonyítani, de két szempont emellett szól. Az egyik: a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határrészneve-

ket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön.[366] A másik: a honfoglalás előtti szlávokkal ugyanaz történt a 11. században, mint a 13–14. századtól kezdve azokkal a magyarokkal, akik a szláv telepítések révén szláv környezetbe kerültek, márpedig e magyarokról biztosan tudjuk, hogy elvesztették nyelvüket.

Nehéz állást foglalni a Kárpát-medence északi, hegyvidéki része népesedési viszonyait illetően. Itt a szlávság egy része túlélte a magyar honfoglalást, és a 11. századtól kezdődően erre a szláv etnikumra rétegeződött rá az egymásra torlódó betelepítések révén az újabb és újabb szláv népesség. A kétféle szlávság között főleg mennyiségi különbségek voltak. Az első réteg létszáma viszonylag csekélynek tekinthető, az újonnan bejövőké ennek a sokszorosát tette ki. Hogy az új telepítéseket felismerhessük, egyszerre kell figyelnünk a szláv népességre utaló adatok (oklevelek) keltére, illetve azokra a térségi viszonyokra, ahol e nevek megjelentek. Csakis többféle szempont együttes mérlegelése révén foglalhatunk állást a betelepülések iránya, kronológiája dolgában, és még akkor sem tehetjük ezt a teljes bizonyosság tudatában. Nem lehet feladatom kistérségenként vagy netán falvanként haladva a település folyamatának aprólékos bemutatása (ez a történeti földrajz feladata), inkább nagyobb léptékekben a fő mutatók megállapítására szorítkozom.

A Felvidék nyugati részére az elmondottak értelmében Csehországból hoztak telepeseket. Több szempontból Nyitra megye területét tekinthetjük mintának és kiindulópontnak. Az egyik legjelentősebb kapu, amelyen át a nyugati szláv (cseh-, illetve morvaországi) betelepítés folyt Magyarországra, Nyitra megyéből nyílott kapu a szomszédos ország felé, vagyis az onnan bejövő népesség először Nyitra megye területére lépett, és ott vagy megállt, vagy továbbhaladt. Nyitra megye egészére néz-

ve megfigyelhető egy laza betelepedettségre utaló korai szláv réteg, amely bizonnyal a honfoglalás előtt ott éltek utódait foglalta magában. Ezt a szláv népességet sokszorozta meg az egész középkoron át folyó szláv betelepedés folyamata. Az arányokat, amelyek a betelepülés mértékére is iránymutatók, a következőképpen lehet meghatározni. A síkvidék és hegyvidék határa nagyjából a Galgóc–Nyitra–Gimes vonalra helyezhető. Ettől délre a középkor végén 584 magyar jobbágynévre 125 szláv jobbágynév jut, vagyis az arány a síkvidéken nagyjából 5:1 a magyarok javára. Ez úgy magyarázható, hogy a szlávok által gyéren betelepedett vidékre délről magyarok érkeztek, és azok a hegyek lábáig megszállták a területet. E vonaltól északra viszont 508 szláv jobbágynév áll szemben 103 magyar jobbágynévvel. Itt az arány 5:1 a szlávok javára.[367] Ez a helyzet úgy állt elő, hogy az ide eljutó csekélyebb számú magyarságra időben nagy tömegben szlávok települtek, vagyis az itt jelen levő csekély szláv etnikum idők folyamán jelentős utánpótláshoz jutott. Ennek következtében olyannyira eltolódott a két etnikum aránya, hogy e térségben a középkor végére szinte már csak a birtokos nemes és családja számított magyarnak. Ha mindkét részben arányos szláv alapnépességet tételezünk fel, arra a következtetésre kell jutnunk: a betelepítések mintegy megötszörözték a szláv népességet.

A Nyitra megyei telepítésekről több értékes adatunk van. Mindjárt a tatárjárás után, 1244-ben IV. Béla a Német Lovagrendnek adományozta Zsúkot (amely Galgóctól északnyugatra, a Dudvág mellett, de még síkvidéken feküdt), hogy népeket telepítsen oda.[368] Alig 14 évvel utóbb, 1258-ban falukettőződés eredményeképpen már állt ott egy szláv Zsúk *(terra alterius Swk Sclavorum)*,[369] míg 1268-ban kifejezetten Tótzsúk fordul elő.[370] Zsúk szláv népelemmel történő betelepítése tehát a tatárjárást közvetlenül követően alig egy évtized alatt végbement. 1288-

ban IV. László király a nyitrai püspöknek adományozta a nyitrai királyi *hospesek* minden földjét a nyitrai váron kívül és belül, és megengedte, hogy a főpap újabb *hospeseket* telepítsen.[371] A népek összegyűjtésének élvonalába hamarosan egyre inkább a magánbirtokosok kerültek. 1302-ben Aba fia Aba a Kis-Kárpátok lábánál fekvő, Galgóctól messzebb északnyugatra eső Gerencsérre akar telepíteni.[372] 1318-ban Csák Mátéról panaszolta a nyitrai püspök, hogy az általa összegyűjtött, lehotáknak nevezett falvakból nem ad tizedet neki.[373] Maga a könnyített terhekre, bizonyos mentességekre utaló *lehota* szó cseh-morva területről jutott Magyarországra, Csehországban már 1310–1320 táján tömegesen fordulnak elő ilyen nevű falvak. Ez maga után vonja azt a feltételezést, hogy a lehotákba összegyűjtött telepesek is döntő mértékben csehek (morvák) voltak.[374] A továbbiakban érdekes figyelnünk arra, hogy a Felvidéken meddig terjedtek kelet felé a lehoták, mert ez irányadó lehet a szláv népesség cseh területről való származása mellett. 1330. évi adat szerint a hegyek között fekvő Próna lakatlan erdőbirtokára már hét év óta folyt a népek összegyűjtése.[375] Ez az újonnan megült rész 1332-ben mint „telepítés vagy lehota" *(plantatio sive lehota)* fordul elő.[376] A középkorban, főleg a korábbi időszakban Pozsony megyéről, Nyitra megye nyugati szomszédjáról tárgyunk szempontjából szinte nincs mit mondanunk. Pozsony megye népessége ugyanis magyar és német, csak a korszak második felében következett be a Nyitrával határos észak-pozsonyi térség (Nagyszombat és környéke) elszlávosodása.

Nyitra megyéből vezetett az út Trencsén betelepítéséhez. A gyér szláv alapnépességre előbb magyarok települtek, akik megszállták a Vág mentén Trencsén vár környékét (főleg Trencséntől délre) és a Bebrava völgyét, a Báni-medencét. Ám már itt is szlávokkal vegyesen éltek. 1241-ben a tatárok ellenében Trencsént a vetiszlói várnépek (Newer, Buda, Orcirad, Raschoh,

Radica, Damaslou) védték meg.[377] E szláv nevű várvédők Trencséntől délre eső településen éltek. IV. Béla 1243-ban a várjobbágyok közé emelte őket, ezzel megnyitotta az utat nemessé válásuk előtt. A trencséni kisnemesség túlnyomó része szláv várjobbágyi eredetű (Drietomai, Dulói, Pominorszky, Viszocsányi család). A magyarok észak felé terjeszkedve a Vág völgyében – egyre elszórtabb nyomaikból ítélve – egészen Zsolnáig eljuthattak, de utánpótlásuk, amellyel helyzetük megerősödhetett volna, nem volt.[378] Ezzel szemben a 14. század elejétől kezdődően hatalmas mértékű szláv betelepítés kezdődött Trencsénbe. A kezdeteknél Csák Mátét is ott találjuk, aki német soltésza révén 1320-ban megalapította a megye északi részén Hosszúmezőt.[379] Az ő vetését Károly Róbert aratta le: 1321-ben, Csák Máté halála után eladományozta Viszolaj birtokot Herbota új telepítéssel együtt.[380] Trencsénben összesen 16 *-lehota* nevű települést ismerünk (Bencs-, Bobot-, Budina-, Cselkó-, Cserna-, Kabatva-, Knezvo-, Krebrenova-, Marikova-, Márkus-, Monoh-, Omasztina-, Pap-, Petrilehota, Kun-, Novalehotája). Ennek eredményeképpen a magyarság felszívódott az egyre nagyobb létszámú szlávságban, a 15. századtól megritkultak a magyar határnevek, a polgár- és a jobbágynevek között magyar név már csak ritkán fordul elő. A helynevek a középkor végére elszlávosodtak: Bánfalvából Bánov, Kőkapuból Predvráta, Ravaszdból Krivoszud, Nádasdból Terszte(n), Ölyvedből Jasztrebice, Háromudvarból Tridvori, Vereskőből Cservenikamen, Zamárdból Zamaróc lett. A jelentős szláv népi többlet nemcsak a Trencsén megyei magyarokat, de az ottani németeket is elszlávosította, még a közülük legerősebb zsolnai németséget is.[381]

Nyitrából vezetett az út Turócba és onnan Liptóba. E terület magyar honfoglalás előtti népessége szintén gyéren települt szlávság volt. Alapvetően vadászatból, kisebb mértékben halászatból éltek. (IV. Béla király ezt bizonyító 1263. évi okleve-

leit fentebb már idéztem.) Ez a magyarázata annak, hogy egészen a 13. század közepéig nyestbőrrel adóztak. E foglalkozásuknak felelnek meg települési viszonyaik. Nem szállták meg a folyóvölgyek (Vág, Turóc) földművelésre alkalmas területeit, hanem falvaikat a fennsík peremét szegélyező dombos, erdős részeken építették fel. A szláv eredetű jobbágyfiúk településeiknek szláv nevet adtak (pl. Záturcsa, Csepcsén). A helyzet itt is teljesen hasonlatos a trencsénivel. A magyarok behatoltak ide, a turóci és a liptói jobbágyfiúk részben helyi szlávok részben magyarok voltak.[382] A magyar és a szláv jobbágyfiúkból jött létre Turóc és Liptó köznemessége. Már inkább kérdéses, hogy a magyar neveket viselő falvakban magyar népesség lakott-e. Valószínűleg nem, vagy csak kisebb számban, minthogy a jobbára a tatárjárást követően megindult telepítések egyre több szláv elemet hoztak ide. Mind Turóc, mind Liptó megyében találkozunk Lehotka, illetve Lehota helynévvel. Liptóban már észlelhető, hogy Csehországon kívül Lengyelországból is érkeztek betelepülők. Így egy 1286. évi oklevél szerint liptói Bogomér és rokonai, királyi *hospesek* csehországi nemes eredetűek, birtokaik közül több (Bobróc, Vázsec) szláv nevű.[383] Rokonaik Turócban szintén szláv nevű falvak (Dubova, Próna, Leszna) birtokosai.[384] A már említett 1265. évi királyi oklevél szerint a liptói népek jobbágyot vagy zsellért hoztak be Lengyelországból. 1256 táján IV. Béla az orosz (rutén) Maladiknak adományozta a turóci Tarnóc földet.[385] E szerint ebben a térségben cseh, lengyel és orosz népelemek találkozhattak. A magyar helynevek a 15. század végére, de legkésőbb az újkorban mind Turócban, mind Liptóban elszlávosodtak. Turócban Gyulafalvából Gyulic, Benefalvából Benic, Vendégből Hoszten, Udvardból Dvorec, Kevefalvából Kevic, Márkfalvából Markovic, Károlyfalvából Karlova, Draskfalvából Draskóc, Tonkaházából Tomcsin,[386] Liptóban Benedek-

falvából Benedikova, Benefalvából Csernice, Bodafalvából Bodice, Deményfalvából Demanova, Hódászból Bobrovnik, Jánosházából Janosovce, Madácsföldéből Madocsány, Nádasdból Trsztene, Párizsházából Parisovce, Solymosból Szokolce lett.[387]

A magas hegyek között fekvő, legészakabbi fekvésű megyébe, Árvába a magyarság már népi mivoltában úgyszólván nem is, hanem csak a magyar uralmat megtestesítő néhány képviselője képében jutott el, meglehetősen későn. Itt az írott források révén kimutatható lakott helységek száma a 13. század közepéig mindössze öt, 1332-ig pedig kilenc, ebből nyolc név szláv (Árva, Dubova, Isztebne, Jeszenova, Kubin, Lestine, Revisnye, Turdossin), és mindössze Nagyfalut jegyezték fel magyar néven.[388] A helyzet e tekintetben később sem változott. Az ide betelepülők még tovább gyarapították a megye szláv etnikumát. Lehota nevű falvakkal itt is találkozunk. Lehota Benyovát 1370 körül alapították, 1420-ban Újlehota (= Lehota Dolná) és Lehotka (= Lehota Horná) fordul elő.[389]

Liptótól délre Zólyom lett a központja a későbbi négy megye (Zólyom, Turóc, Liptó és Árva) területére kiterjedő királyi erdőispánságnak, amit a 12. század második felében szerveztek meg. Hogy itt nem megyeszervezet jött létre, hanem királyi magángazdaság, uradalom, az nem csupán azzal kapcsolatos, hogy uralkodói kézben volt, hanem a laza benépesültséggel is. „A néptelen erdőségek sűrűjét csak a nagyobb folyóvölgyekben és medencékben törte meg egy-egy gyér népességű településcsoport, szláv lakosság".[390] Ugyanakkor Zólyomban is megindult – a németség mellett – a szláv elem betelepítése, amit a viszonylag korán, 1309-ben itt előforduló Lehota nevű falu mutat.[391]

Visszatérve Nyitra megyei keleti határához, Barsban szintén megtalálható a magyar honfoglalás előtti időre visszavezethe-

tő, de legalábbis igen korai szláv helynévréteg. Itt – nyugatról keletre haladva – a Kosztolány–Kistapolcsány–Garamszentbenedek vonal jelenti a síkvidék és hegyvidék hozzávetőleges határát, amely nyugaton csatlakozik a Galgóc–Nyitra–Gimes vonalhoz. Ettől délre számos szláv helynevet találunk (Knyezsic, Henyőc, Taszár, Herestyén, Podluzsán, Rohozsnica), amelyek közül egyik-másik már az interpolált 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben is szerepel. Egy hamis 1217. évi oklevél szerint II. András király ekkor a garamszentbenedeki monostor területére költöző szlávoknak kiváltságokat adott.[392] Hogy az említett vonaltól északra fekvő terület szlávokkal való benépesítése már valóban korán (alkalmasint a tatárjárást megelőzően) elkezdődhetett, az alábbi települések listája mutatja (zárójelben első előfordulásuk dátumával): Varanca (1209). Goznica (1226), Revistye (1228), Keresnye (1271), Berzence (1276), Ruda (1283), Hrussó, Kalacsna (1293), Ebedec (1322), Radobica (1324), Bezence (1326), Cserenye (1329), Zsarnóc (1332), Savnic (1337).[393] Ez még akkor is tekintélyes lista, ha közülük néhányat nem a betelepülőkhöz, hanem az „őslakossághoz" kapcsolunk. Bars északi, hegyvidéki részén a későbbiekben számos Lehota nevű falu létesült (Kis-, Nagy-, Új-, Janólehota, Bartos-, Podbrchilehotka).

Hont megyében a síkvidék és a hegyvidék határa nagyjából a Bát–Borfő–Devicse vonalon húzódott, majd Devicsétől dél felé fordulva Paláston át futott le az Ipoly menti Ságig, onnan továbbra dél felé haladva az Ipoly bal partján a Börzsöny hegység zárta le az alföldi jellegű részt. A síkvidék és a hegyvidék határa Bátnál csatlakozott a Kosztolány–Kistapolcsány–Garamszentbenedek vonalhoz. Ez nagyjából etnikai határ is a magyarság és a szlávság között. Ily módon tehát Hont délnyugati része (a Garam és az Ipoly köze) tekinthető a magyarság által megszállt alföldnek (ahol más térségekhez hasonlóan

gyér szláv lakosságra telepedett rá), a megye többi része hegyvidék. A síkság és a hegyek találkozásánál fekvő Szebellében már 1233-ban éltek szlávok, illetve készültek újabb szlávokat betelepíteni.[394] A már idézett 1257. évi adat szerint IV. Béla azokat a királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiumaira szétszóródtak, az Ipoly menti Széki és Balog királyi földekre rendelte.[395] Ez az országon belüli migrációra vonatkozó kevés számú adat egyike, bár nyilván meglehetősen mindennapos jelenségnek számított az ilyen fajta telepítés. 1292-ből arról értesülünk, hogy az esztergomi káptalan Németi földre (Szebelléb és Devicse szomszédságába) magyar és szláv *hospes* jobbágyokat gyűjtött össze.[396] A későbbi időben Németi – neve ellenére – nem német és nem is magyar település (amire az *-i* képzőből következtetni lehetne), hanem szláv, erre mutatnak földrajzi nevei (Dreno, Dlhapoly, Preic) és személynevei (Poncsik, Ileva, Antolec).[397]

A szláv betelepítés Hont megyei eredményeiről új keletkezésű helynévanyag és a középkor végi személynévanyag tanúskodik. A Szebelléb mellett fekvő Domanik 1331-ben Tót- előtaggal szerepel[398] (párja Németdomanik), ami arra mutat, hogy itt szlávok telepedtek meg. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben Baka (Bakabánya) jelzője *Sclanica*, vagyis Tót.[399] A hegyvidék új szláv népességét az itt szintén felbukkanó Lehota, Lehotka helynevek mutatják a 14. század 30-as éveiben és a század legvégén.[400] A falvakon kívül a városokban is megjelent a szláv elem a középkor végén. Bakabányán Homolko, Mlinar, Polyak, Slozar, Wdryznecz, Vozar nevű polgárok szerepelnek 1509-ben németekkel vegyesen. Bát polgárai sorában 1491-ben Brodantzky, Kalinka, Palenik, Ribar, Videk, Szebelléb polgárai között 1500-ban Padik, 1524-ben Hrenko nevűekre akadunk.[401]

Nógrád megyének úgyszólván egésze hegyes-dombos terület, síkságokkal csak a vízfolyások (elsősorban az Ipoly) völ-

gyében találkozunk. A hegyek-dombok itt egészen Pest, illetve Heves megyéig, azaz Nógrád déli határáig húzódtak, sőt Heves legészakibb részére is átnyúltak. Éppen ezért itt olyan markáns határvonalat a síkság és a hegyvidék, azaz a magyar és a szláv szállásterület között nem húzhatunk, mint ezt eddig Nyitra, Bars és Hont megyében megtehettük. A magyarság és a szlávság itt „egymással teljesen összekeveredve lakhatott". E térségben viszonylag nagy számban lehetett folytonos a honfoglalás előtti és utáni szlávság.[402] Újabb nagy szláv betelepülés ide szintén a tatárjárást követően következett be. Viszonylag korán, már 1329-ben előfordul a megye északi, hegyvidéki részén Stepklehota neve,[403] majd 1393-tól kezdődően a 15. század végéig további hasonló helynevek felbukkanását rögzíthetjük, olyanokét, mint Lehota, Ábel-, Buda-, Kotman-, Toman-, Vámosleheta, Linterlehotája.[404] Ezek döntően Divány vára, kisebb részben Gács vára tartozékai voltak, kivétel nélkül a megye északi, Zólyomhoz közeli hegyvidékén.

Kelet felé haladva (az általam Kelet-Felvidéknek nevezett országrészbe jutva) Gömör (Kis-Honttal együtt) a szláv telepítés szempontjából még markánsan a Nyugat-Felvidékkel mutat rokonságot. Gömör szintén hegyes terület, határozott vonal ennélfogva a magyar–szláv etnikai határt illetően nem adható. A magyarság elsősorban a déli területek folyóvölgyeit (Sajó, Balog, Rima) szállhatta meg. Nógrádhoz hasonlóan itt is nagyfokú a magyar és a szláv elem keveredése, amit az idézett elő, hogy a megye „magyarlakta területén is számottevő szláv lakosságnak kellett lennie a X–XI. században".[405] A keveredésre jó példa, hogy Gömör egyik legdélibb települése, Bást határában már 1290-ben Tótrét helynév,[406] majd 1400 táján ugyanitt Tótülése fordul elő.[407] Fontos megállapítás, hogy a Balogvár–Jolsva–Rozsnyó vonaltól északra található magyar helynevek nem bizonyítják az ott levő lakosság magyar voltát.[408] A

lehoták többnyire a megye északnyugati, Liptóhoz és Zólyomhoz közeli részén jöttek létre. A 15. század elejétől Szásza-, Kőbánya-, Lechlehota,[409] 1427-ben Strewichlehota, két további Lehota (Ratkó- és Muránylehota) szerepel,[410] emellett még Murány közelében Umrlalehota ismert. Gömörtől keletre lehotákkal már nem találkozunk, ami arra mutat, hogy a cseh-morva betelepülés nagyjából idáig hatolt.

Szepesben az ide felhúzódó magyarokat, illetve betelepedő németeket mindenképpen megelőzte a szlávság, mivel a térség toponímiája alapvetően szláv.[411] Ennek döntő bizonyítéka Zsigra 1245. évi határjárása, amely tele van szláv nevekkel.[412] E szlávság azonban – mint általában az egész Felvidéken és a teljes Kárpát-medencében – gyéren lakta be a térségeket. Egy tatárjárás előtti telepítésről némi képet alkothatunk. 1278. évi adat szerint a magyar nevet viselő Tamási helység lakói szlávok.[413] A névadás okát kivételesen ismerjük. 1217-ben II. András király nógrádi várföldet adott cserébe Botcs fia Tamásnak egy korábban neki juttatott és akkor lakatlan szepesi területért, amelyen Tamás nem kis fáradsággal és saját költségén két nagy falut alapított.[414] Ezek tulajdonosukról kapták a Tamási ‚Tamásé' nevet. Tamás tehát már 1217 előtt telepített, méghozzá feltehetően szlávokat, így azok 1278-ban már régóta ott lakhattak. További, népességszámra jelentősebb szláv bevándorlás Szepesbe a tatárjárás után történt. Ennek számos bizonyítékát említhetjük. Már idéztem azt az adatot, hogy IV. Béla király 1258 előtt Nádasd földet szláv *hospes*eknek adta. E *hospes*ek bizonnyal idegenből, Lengyelországból jött bevándorlók lehettek. 1280-ban Görgő egy része mint Tótgörgő (*villa Sclauonica*) fordul elő.[415] 1313-ban Szepestótfalu *villa Sclauonicalis*ként szerepel.[416] A szlávok betelepítette felvidéki térségben egyedül Szepesben találkozunk etnikai alapon álló ispáni tiszttel, 1274-ben Goblin mint a szlávok volt ispánja bukkan fel.[417]

Ez bizonnyal a szepesi szász ispán mintájára analógiás úton létesült, és nem volt hosszú életű cím.

Sáros népessége – főleg a megye középső részén – hajdan teljesen magyar volt.[418] A tatárjárás utáni szláv betelepedés elsősorban a Tót- előtagot kapott települések megjelenésében érhető tetten. 1313-ban Tótsolymos,[419] 1323-ban Nyásfő, más néven Tótfalu,[420] 1345-ben Tótraszlavica fordul elő[421] (párja Magyarraszlavica). Később a városokban is megjelentek a szlávok, Eperjesen 1428-ban külön negyedben éltek. Ekkor – a németek mellett erős kisebbségben levő –szláv polgárai közül Tomaska, Pavel, Vecil, Petir, Hano nevűeket ismerünk.[422] Hogy itt más hatásokkal kell számolnunk, mint a Nyugat-Felvidéken, az mutatja, hogy Lehota nem található, hanem az azzal nagyjából azonos jelentésű Volya bukkan fel a megye északi részében.[423] Mind Szepes, mind Sáros megye északi sávjában erőteljes lengyel hatással számolhatunk. A Podolintól keletre elterülő részt (Gnézda, Lubló, Forbász) lengyelek telepítették be,[424] ugyancsak élt lengyel a sárosi Pétermezőn.[425]

Abaúj megye déli és középső része lényegében síkvidéki terület, magyar népességgel.[426] A megye Szepes felé eső északi, hegyes része szinte lakatlan vagy gyér népességű lehetett. A Kassától délre fekvő Zsebes földet, amely egy meghalt királyi szerviensé, a szláv Raszlóé volt, IV. Béla király 1248-ban eladományozta. Ez a terület 1262-ben már Tótraszlóként fordul elő.[427] A hegyvidék és a síkság találkozásának vidékére a tatárjárást követően érkezett szláv népesség. Kassáról délre 1277-ben fordul elő először Regmec, 1298-ban Regéc,[428] a 14. század első éveiben Pápóc, Szedlece, Szatica és Szedlec.[429] Ezeket követte Kassától nyugatra Hatkóc, Bukóc, Komaróc, Kassától keletre Garbóc, Kenyhec, Vajkóc megalapítása.[430] Elvétve Borsodba is jutott a szlávságból. 1345-ben a Sajó menti Vadna neve Tótvadna.[431]

Itt, Sáros és Abaúj keleti határán szakítsuk meg az óramutató járásával egyező irányban tartó utunkat, és térjünk át Ung és Bereg megyébe, ugyanis az a fontos fejlemény, amely elsősorban Kelet-Felvidék szláv népességét érintette (de nem maradt hatás nélkül Nyugat-Felvidéken sem), innen indult ki. Ung és Bereg megye területét lényegében azonos módon jellemezhetjük. Mindkettőnek a területe két, egymástól élesen elkülönülő részre oszlik. Ung esetében a Vinna–Tiba–Nyevicke–(és már Beregbe átnyúlóan) Rákos, míg Bereg esetében a Rákos–Munkács–Ilosva–Bilke vonal osztja a megyét kétfelé. Ettől délnyugatra síkvidék, északkeletre hegyvidék terült el. Ungban a megyeterület jóval kisebb, mint fele, Beregben nagyjából a fele esett az alföldre. Az eltérő települési viszonyokra jellemző, hogy Ungban 1300 előtt a síkon 100-nál több település állt, míg a magas hegyek között egy (Nagyberezna),[432] Beregben az 1330-as évek előtt a síkságon mintegy 80 település volt, míg a hegyek között, ugyanakkora területen mindössze hat (Kölcsén, Szentmiklós, Szolyva, Baranka, Kusnica és Verecke)[433] létezett.

Írásos adat arról vall, hogy a vlach (oláh) telepítés elindítása Ungban kezdődött, és a Drugetek nevéhez fűződik. 1337-ben a Drugetek várnagya Koromlya földre vlachokat telepített.[434] Koromlya a síkvidék és hegyvidék találkozásának zónájában fekszik.[435] Éppen egy évszázaddal utóbb, 1437-ben az derül ki, hogy Koromlyának rutén lakosai voltak és saját rutén papja *(curia sacerdotis Ruthenorum)*. A jobbágynevek (Grego, Zvetko, Valko, Velicsko, Polyak, Ivko) egyértelműen rutén és nem vlach (azaz román) népességre vallanak.[436] Ung egy másik pontján, délen, 1342-ben Láz település egy része Szaniszló vlach (oláh) vajdáé volt, aki a községet telepítő munkája jutalmául kaphatta, amelyet a Drugetek számára végzett. 1387-ben Szaniszló fiát, Lázi Istvánt oláhként említették.[437] A Sza-

niszló-fiak (János, István, Sándor) 1389-ben még birtokoltak Lázon, de 1398-ban már nem. Szaniszló utódai beregi birtokaikra költöztek, ahol a Dolhai nemesi család ősei lettek.[438] 1417-ben a Helmecből kivált Denglázon rutén jobbágyokat említettek.[439]

A rutén telepítés nagyjában ugyanebben az időben Beregben is elindult. Itt található az a fontos átjáró a Kárpátok hegyein, amelyet ugyan korábban is használtak, de igazán fontos szerephez a 14–15. század népmozgalmaiban jutott, az Orosz Kapu, vagy más néven Vereckei-hágó. 1339-ben iktatta be az egri káptalan az oláh Karacsint (Karácsonyt) a Károly királytól elnyert Bereg megyei Bilke birtokába.[440] Bilke a beregi–ugocsai–máramarosi hármashatár beregi találkozásának területén, a síkság és a hegyvidék határán fekszik. Karácsony leszármazottai megszerezték Vereckét, és ezzel tartósan rajta tartották kezüket a galíciai (orosz) területekről Magyarországra irányuló betelepítés fő ütőerén, amelynek elindításában és fellendítésében ők játszottak döntő szerepet. Mivel Bilkén kívül birtokoltak a Bereg megyei Dobróka, Misztice, Lukova és Szunyogmező helységekben is, alapos a gyanú, hogy ezeket részben vagy egészben ők telepítették.[441]

Ungban és Beregben a telepítés a 14. század első felét követően öltött nagyobb méreteket. Ung északnyugati részén, ahol az 1330-as években még csak két plébánia állt, 1398-ban már 50 falu, az 1430-as években 65 falu létezett. Lassabb ütemben települt be Ung délkeleti része. Itt 1398-ban 17 faluról van adat, a többi 16 falu már 15. századi vagy még későbbi alakulás. Ungban legvontatottabban a magashegyi északkeleti rész kapott lakosságot. 1398-ban 13 faluról olvashatunk, 1437-ben 20-ról, a 16. század elejéig még 8–10 létesült, viszont a többi 45 újkori alapítás.[442] Beregben Ungnál kisebb ütemű volt a telepítés, itt a falvak zömét – első előfor-

dulásuk alapján – a 15. században hozták létre a hegyvidéken (1430: Holubina, Nelipina, 1444: Duszona, Martinka, 1465: Szuszkó, 1484: Bobuvika, Viznice).[443] Itt a falvak kevéssé sűrűn álltak a hegyvidéken, mint Ungban. A ruténok egyedül Beregben hoztak létre bizonyos fokú önálló szervezetet. Román mintára az itteni kenézek a 14. század második felében vajdát választottak maguknak, ami alsó igazságszolgáltatási szintet jelentett. Szűk területet foglalt magában, a 15. század végén mindössze kilenc falura terjedt ki, és Krajnának nevezték. Ebből azonban nem alakult ki az egész ruténságot átfogó intézmény.[444]

A települőket általában vlachoknak (oláhoknak) írják a források, de valójában túlnyomó többségükben nem románok voltak, hanem *Rutheni*, vagyis oroszok – tehát szláv nyelvű és etnikumú népesség –, akiket mégis helyesebb inkább ruténoknak nevezni. Ezt az elnevezést két körülmény igazolhatja. Egyrészt a Kárpát-medencétől a 13. század után egyre távolabbra került az orosz államiság hatalmi centruma, és a délnyugati végeken élőket egyre kevésbé lehet a moszkvai oroszokkal azonos néven emlegetni. Másrészt ennek a különbségtételnek geopolitikai alapja is kialakult, hiszen a Kárpát-medence északkelet részével határos térség lengyel és litván uralom alá került. A hajdani népi és politikai-területi egység felbomlása létrehozta az óukrán nyelvet,[445] ugyanakkor új identifikációt indított el, legalábbis abban az értelemben, hogy elbizonytalanította az itt élők entitását. Hosszabb időre azonosultak a vlachokkal, ami több tényezőre vezethető vissza. A ruténok élére igen gyakran vlachok (románok) álltak, ők szervezték meg őket, ők bonyolították le a telepítéseket. Ennélfogva a ruténok részesültek mindazokban a kedvezményekben – mintha ők is vlachok lettek volna –, amelyek a vlachokat ún. vlach jogon megillették. Vagyis ebből az identitásból a ruténok hasznot

húztak. Éppen e sok bizonytalanság miatt gyakorta nem könnyű megállapítani, hogy nyelvi-etnikai értelemben ki a vlach (oláh, azaz román) és ki a rutén.

Unghoz és Bereghez viszonyítva, ahonnan a rutén telepítés kiindult, két irányban lehet a középkor vége felé ruténokkal találkozni, nyugat felé Zemplénben, Sárosban és még távolabbi térségekben, míg délkeleti irányban Máramarosban, Ugocsában és még délebben. Tekintsük át először a nyugati irányú rutén telepítést! Mindenek előtt: a zempléni vlach (valójában rutén) bevándorlás folyamata még feldolgozásra vár. Ide galíciaiak érkeztek, közvetlenül külországból vagy Ungból. Koriatovics Tódor podóliai herceg Sátoraljaújhely és Homonna környékére telepített ruténokat. Utóbb legfőbb szállásterületük Szinna vidéke, továbbá az Ondava, a Latorca és a Laborc völgye lett.[446] Mindenesetre itt is felbukkan a telepesek adókönnyítésére utaló és Sárosban már megfigyelt Volya helynév.[447] Ugyanez mondható el a sárosiról is. Itt egy Oláh János telepítővel találkozunk 1403-ban, aki Bártfától elbirtokolta a város környékén fekvő Sárpatakot, Hosszúrétet, Hosszúmezőt és Kencöl felét, nyilván telepítési céllal.[448]

Pontosan ismerjük a Gömör megyei viszonyokat. Itt 1426-ban jelentek meg először vlachok. A Bebekek a csetneki erdőségben és Irmes faluban sok vlachot telepítettek le, ezek az erdőben legeltettek, és ott nagy károkat okoztak. A vlach megnevezés itt is rutén népességet takar. 1430 körül Gölnic felé tűntek fel. Gömörbe Szepesen keresztül külföldről *(de partibus extraneis)*, méghozzá lengyel földről érkeztek. Nagyobb tömegben a 15. század második felében terjedtek el, ekkor már Murányban és környékén is sokan voltak. A gömöri adatok szerint a vlachok pásztornép, erdei szállásokon laktak, későn alapítottak falvakat. Sokáig társadalmon kívül éltek, mobil életmódjuk állandóan összeütközéseket teremtett letelepedett

környezetükkel.[449] Mozgékonyságuknak köszönhetően eljutottak Árva megyébe. Dubova, amelynek neve 1323-ban még mint lakatlan és műveletlen erdő fordult elő,[450] 1474-ben vlach faluként szerepel, amely Mátyás királytól adózási kiváltsággal összefüggő vlach jogot kapott. 17. századi adat alapján a település neve Valaska Dubova, amelyben oroszok (ruténok) laktak. 1576. évi árvai adat szerint a ruszinok (ruténok) másik neve a vlach,[451] ami igazolja e területeken a vlach néven megjelenő rutén népességet. Trencsénbe is elvetődtek, rendre hegyes területeken bukkantak fel, 1492-ben az ugróci, 1496-ban és 1508-ban a sztrecsényi, 1510-ben a besztercei, 1514-ben a budetini, 1518-ban a kaszai uradalomban, 1525-ben pedig a szulyói hegyekben.[452]

Ezzel lényegében áttekintettem a ma szlovákok lakta területekre irányuló középkori szláv betelepülés főbb koordinátáit. Feltűnhetett, hogy egyetlen esetben sem szlovákokat említettem. Ennek az a magyarázata, hogy szlovákokkal a szó mai értelmében a középkor folyamán nem számolhatunk. Olyan szláv népesség élt a 9–15. század között a Felvidéken, amely több összetevőből éppen korszakunk végére kezdett néppé válni. Ha nem is nagy számban – amint hogy eredendően sem sokan voltak –, de bizonyos szláv tömbök gyér népsűrűség mellett megélték a magyar honfoglalást, és egészen a 11. századig őrizhették szláv nyelvüket. Közülük egyesek esetleg még találkozhattak a 11. században induló, Magyarországra tartó első szláv betelepülőkkel. Ezek nyugaton csehek (morvák), a térség középső részén lengyelek, keletek oroszok (ruténok) voltak, de ez utóbbiak másutt is megtelepedtek a Felvidék magashegyi részein. Ezt a sokszínűséget mai napig jól tükrözi a szlovák nyelv erős nyelvjárási tagoltsága. Ebből a sokféle népességből kezdett korszakunk végén összekovácsolódni a későbbi szlovákság. 1444-ben jelenik meg először a szlovák

népnév (minőségét jelzően a csehvel együtt), 1512-ben pedig Észak-Magyarországot első ízben *Sclavonia* etnikai terminussal jelölték meg.[453]

A ruténség a Felvidék nyugati és középső részén idővel beolvadt a cseh-morva és lengyel alapvetésű (szlovákká formálódó) nyugati szláv etnikumba, a Felvidék keleti részén viszont önálló szubsztrátumként megmaradt. Itteni központja Bereg és mellette Máramaros volt. A Máramarosba irányuló román telepítés kezdettől fogva hozott magával ruténokat Galíciából. A Beregből történő betelepítés nyugatról érte Máramarost. A beregi-máramarosi határvidéken, a Borsova folyó völgyében Lázi Szaniszló leszármazottai, a Dolhaiak voltak a telepítés levezénylői. Itt feküdt a családnak nevet adó Dolha, továbbá Kerecke és Kusnica. 1383-ban Mária királyné az itteni vlach (rutén) jobbágyokat részleges bíráskodási mentességben részesítette. A Dolhaiak a 14–15. század fordulóján a podóliai hercegeknek, a Koriatovicsoknak tett szolgálataikért nemesi jogú birtokot kaptak Beregben, és ezzel magyar nemessé váltak. Római keresztény hitre tértek, hamarosan elmagyarosodtak, Hosszúmezőieknek hívták magukat. A Borsova völgyében ők telepítették Liszicát (Ravaszmezőt), Bronykát (Baranka vár helyén), továbbá Szvinikát és Szuhapatakát.[454]

A Borsovától keletre, immár tisztán Máramarosban a Tisza jobb oldali mellékfolyói (előbb a Nagyág, majd a Talabor, végül a Tarac) mentén folyt a rutén népesség betelepedése. A Nagyág völgyében az első telepítések (Lipcse és Szelemező) 1350-ben Karácsony, a már említett beregi oláh vajda fiainak nevéhez fűződnek. A 14. század második felében ők telepíttették be Lipcse környékén Herincsét, Bereznát, messzebb északra Ökörmezőt. Rokonságuk a 15. század elején Ripinye, Kelecsény, Vízköz benépesítését végezte, és ezzel hozzálátott a Verhovina magashegyi régiója betelepítéséhez is. Itt a legtávolab-

bi lakott hely, Kalocsa 1463-ban bukkan elő. A Talabor mentén oly erős volt a ruténság, hogy még az eredetileg román nemességet is eloroszosította. A folyó vidékén – helynévi megfontolások alapján (Úrmező, Kövesliget, Ötvösfalva nevéből kiindulva) – számolnak kisebb számban magyar telepes hullámmal is, de ez kétes, valószínűbb, hogy már a rutének megjelenése előtt laktak itt magyarok. A Tarac-vidéken a teljes jobbágyság rutén, a nemesség viszont vlach (román). A Dolhaiak a Tisza bal partján Zsigmond királytól 1411-ben megkapták adományba a hatalmas Iza- és Visó-vidéki uradalmat, amelyet – döntően románokkal – betelepítettek. Az itt tevékenykedő Dolhaiak megmaradtak románnak.[455]

A rutének Beregből kiindulva korán elérték Ugocsa megyét. Az itteni betelepedés a 14. század közepén kezdődött, és Karácsony vlach vajda fiainak nevéhez fűződik. A beregi–ugocsai határ mellett fekvő Bilke közelében, de már ugocsai területen ekkor települtek rutének Rákócra, Sáradra, Csongovára és Kétkápolnamezőre. A település később is folytatódott, a 15. században népesült be ruténokkal Karaszló, a 16. században Ölyvös. Mindezeket a településeket az oklevelek vlach falvaknak mondták ugyan, de rutének éltek bennük. A rutén terjeszkedés déli, délnyugati irányban folyt, a hegyvidékről a síkvidék felé, ennek eredményeképpen lett ruténná Egres, Veresmart és Rakasz. Ezt az tette lehetővé, hogy a kezdetben vándorló hegyi pásztorok utóbb a letelepedéssel áttértek a földművelésre. Településeik magyar neve itt sem azzal lehet kapcsolatos, hogy magyarokkal együtt érkeztek, hanem azzal, hogy nem első foglalók voltak. A fejlődést jól példázza Veresmart esete. Ez a 15. században Veresmart néven ugocsai magyar falu volt, a 16. században, a rutének érkezése után mondhatni megkettőződött a település, mert Magyar- és Oroszveresmartról hallunk, majd a 17. században – amikor a rutén többség eloro-

szosította a magyarokat – visszaállt a Veresmart név, de immár tiszta rutén népességgel.[456]

A ruténokat a Tisza sem állította meg, átcsaptak azon, és megjelentek az Avas hegység ugocsai, sőt szatmári részén is. Szatmárban Kelinházán, Komorzánban, Lekencén, Tarsolcban találkozunk velük, ahová románokkal együtt érkeztek. A középkor végi szatmári falvakban egy sor Orosz családnév ruténokra vall.[457] A népcsoport Észak-Erdélybe is beszüremkedett. Az 1305-ben még Karácsonytelke néven szereplő falu 1410-ben már mint *utraque villa Ruthenorum* (két Oroszfalu) fordul elő. Máramarosból jöttek Belső-Szolnokba, méghozzá a Koriatovicsok magyarországi szerepvállalása idején, a 14. század végén.[458]

Erdélyben – miként szerte másutt a Kárpát-medencében – a magyar honfoglalás előtt szlávok éltek.[459] Ám újabb szláv népesség csak a tatárjárás után jelent meg Erdélyben. Etnikai minősítésük nem kis nehézséget okoz. Mivel Dél-Erdélyben Szerdahely már 1290-ben *forum Ruthenorum*, utóbb németül pedig Reussmarkt (vagyis ,oroszvásár') néven fordul elő, e dátumból bizonyosra vehetjük, hogy nem az északkeleti országrész ruténjairól van itt szó, hanem a még fel nem bomlott vagy éppen felbomlott Kijevi Rusz oroszairól. Ennek alapján a Szászföldön később, de még a középkorban felmerülő, oroszokra utaló helynevek (1380: *villa Ruthenica*, németül Reussdörfchen, magyarul Roszcsür ,oroszfalu', 1494: Rüsz, németül Reussen 'oroszok')[460] névadóit is ezen oroszokban láthatjuk. Ezt megerősíti, hogy 1324-ben szintén Dél-Erdélyben, Szárazpatakon szabad emberek sorában oroszok szerepelnek, akik már egy generáció óta ott laktak.[461] Ez 13. század második felében történt bevándorlásukat valószínűsíti. Hunyad megyében egy Apáti nevű település másik neve már 1367-ben Oroszfalu volt, ami 1513-ban Orosz alakban szerepel.[462] Ugyan-

csak nehezen hihető, hogy – a viszonylag kései (1393. évi) előfordulás ellenére is – ruténoknak szabadna minősítenünk a Torda megyei két Oroszfalu (*villa Rutinorum in Idechpataka, villa Rutinorum superior*)[463] névadó etnikumát. Vagyis ruténok Belső-Szolnoknál délebbre nem jutottak Erdélyben a 14–15. század fordulóján, viszont már az Árpád-kor végén és az Anjou-korban több dél-erdélyi faluban élhettek orosz telepesek. Hogy honnan kerültek ide, nem tudjuk.

Ugyanakkor a kései Árpád-korban eléggé intenzív bolgár (ekkor már egyértelműen bolgárszláv) betelepedés történt Erdélybe: megint csak Dél-Erdélyben és Erdély közepén számos adat mutat erre. Az első 1284-ből és Kolozsból való, amely szerint egy gyulafehérvári kanonok adományba kapta Bolgár földet, amelyet „most" Papfalvának neveznek.[464] Eszerint a régi Bolgár nevet a kedvezményezett hivatásával kapcsolatban váltotta fel az új név. Fehér megyében a 14. században két Bolgár- helynév bukkan fel, 1303-ban Bolgárcserged (1336-ban *Cherged Bulgaricum*),[465] 1398-ban pedig Bolgárszékes (eredeti neve Örményszékes volt). 1329. évi adat szerint a gyulafehérvári püspökséget bulgáriai szakadárok kerítették hatalmukba és tartják kezükön.[466] Éltek még Erdélyben bolgárok Brassóban és Rozsnyón, az előbbiben (amely már a 14. század második felében létezett) külvárosuk neve magyarul Bolgárszeg, németül Belgerei, románul Şchei, az utóbbiban Belgerei. Ugyancsak laktak bolgárok Bongárdon és Roszcsürben. Szintén bolgárokra utalhat a Hunyad megyei Sztejvaspatak középkori román Scley, Skey neve.[467]

Ha az óramutató járásával egyezően továbbhaladunk nyugat felé, és elhagyjuk Erdélyt, a Tisza és az Erdély közti térségben igen jelentős bolgár betelepülés emlékeire bukkanunk. Krassó, Temes és Arad megyék területén Szvinica, Szlatina, Karánsebes, Rékas, Jabalcsa, Lupák, továbbá Vinga, Óbesenyő

és Lippa településeken éltek a 14. század második felében, illetve ezt követően bolgárok,[468] vagyis egészen a Maros folyóig felhúzódtak. E szláv bevándorlást a helynevek jellegének megváltozása, új helynevek tömeges megjelenése is jelzi. Krassó megyében a 14–15. század folyamán néhány település nevet váltott. Bokoránból már 1347-re Deakolc, Orosziból 1421-re Ruszolc, Szombathelyből 1427-re Szubotica, Csatárból 1471-re Csataróc lett. A nevekből kitetszően szláv népesség jött be, a betelepülés a síkságra történt.[469] Ugyancsak a 14. század közepétől jelentős mennyiségű új és szláv névanyag tűnt fel Krassó területén. 1354-ben Csernolc, 1367-ben Vlasolc, a 15. század elején Dupolc, Garabolc, Gradóc, Miloninolc, Pleskóc, Simanóc, Sterkolc, Sztredolc, Szlavkolc, Urolc stb. fordul elő.[470] Keve megyében 1385-ben Ilonc, a 15. század közepéig Bolcsinovc, Dezelinc, Dobravica, Dragasinc, Kovaszdine, Molvica, Protoszinc, Szkronovec bukkan fel.[471] Temes megyében Berkolc, Leszkolc, Klenovc, Prisovc, Patkolc,[472] a sebesi kerületben Krusovc, Rugyinolc, Smikolc szerepel a középkor végéig.[473] A térségben történt telepítésre biztos nyom az az 1407. évi oklevél, amely szerint Ozorai Pipo temesi ispán a török által elpusztított területekre népek sokaságát ültette.[474]

Arad megyében a 14. század elején jelentkezik a szláv betelepülés első nyoma. 1326-ban Magyargyörk szerepel, ami feltételezi, hogy kellett lennie egy másik, (feltehetően Tót-)Györknek is, minthogy a megyében gyakoriak a Tót- előtagot nyerő helynevek (Tótberbence, Tóthodos, Tótsimánd, Tótvárad, Tótzábrány).[475] A 14. század végén Küküllei János arról írt, hogy „a lippai kerület szlávjait, a kemény nyakú népet a hitre térítették és megkeresztelték,... de most, mint mondják, visszaestek a hitehagyásba és a korábbi tévelygésbe, és sokkal rosszabbak lettek".[476] Itt a krónikás a Marosig felhúzódott szakadár, vagyis ortodox szláv népességről emlékezett meg. A 15. században

Solymos vár tartozékai sorában sok szláv helynév bukkan fel: Zagorica, Gyakanóc, Radajóc, Zamarinóc, Dragamanóc, Dominóc, Pavlóc, Sterkovac, Radmanóc stb.[477] Ezek a települések többnyire a Marostól délre, a hegyvidéken feküdtek. Elvétve akadunk csak szláv helynevekre (Simanóc) a tótváradi uradalom tartozékai között, amelyek zöme a Marostól északra, szintén hegyes vidéken feküdt. Itt a román településnevek dominálnak.[478]

Már a bolgárok 13. századi erdélyi megjelenése is arra hívja fel a figyelmet, hogy az első bolgár rajok még bizonyosan nem a török veszedelem elől menekültek, hanem alkalmasint telepítés révén kerültek új hazába, később a a 14. század közepi balkáni (Vidin környéki) háborús események motiválták az elvándorlást, míg a 14–15. század fordulójától kezdve a balkáni szláv népek északra menekülését a töröktől való félelem idézte elő. Bizonnyal a török elől futottak el azok a bolgárok is, akiket 1428-ban Zsigmond király oklevele említ a Rosdsziget nevű birtokon. A letelepülők – feltételezés szerint – a szörényi bánságból jöttek. A Rosd-sziget a mai Szentendrei-sziget középkori neve, a birtok is ott feküdt. A település neve a 17. században Bolgárfalu, nem kizárt, hogy már a 15. században is élhetett ez az elnevezés. 1428-ban a falu lakói adómentességet kaptak. A telepesek vezetőjének leszármazottja a Bolgár család, amely nemesi rangra jutott.[479]

Jelen ismereteink szerint a bolgár betelepedésnél később indult a rácok (szerbek) magyarországi bevándorlása. Minden jel arra mutat, hogy legkorábban Szerém és Valkó megyében jelentek meg, ahová a macsói bánság területéről hatoltak fel. Szerémnek igen jelentős, de Valkónak is számottevő magyarsága volt a középkor korai századaiban.[480] A valkói magyarság nyelve székely típusú lehetett, és a Telegdiszék székelységével hozható kapcsolatba.[481] Az amúgy sem sűrűn települt határ-

menti részre (ahol a 13. századig a magyar állam katonai segédnépei, elmagyarosodott kálizok és székelyek éltek) a 13. századtól szláv elem kezdett betelepedni, ami helynevekben jelentkezik. Szerém megyében 1280-ban Jaksinc, Vesznics és Petrics települések fordulnak elő.[482] Ezeket 1302-ben Vesevec,[483] 1320-ban Dimitróc, Kocsóc,[484] 1326-ban Sziróc,[485] 1334-ben Mortovc,[486] 1339-ben Pisvinc követte,[487] majd a 14. század további évtizedeiben Szerémben Bakóc, Bankóc, Cserkovc, Dormiolc, Grabovc, Gyurgyovc, Hegyovc, Ladovc, Lipolc, Mihalovc, Orehovc, Patrakovc, Petrovc, Pipleskovc, Simonolc, Stepanovc bukkan fel.[488] Szerém a 14–15. század fordulójára jelentékeny mértékben elszlávosodott. Ezt jól mutatja a korábbi magyar nevek helyett újabb, szláv alakok megjelenése. 1237-ben,[489] de még 1317-ben is Hetény névalak szerepel,[490] de 1370-ben már Hetenovc.[491] 1366-ban Fenberek fordul elő, 1381-ben kettős néven Fenberk és Palaticho, 1425-ben már csak Palathycho,[492] ami a mai Platičevo megfelelője.

Valkóban a 14. században szintén jelentős számra duzzad már a szláv helynévi anyag: Belzóc, Beskovc, Dragilovc, Hargóc, Lipóc, Nemilovc, Osztrigonc, Paszkolc, Petkovc, Petróc, Szabovc, Szederovc, Toltovc, Tunyovc.[493] Sokatmondó, hogy a 13–14. században még magyar helynevek a 15. századra szláv névalakot öltöttek, így Bogdánfalvából (1329) Bogdanovc (ma Bogdanovci), Borcsinfalvából (1311) Borcsinovc, Divánfalvából (1347) Divankovc, Ivánfalvából (1337) Ivanovc, Lidenből (1332–1337) Lidrovc, Otrocskfalvából (1275) Otrocskovc, Pelhanfalvából (1337) Plehanovc lett.[494] Valkóban a helynévanyag a 15. század folyamán gyökeresen elszlávosodott. Ennek oka ekkor már a török elől északra történő szláv vándorlás volt.

Ez a folyamat – főleg az ország belsőbb területein – összekapcsolódott szerb vezetők (despoták, földesurak) magyaror-

szági birtokszerzéseivel és az ezeket követő telepítésekkel. Ezek Lazarevics István, Brankovics György és a Jaksicsok nevéhez kapcsolhatók. A Lazarevics család Debrecen környékére és a Zaránd megyei világosvári uradalomba telepítettek szerbeket, a Jaksicsok a Maros mentére. A bihari szerb telepítéseknek több helyütt (Egyeden, Sárfőn stb.) maradt helynévi nyomuk (Rác utca, Tótfalu, Rác és Tót nevű személyek).[495] Az 1450-es években rácokat helyeztek Újfehértóra, Dorogra, Nánásra. Nagykárolyban két szerb utcát említenek.[496] Már Hunyadi János hozott magával balkáni hadjárataiból szerbeket, akiket a Körös–Tisza–Maros-szögben telepített le. Miután a Jaksicsok 1464-ben elnyerték a nagylaki uradalmat, jobbágyaik egy része is velük jött. Az egymásra torlódó szerb telepítések hatására a 15. század közepétől rövidebb-hosszabb ideig éltek szerbek Hód(mező)vásárhelyen, Nagylakon, Donáttornyán, a Maros mentén Lippán, de eljutottak a hevesi (utóbb szolnoki) Kispóra is.[497] A Jaksics család 1478-ban megkapta az Arad megyei Fellak és Serfesd pusztákat, ahová szintén szerbeket telepítettek.[498] A szerbek jelenlétét a falvakban szláv nevű jobbágyok felbukkanása jelzi. Ilyeneket találunk az említett helységeken kívül Csanád megyében Szécsény, Dombegyháza, Mezőhegyes településeken.[499] A 15–16. század fordulóján a magyar hadjáratok tízezer számra hajtottak szerbeket Magyarországra, főleg a Csongrádtól Zarándig terjedő térségbe, de szórványok eljutottak Erdélybe is.[500] Főleg Kinizsi Pál 1480–1481. évi hadjárata nyomán került az országba.[501]

A szerbség természetesen leginkább Magyarország déli határai mentén vetette meg a lábát. Ezt a helynévi adatok mellett írott források is bizonyítják. 1437-ben a helyzetet jól ismerő pozsegai ispán szerint „a Szerémségnek a Száva és a Duna közé eső részét nagyobbrészt rácok lakják". 1463. évi adat arról szól, hogy a rácok a Száva bal partjára jönnek, és megszállják

az elpusztult helységeket.[502] 1478-ban a szerémségi Csörögnek (ma Čerević) magyar és rác városrésze volt.[503] A Szerémségből a szerbség nem elsősorban északra, a Duna–Tisza déli részére terjeszkedett tovább, hanem északkelet felé, Keve és Temes megye felé. Egy 1525-ből származó bácskai jobbágynévsor közel 1400 neve döntően magyar neveket tartalmaz, de kis számban éltek ott elmagyarosodott, sőt el nem magyarosodott délszlávok is. A Szerémséggel közvetlenül határos Futakon Visszity, Frangity, Radity vezetéknevek szerepelnek, és a térségben viszonylag sokan viseltek Tót nevet.[504] A szerbek a Tisza bal partján terjeszkedtek észak felé. Nem teljesen világos, hogy miként viszonylik egymáshoz a bolgárok, illetve a szerbek északi irányú nyomulása. Valószínű, hogy ez főleg a 15. század második felében ez egymást keresztezve és egymással párhuzamosan is haladt. Az ottani szláv helynevek egy része – főleg a Keve megyében, de a Maros és az Al-Duna közti vidék más megyéiben is – bizonyára nem bolgár, hanem szerb lakosságot takar. Mind a bolgárokat, mind a szerbeket gyakorta közelebbi megjelölés nélkül szlávoknak nevezték, kivált a rácok esetében van ez így. A szerb megnevezés helynévben csak közvetlenül Mohács előtt jelent meg. Hunyadban egy 1492. évi Tótfalu 1516-ban Szerbfalva, 1519-ben Szerb névben folytatódott.[505] A helység mai neve Sîrbi, németül Raitzen ‚szerbek'. Kivételes esetben messze északra is eljutottak a török elől menekülő szerbek, amint ezt az Al-Duna-menti Keve város, valamint Bálványos és Szkorenóc falu szerb – részben kereskedő – lakosságának a Csepel-szigetre, a későbbi Ráckevére való 1440. évi áttelepülése jelzi.[506]

A szerbek változatos foglalatosságokat űztek. Legtöbben hivatásos, zsoldos harcosok voltak. Szerb gyökerekkel rendelkezett a huszárság, a sajkás-naszádos hajóhad és a fegyveres marhahajtó hajdúság.[507] A naszádosok saját vajda alatt áll-

tak. Ugyanakkor más szerbek földet műveltek vagy kereskedtek. A Valkó megyei Kölpényben udvart tartó szerb despoták nem a magyarországi szerbek vezetői voltak, nem volt joghatóságuk a magyarországi szerbség mint etnikum felett. A szerbek – társadalmi helyzetüknek megfelelően – betagozódtak a magyarországi társadalom megfelelő helyére, így a szerb despoták és főurak Magyarországon is a társadalom elitjébe tartoztak. Néhányan a szerbek közül alispánságig (Torontálban) és várnagyságig (Világosvárban) vitték. 1466-ban a források szerb jobbágyokat említenek. A szerb főuraknak kezdettől fogva voltak ortodox hitű papjaik. A 15. századból három szerb templomról maradt adat, a ráckeveiről, a kölpényiről és a szalánkeméniről. Közülük a réckeveiben maradt fenn néhány középkori kódex és ikon. A legrégibb pravoszláv kolostort, a Fruška Gora-i krušedolit 1512-ben emelték. A közös vallás okán gyakorta figyelhető meg közös templomhasználat románok és szerbek között Világosvár környékén. A román egyház liturgiája az egyházi szláv nyelvet használta. IV. Sixtus pápa 1477-ben megtiltotta az ortodoxok vallásuk miatti zaklatását. Az elnyert tizedmentesség csábítóan hatott a szerbek magyarországi betelepedésére.[508]

Valkó megyétől nyugatra Baranya megye Dráván túli nyúlványában kezdetben magyar lakosság élt,[509] míg Pozsegának túlnyomórészt szláv lakossága volt,[510] ami őshonosnak és nem betelepítettnek látszik. Ugyancsak őslakos szlávság élt Szlavóniában, amely nem tárgya vizsgálódásunknak. A 13. század elején nyugatról (Szlavóniából és Pozsegából) kiindult telepítés szlávvá változtatta a baranyai nyúlvány etnikumát. Mivel Szlavóniában és Pozsegában horvátok éltek, a Dráván túli Baranyában is a horvátság nyert teret. Ugyancsak a horvátságnak tulajdoníthatjuk azt a szláv előretörést, ami immár a Drávától északra, Somogy és Baranya határvidékén megfigyelhető. 1230. évi okle-

vélből szerzünk arról tudomást, hogy a szlávok kilenc évvel korábban kezdték kivágni és művelni a zselici erdőket, és ezeknek az új egyházaknak a szlávoktól származó tizedei hét év óta a pannonhalmi apátságot illették, de a veszprémi kanonokok maguknak vitték el, holott ezen erdők Szent István óta méhekből, disznókból és más állatokból Pannonhalmának adtak tizedet. Ekkor Rupoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép élt.[511] Ezek utóbb felolvadtak magyar környezetükben. Raguszai kereskedő telepek voltak Szávaszentdemeteren (utóbb Újlakon), az al-dunai Kevén, Budán, Nagybányán, Sárospatakon.[512]

„Körutunk" utolsó, Pozsonyig elvezető szakaszán már csak egy szláv telepítésről tudunk. Anonymus szerint Zolta vezér odaadott az oroszoknak egy várat, akik nagyapjával, Álmossal jöttek be a Kárpát-medencébe. A névtelen jegyző bizonyára erre is gondolt, amikor gestájában korábban arról írt, hogy a honfoglalást megelőzően sok orosz csatlakozott Álmos vezérhez, vele érkeztek Magyarországra, utódaik egészen a mai napig különböző helyeken *(per diversa loca)* élnek itt.[513] Az oroszoknak adott erősség a Moson megyei Oroszvár, amelynek földrajzi neveket felvonultató környezete szintén mutat szláv vonásokat.[514] Hogy ide mikor kerültek oroszok, nem állapítható meg. Zolta korát, a 10. század elejét bizton kizárhatjuk, legkorábbi időpontként e század második felére gondolhatunk. Amennyiben Imre herceg *dux Ruizorum* ‚az oroszok hercege' címe ebben a térségben élő és határvédő funkciót ellátó oroszokra vonatkozik, úgy 1031 előtt már itt voltak. E helyt bizonnyal kisebb orosz tömböt telepítettek le a magyar fejedelmek vagy Szent István király azzal a célzattal, hogy vállaljanak részt a határőrizetből.[515]

A Kárpát-medence középső, döntően magyar lakta területeire a középkor folyamán az eddig tárgyaltakhoz fogható mér-

tékű szláv betelepítések nem történtek. Ugyanakkor rengeteg helynévben fordulnak elő különféle néven szlávok, illetve tótok.[516] Egy részükben bizonyára a továbbélő 9. szláv népesség kései leszármazottait láthatjuk. Főleg az olyan korai előfordulású és vegyes magyar–szláv területen található helyneveket sorolhatjuk ide, mint a Vas megyében 1221-ben felbukkanó *villa Sclavorumot*[517] (a későbbi Pinkatótfalut) vagy a Moson megyében 1217-ben Sásony másik neveként előforduló, németes alakot mutató Windent.[518] A legtöbb Tótfalu név azonban a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe. Jó példa erre a Kolozsvártól délnyugatra levő Tótfalu, amely a 15. század közepén keletkezett, beékelődött Szelicse és Szászfenes közé.[519] Az egyik Szatmár megyei Tótfaluról felteszik, hogy Börvelyből rajzott ki a 14. század második felében.[520] Jellemző, hogy Tót személynevek a Nyírségben és Nagykároly vidékén majdnem minden faluban vannak, jelezve a szabadon költöző jobbágylakosság folyamatos áramlását.[521] Ez az ország legtöbb megyéjére érvényes. Ezért érthető, hogy falukettőződések eredményeképpen igen sok Tót- előtagú helynévvel találkozunk a középkor későbbi szakaszán, pl. Sopronban Tótcenk,[522] Tótcsákány,[523] Veszprémben Tótvázsony,[524] Tótréde,[525] Szabolcsban Tótkálló[526] stb. Feltehető, hogy alig néhány háznépnyi etnikai csoport megtelepedése már létrehozta ezeket a falukettőződéseket. Ezekben tehát jelentős számú telepes népességet nem láthatunk.

Lezárva az áttekintést, a szlávokról elmondható, hogy az olyan törésvonalak mentén, ahol a honfoglaló magyarok szétszakították a szláv egységet, a következő évszázadokban jelentős szláv betelepedés történt a Kárpát-medencébe. A két markáns irány észak és dél. Azt is állíthatjuk: a magyarok azzal „lakoltak" e tettükért, hogy új hazájukban osztozniuk kellett

a szlávokkal. A beköltöző népességet a források gyakorta egyszerűen szlávnak mondták. Ha mégis egyes etnikumokat említettek, akkor északon csehekről, lengyelekről, oroszokról (ruténokról), délen pedig bolgárokból, szerbekről szóltak. Ebből az körvonalazódik, hogy a konkrét népelnevezések azon országok etnikumára utalnak, ahonnan a szláv népesség kiindult. Jellemző, hogy nincs adatunk morvák, horvátok és szlovákok bevándorlására, ami azzal kapcsolatos, hogy ekkor nem volt morva állam, nem létezett önálló horvát állam, és nem volt államiságuk a szlovákoknak. A morvák nyilván benne voltak a cseh elnevezésben, a horvátok nem játszottak érdemi szerepet a magyar lakta területre irányuló településben, a szlovákság pedig csak a 15. században kezdett kialakulni az északi, felvidéki térség összezárt szláv bevándorlóiból.

A Magyarországra került szlávok – nyelvi rokonságuk ellenére – rendkívül sokfélék voltak mind életmódjukat, mind társadalmi tagolódásukat illetően. Északon, északnyugaton vadásztak, halásztak, bizonyos csoportok földet műveltek, északkeleten kisállattartással (juhtartással) foglalkoztak, a délről érkezők földművesek, katonák, fegyveres állathajtók, kereskedők voltak. Városi elem nem akadt köztük. Ez a magyarázata annak, hogy – mármint azok, akik eljutottak a letelepült életmódhoz – falvakban éltek, városokba ritkán és kis számban települtek be.

Magyarországon a szerbek képviselték valamennyi szláv népcsoport közül a legteljesebb társadalmat. Elitjük éppen úgy ide került – ennek oka országuk török meghódításában keresendő –, mint a harcosok és a parasztok. Ezzel ellentétben, mintegy másik pólusként a magyarországi ruténok erősen csonka társadalmat alkottak. Elitjük egyáltalán nem volt, román telepítők mögé sorakoztak fel. Általában véve mindegyik társadalmi csoport megtalálta magyarországi megfelelőjét, és beilleszkedett oda. A tehetősebbek magyar nemessé

váltak, a birtokkal és hadi érdemekkel nem rendelkezők a szabadon költöző jobbágyságba olvadtak.

Kezdetben és főleg északnyugaton kijárt a betelepülők egyik-másik tagjának vagy csoportjának a rangot adó *hospes* minősítés, de a 14. századtól, amikor a társadalom alsóbb rétegeit képviselő tömegek érkeztek, ez már lekerült a napirendről. Önszerveződésükre elszórt és esetleges adatok utalnak csak. A szlávság nem azért nem jutott önkormányzathoz, mert a honfoglaláskor már a Kárpát-medencében élt,[527] hanem azért, mert – minden különbözősége és sokszínűsége ellenére is – leginkább ahhoz a magyarországi társadalmi csoporthoz hasonlított és hasonult, mégpedig a jobbágysághoz, amely ilyent nem tudott elérni. A szlávság nagy tömege nem képviselte azt a többletet, amit a királyok előszeretettel jutalmaztak, vagyis a katonai szolgálatot és a városban létrehozott értékgyarapítást, ennélfogva nagy többségük bármiféle kiváltságolás nélkül azt az – egyébként nem lebecsülendő – szintet érte el, ami magyarországi jobbágyságnak kollektív módon osztályrészéül jutott, és ami általában messze több volt, mint amire a beköltöző saját országában egyáltalán gondolhatott. Ez tette oly vonzóvá a szláv tömegek előtt Magyarországot, és magyarázza tömeges bevándorlásukat. Itt – legtöbbjük hazájával ellentétben – erős állam, konszolidált körülmények, békés életviszonyok, viszonylagos jobbágyi szabadság fogadták őket.

NÉMETEK

A továbbiakban németeken a forrásokban különféle neveken (teuton, szász, bajor, flandriai) szereplő, ám egységesen német ajkú népességet értem. Németek bizonyára éltek a honfoglalás előtti Kárpát-medencében, de túlnyomó többségük a magyarok bejövetelét közvetlenül megelőzően feltehetően kivonult innen. Ugyan a kalandozó magyarok által behurcolt hadifoglyok soraiban – több más etnikum mellett – sok német is kerülhetett ide, de sorsuk adatok híján nem kísérhető nyomon. Csak találgatni lehet, hogy itt elpusztultak, hazájukba visszaszöktek vagy a magyarságba beolvadtak-e. Amikor Szent István király a 10. század végén megtette méltán történelmi jelentőségűnek ítélhető lépését, a nyugat felé történő nyitást, nem számolhatunk számottevő németséggel a Kárpát-medencében. Viszont 997-től, Gizella bajor hercegnő és István házasságkötésétől kezdődően számos német személy, illetve család érkezett Magyarországra: papok, lovagok, valamint a királynét és kíséretét kiszolgáló személyzet. Így összefoglalóan őket mondhatjuk Gizella kíséretének. Amennyire meg lehet állapítani, az ide tartozók az ország nyugati felében, a Dunántúlon és a Nyugat-Felvidéken jutottak birtokokhoz, ott, ahol 1000 táján István törzsi állama elterült.[528] Velük (a Hontpázmányokkal, Hermányokkal stb.) e helyütt nem foglalkozom.

Más elbírálás alá kell esnie annak az adatnak, amely szerint egy 13. század eleji klerikus őse, Kál Gizella királyné szolgálatában érkezett Magyarországra, és az akkor még gyéren lakott Sopron megyében szabadon választott magának öt ekényi birtokot és lakóhelyet; a klerikus apját II. Géza király alatt a várjobbágyok maguk közé akarták vonni.[529] Nem kételkedhetünk, hogy más német betelepülők is jöhettek Gizellával vagy Gizella érkezését követően a 10–11. század fordulója táján és a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencébe. Számuk nem lehetett nagy, szórvány jelleggel szálltak meg, ami azzal járt, hogy utódaik magyar környezetben néhány nemzedék alatt elmagyarosodhattak. A szakirodalom[530] nem lát okot kétkedésre azon másik hagyomány hitelét illetően, hogy 1230. évi oklevél szerint a Szatmár megyei Németibe való lakosok szerint őseik Gizella királyné hitében *(in fide)* jöttek Magyarországra.[531] Ezzel a vélekedéssel két megfontolás szegezhető szembe: e Németi az ország keleti felében van, illetve e kis népcsoport idegen környezetben, különleges oltalom nélkül két évszázadon át kérdéses, hogy meg tudta-e őrizni németségét – márpedig 1230-ban ez szolgált kiváltságolása alapjául.

Magam úgy vélem, jelentősebb német bevándorlással a 12. század elejét megelőzően nem számolhatunk. Ahhoz, hogy ez meginduljon, több feltételnek kellett teljesülnie. Mindenekelőtt meg kellett szűnnie annak a mozdulatlanságnak, bezártságnak, amely a középkor világát a 11. századig jellemezte. Ugyanezzel függ össze, hogy a szűk környezetén kívül tájékozatlan középkori embernek meg kellett ismernie távolabbi térségeket, országokat ahhoz, hogy józanul helyváltoztatásra vállalkozzék. Számos körülmény (a keresztes hadjáratok megindulása, a zarándoklatok tömegessé válása, az egyetemek megszületése és az egyetemjárás, valamint a kereskedelem köreinek kitágulása) egyértelműen arra mutat, hogy ezek a feltételek a 11–12.

század fordulója táján kezdtek teljesülni.[532] Főleg a keresztes hadjáratoknak volt Magyarország esetében döntő szerepük, hiszen az első három esetében átvonultak az országon a keresztes lovagok, és képet alkothattak maguknak annak gazdagságáról. Hogy elíziumi állapotokat találtak itt, arról a második keresztes hadjáratban részt vevő Freisingi Ottó elragadtatott hangvételű leírása tanúskodik: Pannóniát „köröskörül erdőségek és hegyek... övezik, amelynek belseje a róna tágas síksága, és amely a folyók és folyamok futásától ékes, a különböző fajú vadakban dús erdőkben bővelkedik, oly gazdagnak ismerik természettől fogva virágzó szépsége és földjeinek termékenysége miatt, hogy szinte Isten paradicsomának vagy a hírneves Egyiptomnak látják", s a szerző értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy Isten „ezt az oly szép földet" a barbár és vad magyaroknak hagyta.[533] Ez a csáberő vonzotta az első német ajkú telepeseket Magyarországra.

A sor élén bizonnyal az a brazi (belgiumi) Anzelm lovag áll, aki az első keresztes hadjáratról visszatértét követően, 1103-ban felszámolta németalföldi egzisztenciáját, és 1124. évi oklevél szerint fiaival együtt Magyarországra ment. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy egykori lakóhelye, Braz (kiejtés szerint Bróz) nevét adta Erdély délnyugati részén annak a területnek, ahol 1103–1124 között megszállt. Ez a mai Szászváros, német nevén Broos lehet.[534] Ritzerfeldi Hezelo a második keresztes hadjárat kapcsán járt Magyarországon, s könnyen megeshet, hogy a szintén dél-erdélyi Hetzelsdorf (magyarul Ecel) az ő nevét viseli.[535] Valószínűnek tekinthető, hogy Észak-Erdélyben a 12. század első felében települt meg Németi (utóbb Királynémeti), amelyet a 14. század 30-as éveiben mint *Bavarica villat* (‚bajor falu') említ a pápai tizedjegyzék, és német neve (Bayersdorf) is ezt fejezi ki.[536] Koraisága mellett az vallhat, hogy a későbbiekben bajorok már kevéssé telepedtek be az országba, és főleg nem a keleti térségekbe.

A második keresztes hadjárat kapcsán Magyarországon szerzett újabb kedvező élmények és a népi diplomácia (azok a már idejöttek és németföldi rokonaik közti kapcsolattartás) eredményezte, hogy a németek „felfedezték" maguknak Magyarországot. Nincs közvetlen bizonyítéka annak, hogy a II. Géza alatt Dél-Erdélybe történt nagy német betelepedésnek közvetlen kapcsolata lenne a második keresztes hadjárattal, de ez a lehetőség nem zárható ki, sőt az is felmerült, hogy ezt az első jelentős német hullámot az a külön német keresztes hadjárat indította el, amelyet éppen 1147-ben vezettek a döntően pogány szláv törzsek ellen az Elbától keletre eső térségbe, és amely a következő évtizedekben német településeket hozott létre az Odera folyóig és a Balti-tengerig terjedően. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a németeket (német ajkúkat) II. Géza hívta Magyarországra, és ott telepítette le őket Dél-Erdélyben, ahol gyér volt a lakosság.[537] Szállásterületüket egy oklevél kifejezetten pusztaságnak *(desertum)* nevezte.[538] Ez azonban nem érthető szó szerint. A helynévanyagban a németek érkezését megelőzően szláv (Cibin = Szeben, Kelnek, Orbó stb.) és magyar (Omlás, Szakadát, Ludas stb.) földrajzi nevek, ebből következően szláv és magyar csoportok léteztek már ott, sőt mellettük (a Reussmarkt, Reussdörfchen, Reussen német nevekből következően) oroszok és (a Talmács névből adódóan) besenyők, sőt még székelyek is éltek abban a térségben.[539]

A II. Géza kori dél-erdélyi német betelepülés nem egy helyről és feltehetően nem is egyazon időpontban történt. Erre az a nyelvjárási sokszínűség a bizonyíték, ami a németséget jellemezte. Minden bizonnyal 1149-et követően egy-két évtized alatt és kisebb mértékben azt követően folyamatosan érkezhettek Dél-Erdélybe a Német Birodalom különböző területeiről földre és szabadságra vágyó népelemek. Különféle eredetüket felételezi az is, hogy kezdetben a forrásokban eltérő néven

(*hospesek*, teutonok, flandriaiak, latinok) szerepeltek, az utóbb rajuk általánosan használt szász megnevezéssel először 1206-ban találkozunk, majd 1231 óta ez lett meghatározó nevük. A szász név nem eredetükre utal (hiszen valószínűleg szászok voltak közöttük a legcsekélyebb számban), hanem feltételezés szerint jogi státusukra. Ugyancsak tükröződik a dél-erdélyi németség (szászság) etnikai sokszínűsége eltérő liturgiai kapcsolatukban, kerámiájukban és bizonyos képi motívumok használatában. A modern kutatás szerint 520 család, azaz 2600 személy jött be Erdélybe.[540]

A szászok Dél-Erdélyben nem egy tömbben telepedtek le, hanem nyugat–keleti irányban 140 km hosszan elnyúló sávban, a Nagyszeben–Újegyház–Nagysink tengelyen, ahol falvaik laza, egymással nem érintkező füzére jött létre. Ezt nevezték a németek Altlandnak (‚óföld'). Itt nem azonnal, megtelepedésük pillanatában alakult ki a későbbi Szászföld magva, hiszen a német szállásokat más etnikumú népek települései szakították meg.[541] Ugyanakkor már a 12. század második felében megültek a németek Torda mellett, ahol az ókori Potaissa romjait Saxoniavárának (azaz Szászország várának) nevezték el.[542] Az 1224 előtti időből ezen kívül is számos adatunk van dél-erdélyi *hospesekről*, azaz németekről (illetve a velük együtt élő latinokról): 1204-ben a Nagyszeben melletti Nagydisznódon, a 1206-ban Szászváros melletti Romoszon, a Gyulafehérvárhoz közeli Krakkóban és Igenben, valamint a Kőhalom vidéki Vratotusban laktak.[543]

A dél-erdélyi németek ebben a széttagolt állapotukban nyerték el 1224-ben II. András királytól Andreanumnak nevezett kiváltságlevelüket.[544] A nem magyar népekkel kapcsolatos királyi bánásmódban újfajta elem jelent meg, hiszen ez – szemben pl. az árpási besenyők számára ugyancsak 1224-ben a nádor által kiadott oklevéllel – nem csupán a kötelezettségeket

rögzítette, maximálta (adófizetés, katonaállítási kötelezettség, szállásadás), hanem valóban kedvezményeket juttatott nekik. Biztosította számukra a szabad papválasztást; joghatóságot felettük csak a király és a szebeni ispán gyakorolhatott, tisztségviselőiket maguk választhatták, amit a szebeni ispán köteles volt tudomásul venni. Kereskedői országos vámmentességhez jutottak, ugyancsak vámmentességet élveztek saját vásáraik. A legfontosabb annak az uralkodói óhajnak a kinyilvánítása volt, hogy a német királyi *hospesek* egyetlen nép legyenek Szászvárostól Barótig, és csak a szebeni ispán fennhatósága alá tartozzanak. Ezzel az uralkodó lényegében létrehozta a Szászföldet, és abba betagolta más etnikumok (pl. a sebesi székelyek) földjét, amivel azokat onnan távozásra kényszerítette. Védte a németeket és földjeiket a király az idegenekkel szemben, hiszen előírta: területükön falut vagy prédiumot senki nem kérhetett.

Az Andreanum egyedülálló kiváltságlevél, amiben nem csupán a németség fontossága jutott kifejezésre a határvédelemben, a királyi sereg részeként történő hadakozásban, továbbá fontos kincstári bevételt jelentő adójukban, amiben gazdasági erejükben jutott kifejezésre. Valószínűleg taktikai szempont is szerepet játszott e kiváltságok magas szintjében: II. András ezzel készítette élő az 1211-ben a Barcaságba befogadott Német Lovagrend kiűzését, amiben számított a szászok jóindulatú semlegességére.[545] A Szászföld az 1224. évi Andreanum után kezdett kikristályosodni, így pl. Romosz beletartozott, de Krakkó, Igen már nem. A dél-erdélyi szászok földrajzi helyzetükből adódóan jobbára csak észak felé terjeszkedhettek. A 13. század második felében eljutottak a Nagy-Küküllőig, és ezzel kialakult a Szászföld területe, amely nyugat–keleti irányban Szászvárostól Darócig, azaz csaknem az Olt-kanyarig, észak-déli irányban pedig a Nagy-Küküllőtől az Oltig, illetve az or-

széghatárig terjedt. Ezt az egész déli szász szállásterületet nevezték Királyföldnek, németül Königsbodennek. A 14. század elején a szászok telepítettek a két Küküllő közén is, de ide Szászföld fennhatóságát már nem tudták kiterjeszteni.[546]

Erdélynek nem csupán déli részére, hanem északi peremére is jelentős német tömb költözött. Ennek időpontjáról írásos emlék nem maradt. Az első ide vonható adat Rogeriusnál olvasható, aki a tatárjárás leírása kapcsán Radnát mint népes és gazdag német falut említette, ahol a király ezüstbányája volt.[547] A forrásokban német nevű radnai ispán (Heristald) az 1230-as évek végén szerepel.[548] Feltehető, hogy itt már szintén a 12. század folyamán megjelentek a németek. Észak-Erdélyben a németek kezdetben szintén nem összefüggő településtömböt, hanem három csoportot alkottak. Legkorábbinak Radna és környéke megszállása látszik, külön ispánnal, ahol az ezüstbányászat kivált vonzhatta a németeket. (Általában megfigyelhető, hogy szerte Magyarországon a bányászok németek voltak.) Ezt követhette ettől délre Beszterce és vidéke megülése, majd besztercei kirajzás révén jött létre még délebbre Királyi, ami nevében hordta, hogy királyi tulajdonú földön létesült.[549]

Roppant valószínű, hogy a 12. század közepétől folyamatosan érkezhettek kisebb-nagyobb csoportok különböző németországi területekről Magyarországra, és sokak útja királyi telepítés eredményeképpen Erdélybe vezetett. A király és a telepesek közti kapcsolatot a gerébek (Gräfen) biztosították. Ebbe a csoportba sorolhatók a Kelneki, a Talmácsi, a Péterfalvi, a Vízaknai, az Eceli család tagjai. Ők a 13. századtól a telepítések során örökölhető jogokat (pl. bírói tisztséget) szereztek maguknak, lényegében nemesi jogállást vívtak ki maguknak. Már 1291-ben a magukat nemesek módjára viselő szászokról olvashatunk. Királyi adomány vagy adásvétel révén birtokokra tettek szert. Nem úgy viselkedtek azonban, mint a magyaror-

szági nemesek. Ők jóval hamarabb bekapcsolódtak az agrártermékek forgalmazásába, az árucserébe, a bányászatba. A gerébek a városi fejlődés hajtóerői lettek.[550]

A különböző időpontokban Erdélybe betelepült szászok eredendően fegyveres szabad parasztok voltak, erdőt irtottak, földet műveltek, ehhez kapcsolódóan állatokat tartottak, gabonát és – a kedvező talaj- és éghajlati adottságú területeken, pl. a Nagy-Küküllő mentén – szőlőt termesztettek, lakóházakat, végül templomokat építettek. A német területekről bevándorlók közül sok volt a kézműves, a kereskedő, a vállalkozó, a pap és a tanító. A Szeben központú Szászföld legrégibb pecsétjén (1372) olvasható felirat (*ad retinendam coronam* ‚a korona védelmére') értelmében kivették részüket a Magyar Királyság déli határainak védelméből. A 14. század második felében a Szászföld magas fokú kézműipari fejlettségére mutat, hogy 19 céhben 25 mesterség fordult elő. Kereskedőik bekapcsolódtak a távolsági árukereskedelembe, a keleti áruk forgalmába, nyugat felé Bécs, Prága, Velence irányában folytattak közvetítő kereskedelmet. A gazdag szász városok (északon Beszterce, Radna, délen Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Szászváros, Szászsebes) a magyarországi városfejlődés élvonalába tartoztak.[551]

A szászok igazgatása kezdetben a szász ispánságokon alapult. Ezek élén a király által kinevezett ispán állt. A már korábban is létezett szebeni ispánság az 1224. évi rendezés folytán hosszan elnyúlva Szászvárostól Darócig terjedt. Utolsó adata 1329-ből való.[552] A gyér lakosságú Barcaságot a Német Lovagrend 12 év alatt (1211–1225) elég jól benépesítette. A barcasági (brassói) ispánságról 1288-tól kezdve 1355-ig van adatunk.[553] A medgyesi ispánság az újonnan betelepített Nagy-Küküllő menti területen létesült. Élén 1320 és 1402 között a székely ispán állt.[554] 1276-ban besztercei néven egyesítették a radnai és a besztercei ispánságot, 1344-ig állt fenn, a végén

már a székelyispán töltötte be a tisztet.[555] Az 1320-as évek végén, a szász felkelések után a szebeni ispánság területén hét, a főszékkel együtt nyolc szék létesült: Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Újegyház, Nagysink, Segesvár, Kőhalom, a főszék Nagyszeben. A medgyesi ispánságból két szék hasadt ki: Medgyes és Selyk. A Barcaság és a besztercei ispánság kerületté *(districtus)* alakult át, egy ideig ezeket is a székelyispán kormányozta. 1402-ben Zsigmond király Medgyest és Selyket a Szászföldhöz csatolta, majd Mátyás király alatt valamennyi erdélyi német területi képződmény szász nemzeti egyetemmé egyesült, ami 1876-ig fennállott. A 15. században az erdélyi magyar nemesekkel és a székelyekkel együtt a szászok alkották a három nemzet unióját. Az oly sokféle németségből évszázadok alatt Erdélyben alakult ki az egységes szász identitástudat, az egységes nyelv (nyelvjárás) és kultúra.[556]

Az Erdély déli és északi részén létrejött egy-egy erős szász tömb léte nem maradt hatástalan a közbülső erdélyi területekre sem. A Belső-Szolnok megyei Désen 1235 előtt, Désaknán 1235 után említenek *hospeseket.*[557] E korai időben ezeket még idegeneknek gondolhatjuk, kivált Désakna estében, ahol sóbánya működött. 1320-ban Károly király védlevelet bocsátott ki bármilyen szabad állapotú, akár szász, akár magyar ember számára, aki Désvárra és Désaknára akar menni megtelepedés céljából.[558] A 13. század végén Szészármának Weizhorn (‚fehér szarv'), Középfalunak Mytteldorf (‚középfalu') neve fordul elő.[559] Egyaránt Szász- előtagot kapott a 15. században Nyíres, és Bréte.[560] A szintén sóbányát üzemeltető Doboka megyei Székaknán 1291-ben olvasunk *hospesekről.*[561] Az egyik széki *hospes* neve 1326-ban Szásznak mondott Mihály.[562] A Szék melletti Szászszilvás 1321-ben bukkan fel.[563] A 15. században Szász- előtagot nyert Zsomborban[564] már az 1330-as években a német nevű Konrád a pap.[565] Annak a német Her-

mann-nak a fia, aki 1243-ban (hamis oklevélben) három dobokai várföldet nyert el, 1285-ben besztercei polgárként szerepel.[566]

Kolozs megyében Patán már 1229-ben németek éltek, amint ez nevükből (Gotfred, Vilc, Olbert) egyértelmű.[567] Kolozsvárra, ahol a tatárjáráskor nagyon sok magyar esett áldozatul,[568] 1241 után szászok telepedtek be. 1316-ban Károly király a *hospeseknek* és szászoknak hűségükért kiváltságot adott.[569] A 14. századi kolozsvári polgárnevek többsége német.[570] Az oklevelekben a 14–15. században Hazinschart, Brestel, Henc, Német, Seidel, Baumann, Wember, Polkischer, Rosenlacher, Scheffel, Szász, Pajor, Kermezer, Sontag, Neremberga német nevekre akadunk.[571] A 15. században egyensúlyba került a magyar és a szász etnikum aránya, a bírót évente felváltva adták, a centumviratusból 50–50 a magyar és a szász személy.[572] Kolozson (Kolozsaknán), ahol sótermelés folyt, 1291-ben *hospeseket* említenek.[573] Itt a németség idővel elmagyarosodott, 1445. évi oklevél szerint a település 68 neve közül mindegyik magyar.[574] A tatárjárás után a megye keleti részére a földesurak szászokat telepítettek, papjuk neve német, a egyházuk a régeni dékánátushoz tartozott.[575] Így pl. Tekén Eberhard, Ludvég faluban Henchmann, Szászaknán Gerard a plébános.[576] E keleti megyerész igen közel van a szászok besztercei tömbjéhez. Olykor a településnevek igazítanak el bennünket a környezet német voltáról. A megye déli részén Rőd falu németül értelmezhető, jelentése ,irtás', ugyancsak német eredetű Velkér neve is. 1336-ban Kolozsvár szomszédságában Szászfenes szerepel.[577]

Torda megyében, a megye névadó településén már 1177-ben – mint említettem – szerepelt Saxoniavára, a tordai (tordaaknai) *hospesek* pedig 1291-ben fordulnak elő.[578] Ezek a német elemek azonban rövidesen eltűntek, 1395-től kezdődően Torda

város lakossága magyar, német névvel nem találkozunk.[579] Aranyosbánya (Offenbánya) királyi aranybánya mesterei, bányászai a személynevekből ítélve 1325-ben németek: Forchlypp, Gottfried, Herman,[580] később is német nevekre bukkanunk itt: Fleischer, Héder, Erkel, azaz a bányaváros lakói németek voltak.[581] A Magyarrégen mellett létezett Nagyrégen mutatja, hogy itt nem magyarok éltek. Ezt a német névanyag megerősíti: Hofgreb, Hermel.[582] Torockón (ahol szintén folyt bányászat) 1473-ban Ekharth, Gendel, Ekherth, Anger, Grivald személynevek szerepelnek.[583] Biztos nyoma a németségnek a helynevek Szász-előtagja: Szászdisznajó, Szászszakál,[584] továbbá Szászfilpes, ahol 1357-ben filpesi *hospes* szerepel.[585]

Küküllő megye közvetlenül határos volt a Szászfölddel, ezért ide jelentős szászság nyomult be. Az 1330-as évekből való pápai tizedjegyzékben Küküllővár közvetlen szomszédságában, a megye nyugati részén Bajom, Kápolna, Szentmiklós, Szépmező, Tatárlaka, Zsidve német nevű papja árulkodik szász lakosságról. Ide vehető még Balkács német birtokosa és Fajsz német nevű lakosa révén, vagyis itt egész kis szász tömb alakult ki a 14. század elejére.[586] Utóbb ezek közül Szentmiklós és Szépmező Szász- előtaggal bővült formában fordul elő.[587] A megye más részein a dicsőszentmártoni *hospesek* sorában 1322-ben Ruhnynus falunagy és Rudolf szerepel.[588] Mikeszásza nevében hordozza szász jellegét, az 1330-as években papja német nevet viselt, 1358-ban az itteni *hospeseket* említik, hogy a faluban 1487-ben Verner nevű jobbágy él.[589] Ugyancsak német nevű a papja Ebesfalvának, Kundnak, Szentlászlónak,[590] Szász- előtagot kapott Szentiván, csak német néven emlegetik Hundorfot.[591]

Fehér megyének mind összefüggő nyugati tömbjében, mind enklávé jellegű keleti részében (Felső-Fehérben) igen sok szászra bukkanunk, amit a Szászfölddel való szomszédság ma-

gyaráz. Igenben és Krakkóban már 1206-ban királyi *hospesek* éltek, akiket 1225-ben mint szász *hospeseket* említettek.[592] Alvinc és Borberek lakói 1248-ban német *hospesek* voltak,[593] amit Alvincen a 13–14. század fordulója körül német nevek (Henneng, Rener, Gotsalk pap, Krisztián, Heys) igazolnak.[594] Alvincot és Borbereket Zsigmond király 1393-ban felmentette a vajdai ítélkezés alól, és a szászföldi hét székhez csatolta.[595] Megmaradtak Fehér megye keretén belül a Vízaknai és a Kelneki szász geréb családok uralma alatti falvak, szász lakosságuk idővel magyarosodott.[596] Sárd püspöki falu lakói *hospesek*, a szebeni szokásjog szerint éltek.[597] Vajasd az erdélyi káptalan birtoka volt, 1307-ben egy sor káptalani jobbágy viselt német nevet (Jeklinus, Walter, Bertolt, Henrik).[598] A püspöki székhelynek, Gyulafehérvárnak is volt csekély szász lakossága.[599] Borbánd neve a Brabant tartománynévből származik.[600] Abrudbánya és Zalatna bányászattal foglalkozó lakói németek voltak. 1425-ben közös városi vezetőik német vezetékneveket viseltek (Gral, Frispir, Grammer).[601] A szász dékánátusi központok közül Spring és Keresd Fehér megyében feküdt.[602] Kisenyed a középkorban Szászenyedként szerepelt.[603] Felső-Fehérben már 1235-ben német nevű papok fordultak elő Dobokán (utóbb Datk), Olthévízen, Kormosbachban (Felsőrákos területén), Velencén, Debranban (utóbb Paró), Sárkányban. Ekkor Róbert esztergomi érsek szerint e papok az ő közvetlen joghatósága alatt álltak, ami úgy értendő, hogy szász falvaknak számítottak.[604] A Szászfölddel nyugatról határos Hunyadban az utóbb Szászföld részévé vált Romosz *hospesei*, továbbá német településnevek (Kasztó, Rápolt, Lammdorf) mutatnak szász lakosságra.[605]

Erdély mellett a Felvidéket illeti meg kiemelkedő hely német telepesek befogadásában. Ha szokás szerint nyugatról indulunk el kelet felé, akkor először Pozsony megyét kell szemügyre ven-

nünk. Pozsony nyugat felől Alsó-Ausztriával volt határos, ez eleve német betelepedést kínált. Itt a legkorábban németek által megszállt hely Nagyszombat. Polgárai már 1238-ban (a tatárjárást megelőzően) kiváltságokat kaptak IV. Bélától, és ebben azt olvashatjuk, hogy a tizedet a németek módjára kepékben fizessék.[606] E német *hospes*ek valamikor a 13. század második vagy inkább harmadik évtizedében érkezhettek, amikor több más adat szerint jelentős német bevándorlással számolhatunk Magyarországra. A század második felében német nevű *villicus*okkal (Hench, Kunch) találkozunk Nagyszombatban.[607] A továbbiakban polgár-, illetve bírónevek (Rutger, Krisztlin, Heinczmann, Junker) vallanak nagyszombati német népességről.[608]

Jelentős számú németség Pozsonyba települése idejéről nincs biztos fogódzónk. Viszonylag későn, 1291-ben jutottak a pozsonyi *hospes*ek III. András királytól kiváltságokhoz. Az oklevélből annyi kiderül, hogy már IV. László alatt itt tartózkodtak, ennélfogva tatárjárás utáni betelepedésre gondolhatunk. A privilégium rendelkezése szerint a pozsonyi *hospes*ek a gabonatizedet a németek módjára fizessék.[609] Mindenesetre 1287-ben német nevű bíró (Tirvard), 1313-ban és 1324-ben német nevű polgárok (Seyfrid, Depreht) bukkannak elő.[610] A további 14. és 15. századi adatok ugyancsak bőségesen tartalmaznak német polgár-, bíró- és polgármester-neveket (Morcholf, Spicher, Rauchenwarter, Treletsch, Kyczmagen stb.).[611] 1376-ban egy polgár megkülönböztető neve *pey dem tore* (latinul *circa portam* ,kapu körül').[612] Mind a városban, mind a város környékén házak (Spitalneusidel) és dűlők (Kestenpaum, Hausperg) viselnek német nevet,[613] tanúskodva környezetük német voltáról. 1317-ben Pozsonyszöllős határait, amely a heiligenkreuzi ciszterciekéké lett, német nevekkel írták körül, mivel azon részeken sok a német, hogy ők a helyeket könnyebben azonosíthassák.[614]

Pozsony nyugati szomszédságában, Dévényben szintén jelentős németség élt. A szőlővám neve itt *gastgab*, a dévényi lakosok sorában a 15. század első felében Rat, Wagenknecht, Unger, Gnem, Obrecht, Gruber, Sarauer, Örtter, Pémer vezetéknevűeket találunk, keresztnevük is többnek német (Erhart, Frigyes, Detre, Wolfhart).[615] Pozsony közvetlen határosa, majd része az egész középkoron át a német Blumenau nevet viselte.[616] Pozsonytól kissé távolabb Hét, majd Hideghét 1374-től Némethétként, 1398-ban a német Hettendorf néven szerepel,[617] Diós pedig számos alkalommal Németdiósként.[618] A csallóközi Somorján Spendel, Römer, Eysenreich, Swentenwein, Pernharth nevű lakosok fordulnak elő a forrásokban.[619] Ide alkalmasint később kerültek németek. A Kis-Kárpátok keleti oldalán Szentgyörgynek, Bazinnak és Modornak ugyancsak számottevő német lakossága volt. Szentgyörgyön *pergrecht*, *weingab* közszavakkal, Reich, Neiperg, Winkeltaler, Rot, Pachvell, Bachmayer nevű személyekkel,[620] Bazinban Marcher, Reinisser, Aicher, Strobl vezetéknevekkel,[621] Modorban Kerner nevű polgármesterrel, határában Neufeld, Altenperger földrajzi nevekkel találkozunk a 14–16. században.[622] Szempcen már 1276-ban a pozsonyi vár *hospesei* fordultak elő.[623] Németségükre vall, hogy 1332-ben Gruch Fridlinus a település bírája, 1352-ben Berthold Péter a plébánosa, 1429-ben Eysenkolb Miklós a bírája, és a helység a 14–15. században gyakorta Wartburg néven szerepel.[624]

Nyitra megyében a német betelepedés kezdetei a tatárjárás utáni időre mennek vissza, és egy ideig szerény eredményekkel jártak. IV. Béla király 1244-ben a Német Lovagrendnek adományozta Zsúkot, hogy oda népeket telepítsen.[625] 1258-ban Zsúk mint a nyitrai vár német *hospeseinek* faluja fordul elő.[626] A helység neve 1281-ben már Németzsúk.[627] Újabb telepítésről 1330 tájáról maradt adat. Eszerint a Gilétfiak a Szelnice folyó mellett a bajmóci várhoz tartozó lakatlan erdőt adtak irtás-

ra és betelepítésre, hogy az oda összegyűlők a 16 évi adómentesség után más németek szabadsága szerint éljenek.[628] Ez az akció eredményezte a Privigye körüli német falvak létesítését.[629] 1332-ben Próna déli részén már új telepítést (*plantatio sive lehota*) említ oklevél.[630] 1337–1339-ben vetették meg Handlova alapját. A szláv falunevek (amilyen Próna, Poruba, Tuzsina vagy Handlova) a legcsekélyebb mértékben sem tükrözik azt, hogy bennük németek éltek, de azért akad köztük német nevű is, Krickershäu, amely 1376. évi oklevél szerint a telepítő, Chrikeer Henrik nevét őrzi.[631] Az északkelet-nyitrai németek nyelvjárási adatok alapján a szepesi–abaúji határon levő Mecenzéfből és a felvidéki bányavárosokból jöttek, bányászok voltak, a bányák kimerülése után a lakosság áttért a földművelésre. A 15. század elejétől Próna állandó jelleggel mint Németpróna szerepel.[632] Ugyancsak volt német lakossága Galgócnak is, az innen a szomszédos Vásárdra vezető út neve 1393-ban Német-út,[633] ami ugyanolyan etnikumjelző, mint a már korábban említett Káliz-út, Székely-út vagy Besenyő-út.

Bars megyében ugyancsak maradt nyoma a németség tatárjárás előtti jelenlétének. Igaz, ez a II. András által kiadott 1217. évi oklevél, amely szerint a garamszentbenedeki monostor területére költöző szászoknak kiváltságokat adott, hamisítvány,[634] de IV. Béla király 1240. évi, a Bars-Váralján tartózkodó német *hospes*eket kiváltságoló oklevele már hiteles,[635] és ezt ugyanő 1253-ban megerősítette.[636] Ez annak a jele, hogy a németség a tatár pusztítást követően is helyben maradt. Bizonyíték erre az is, hogy 1270-ben német nevű barsi polgárral (Herch) találkozunk.[637] Bars másik részén, a sűrű erdőkkel teli Sosoldban, Keresztúron Báncsa István idevaló *hospes*ei 1246. évi adat szerint a tizedet német módra a mezőn hagyták (ami etnikumukra utal), de a bűnügyekben magyar módra ítélkeztek felettük.[638] Újabb német betelepülés történt Barsba a 14. század 20-as és

30-as éveiben. Ennek legfontosabb fejleménye Körmöcbánya megalapítása, az ide települt *hospesek* (bányászok) számára Károly Róbert 1328-ban a csehországi Kuttenberg (Kutná Hora) *hospeseinek* szabadságát adta.[639] Ezek etnikumára a körmöcbányai esküdtek 1331-ből fennmaradt kereszt-, illetve családnevei vetnek fényt (Gundram, Konrád, Schefhower, Hans, Mazalder, Hubs, Schuze, Blaufuz),[640] vagyis németek voltak. Biztos nyom mutat arra, hogy Észak-Barsban Újbánya honti kapcsolatokkal rendelkezett.[641]

Hont megyében több adat is mutat a szászok tatárjárás előtti jelenlétére, de sajnos, egyik sem ad útmutatást arra, hogy mikor jelentek meg itt. A forráshelyek közül a legkorábbi a hegyek és a síkvidék találkozásánál levő Szebellébbel kapcsolatos. Itt 1232-ben szászokat említ oklevél,[642] 1233-ban pedig német *hospeseket*. A betelepülés folyamatára mutat, hogy az ekkori oklevél szerint németek is jönnek még ide a szlávokon és magyarokon kívül.[643] Szebelléb papja az 1330-as években német nevű (Arnold).[644] A középkor végén német bíró- és polgárnevek fordulnak elő (Herbolt, Kemp, Hogen, Pimer), de a szláv betelepedés jelzőjeként egy-két szláv név is akad (Padik, Hrenko).[645] Szebelléb tőszomszédságában 1246-ban Németi és Zabrod (e szláv név jelentése ‚rév möge') nevű falvak fordulnak elő.[646] Ebben a környezetben a tatárjárás után öt évvel felbukkanó Németi helynév alkalmasint tatárjárás előtti németekre enged következtetni. 1256-ban zabrodi *hospesek* szerepelnek,[647] akikben németeket láthatunk. A tatárjárás utáni évtizedekben szlávok jöttek ide, így lehet magyarázni, hogy 1286-ban Németibe és Tótiba való *hospesekről* esik szó.[648] Az esztergomi káptalan mint új tulajdonos 1292-ben megállapította a Németi földre gyűjtött és gyűjtendő magyar és szláv (de nem német) jobbágyok szabadságát.[649] A település egyik jobbágyának apja 1328-ban a németes Gobel nevet viselte.[650] A né-

metség 13–14. századi jelenlétének köszönhető, hogy az eredeti Németi elnevezést nem váltotta fel a később jelentkező és egy ideig a Németivel páthuzamosan használt Tóti név. A Korponához közeli hely neve ma is Hontnémeti. Ugyanakkor, bár az elnevezésben megmaradt, a valóságban a középkor végére a németség visszaszorult, így Németi – neve ellenére – szláv falu lett.[651] Németi közvetlen közelében 1331-ben Domanyik mint Németdomanyik szerepel,[652] jelezve német lakosságát, párja a már korábban szereplő Tótdomanyik.[653]

Németitől északkeletre, már a hegyek között fekszik Korpona. Az itteni szászok 1238. évi említése[654] a kétségtelen bizonyíték 1241 előtti jelenlétükre. Ezt közvetett módon erősíti meg 1244. évi kiváltságlevelük, amely szerint a korponai *hospesek* privilégiuma a tatárjárás alatt elveszett, és IV. Béla király ekkor újat adott helyette.[655] A németek megbecsültségére mutat, hogy a vendégek ellenében pusztán a magyarok tanúsága nem fogadható el, hanem csak a szászokkal és németekkel vegyesen. Végig a középkoron át a német elem volt Korpona meghatározó etnikuma, amit a személynevek igazolnak. 1266-ban Detre *villicus*, Hench, Krisztián, Albrecht, Hermann polgárok,[656] 1316-ban Krisztlin, Rimar, Tirling, Henrik esküdtek, Berthold, Walter, Frigyes polgárok,[657] 1431-ben Ulrik, Budwesel, Falner, Fogel, Feigensag, Gernald, Long, Salzer, Schnorrer, Trentler polgárok,[658] 1509-ben Drexler, Götczl, Panczenmacher, Pinder, Schmidt, Schuster, Schreiber, Treutler, Vinchter polgárok fordulnak elő.[659] Korpona joga egy sor felvidéki német város (a gömöri Dobsina, Pelsőc, Csetnek, a zólyomi és a liptói Lipcse stb.) számára szolgált mintaként.[660]

Selmecbányára az első írásos adat 1217-ből ismert,[661] kérdéses, hogy vajon már ekkor németek művelték-e az ezüstbányát. Németek első nyomára itteni onnan következtethetünk, hogy 1240-ben plébánosa, Girard idegen nevet viselt.[662] Ez

esetben Selmecbányán is számolhatunk már a tatárjárás előtt németekkel. 1254-ben Rajnáld nevet viselő papjára bukkanunk,[663] 1255-ben és 1256-ban a selmecbányai *hospeseket* említik.[664] 1266-ban Arnold, Hedrik, Rehman, Berthold, Szász, Hermann, Helman, Longueg polgárok,[665] 1270-ben Werner, Wyllam, Thamar, Albert polgárok,[666] 1305-ben Sifrid bíró, Arnold volt bíró, Tyrmann, Miklós, Iban szászok, Vilmos, Velerer, Hermann, Niklin esküdtek,[667] 1455-ben Huffnagel, Hack, Hupperdran, Kunig, Meisner, Pernheckel, Proys, Salzer, Schemegretil, Zoerner polgárok,[668] 1509-ben Goldschmidt, Hellebrand, Hodritzer, Bergmeister, Gollert polgárok fordulnak elő az oklevelekben.[669] Selmec a középkor végéig német város maradt. Selmecbányától keletre, már a zólyomi határszélen (Bábaszék és Dobronya közelében) 1266-ban Kulpah falu és Isumbleser (Eisenbläser ‚vashámor') fordul elő.[670] Kolpach falu jobbágynevei még a 16. század elején is németek: Hans Dupetz, Martin Lorphes, Hans és Dteffan Dwpecz.[671] Selmec és Korpona között 1266-ban egy falu Istálló, másként Pakhaus *(Stallo, que vocatur Bacuus)* néven fordul elő.[672]

Korpona és Selmecbánya Hont megye északi, erősen hegyvidéki jellegű térségében fekszik. A németség azonban nemcsak itt vetette meg a lábát. A magas hegyek lábánál fekvő Bakabányán és a síkságra nyíló Szikince-völgyi Báton is otthonra lelt. Bakabánya már 1310-ben mint Németbaka szerepel,[673] 1509-ben polgárai sorában Zimmermann, Hevér, Schwarz, Hrenecher, Jaklitz, Naypawer polgárok szerepelnek, de mellettük számos szláv névre is akadunk.[674] Báton 1352-ben Frigyes, 1383-ban Hantzmann, 1436-ban Meisner Miklós a bíró, 1491-ben pedig Bocner, Spissel, Frumbert, Heppel, Leketer vezetéknevű polgárokkal találkozunk. Bát a 15. század végétől gyakran Fraumarkt néven szerepel. Ám a 15. század végére a helységben előretört a szláv elem.[675]

Az eddig tárgyalt honti települések a megye északi részében terültek el. Több helyütt van nyoma németségnek a déli részen is, ott, ahol a Börzsöny hegység leszakad az Ipoly völgyébe. A Börzsöny nevet viselő Ipoly bal parti helység *villicus*a 1327-ben Kunchun fia Detre.[676] 1508-ban Arnolth Krisztián jobbágy neve[677] hordoz német jelleget, de ekkorra Börzsöny már elmagyarosodott. Az Ipoly túlsó, jobb partján fekvő Szalkán 1252-ben *hospes*eket említ oklevél.[678] Ezek német voltára utal a 13. század második felében a szalkai *villicus* Folkmar neve.[679] A 15. század végére itt megtörtént az elmagyarosodás.[680]

Nógrád megye német telepei a megye déli részén, többségükben a Honthoz közeli térségben csoportosultak. A Duna melletti Maros (a mai Nagymaros) *hospes*eit 1298. évi oklevél említi.[681] Nekik, akiknek települését németül Neustadtnak nevezték, Károly király 1324-ben kiváltságokat adományozott, bárki letelepedhetett közéjük.[682] A *hospes*elem német voltára 14–15. századi marosi polgárnevek utalnak: Schefer Henrik, Tulcefer Henrik, Hench, Ethelmann, Trothmal.[683] A Maros közelében levő Vácról már 1276-ban ismert német nemzetiségű nő,[684] majd 1299-ben egy Hertmann nevű német személy.[685] 1319-ben Vác egyik része Német-, másik része Magyarváros nevet viselt.[686] Itt a saját városi szervezésű zárt német tömb egészen Mohácsig megmaradt.[687] A honti határ közelében levő jenői (ma Diósjenő) *hospes*ek (jobbágyok): a német Kunch-ok, Beringuer fia Frigyes, Albrecht, a magyar Hench, Lipold, Wigman falunagy, Rudolf, Ulrik, Valkulch, Detre 1282-ben bérelték a szomszédos Berényt.[688] 1279-ben Terény tulajdonosa az ide települő vendégeknek, Cunch Stubel telepítőnek kiváltságokat adott.[689] Kis-Hontban 1268. évi adat szerint a kalocsai érsek gyűjtött össze *hospes*eket Rimabányára aranybányászatra. Idegenek lehettek, mivel kiváltságként azt kapták, hogy nyelvükön beszélő papot választhatnak.[690]

Gömör németsége bizonnyal tatárjárás utáni. Azokon a településeken, ahol utóbb több-kevesebb német említésével találkozunk (Csetnek, Pelsőc, Kövi), 1243-ban még nincs nyomuk.[691] Ide tehát ezt követően vándoroltak be. Azon helységek viszont, amelyek német alapításúak, illetve kezdetben teljesen német lakosságúak (Rozsnyó, Dobsina), csak később tűnnek fel. E két településen élt a gömöri németség zöme.[692] Közülük Rozsnyónak neve is német eredetű, Dobsináé szláv pataknévből való.[693] Rozsnyó 1291-től szerepel írott forrásban,[694] 1320-ban ezüstbányáját említik.[695] 14–16. századi rozsnyói polgárnevek (Harsondorf, Rut, Struczer, Hermann, Hubler, Monhart, Schmidt, Schneider, Schuster, Dorschnabel, Kaiser, Rösel, Ulrich) kielégítően mutatják a város német jellegét. Rozsnyóra a 15. századtól kezdve a Német Birodalom területéről újabb bevándorlók érkeztek. A fő foglalkozási ág a bányászat volt.[696]

Rozsnyótól jóval északabbra, nagy erdőségek között fekszik Dobsina. 1326-ban az Ákos nembeliek odaadták sűrű erdejüket a szepesi határ közelében annak a szepesi Radiszló fia Miklósnak, aki eddig ott saját telke számára irtott abból a célból, hogy oda a korponai németek szabadságával népeket telepítsen, akik 16 év adómentesség után a német jog szerint *laan*nak (Lehen) mondott telek után adóztak.[697] Így jött létre a Dobsina folyó forrásvidékén Dobsina település. Polgárai közül Gywrgsteller, környékének földrajzi nevei közül Ezembergh (,vashegy') mutatja a lakosok német etnikumát. Dobsina lakói között még 1575-ben is dominált a német elem, akik nagyrészt bányászok voltak. A környék toponímiája a kora újkorban is sok német vonást őriz.[698] A Rozsnyó és Dobsina közti térségben több település visel német nevet (Hermanháza, Lampertfalva, Betlér).[699]

Csetneken a 14. század első évtizedeitől számolhatunk bizonyosan németekkel. 1328-ban Károly király a településnek

a korponai *hospesek* kiváltságait adta, és lakóit *hospeseknek* nevezte.[700] A már ezt megelőző évben, 1327-ben Csetneki Miklós jobbágya németes nevet (Kunchul) viselt.[701] A 14–15. századi csetneki polgárnevek (Rátót, Hannus, Steller, Stark) szintén német lakosságra vallanak, amellett tanúskodva, hogy a népesség jelentős része a középkor második felében német volt. A város jegyzőkönyveit állítólag a 16. század második feléig német nyelven vezették. Az újkorra azonban a németség összezsugorodott, a szlávság jutott túlsúlyra.[702] A Csetnek körüli erdőben kialakult falvak (Gacsalk, Ochtina, Restér, Rochfalva, Gecelfalva, Pétermány, Gencs) Csetnek leánytelepei, bányászmunkára ide telepített németekre engednek következtetni.[703]

Több más gömöri településen szintén éltek németek. 1273-ban Ákos nembeli Detre a Kövi földjére jövő *hospeseknek* kiváltságokat adott, falunagyuk Herbord,[704] ami német telepítésre vall. Jobbágynevek a középkorból nem ismertek, de a 16. század második felében szereplő bányászok, hámorosok kezdetben németek voltak (a Czangar, Steller személynevek alapján ítélve), ám a helységben már ekkor is a szlávság volt létszámbeli fölényben.[705] Pelsőcnek Károly király 1328-ban a korponai *hospesek* kiváltságait adta, lakóit *hospeseknek* nevezte.[706] A középkor végén lakói közül egyedül a Temer család viselt német nevet, a népesség többsége magyar volt, de számottevő a szlávság létszáma is.[707] Az Ákosok 1331-ben az Aranyos folyó melletti erdőt falutelepítésre Csetnek város joga szerint soltésznak adták. Így keletkezett Márkuska. Jobbágyneveiről a középkorban nincs tudomásunk, de 1551. évi névsorban még vannak nyomai az eredeti németségnek, jóllehet a többség ekkor már vlach (rutén).[708] Fel lehet még tételezni Gömörben bizonyos számú németséget Jolsván és Rőcén is.[709]

Az ország északi térségében, Trencsén megyében tatárjárás előtti – és bizonyosan külországból történt – német telepítést tudunk bizonyítani. 1241. évi (de még a tatárok betörését megelőzően kelt) oklevél szerint trencséni várjobbágyok perbe fogtak Zamar faluból való embereket azzal, hogy ők szállásadó várjobbágyok. Ők azonban II. András király oklevelével bizonyították, hogy Németországból jött szabad jogállású emberek, *hospesek*, akik az ottani üres és műveletlen földön dolgoztak, és hat *mansio* után egy jól felszerelt fegyverest kellett kiállítaniuk.[710] Az ő leszármazottaik, a Zamaróczyak vagy Zamárdiak utóbb magyar nemesek lettek.[711] Zsolna lakossága a korábbi időben nagyrészt német volt. 1321-ben Károly király kiváltságolta a zsolnai *hospeseket*, és Magyarországon ritka adományként megtiltotta, hogy Zsolna egy mérföldes körzetében Zsolnán kívül máshol kézművesek telepedhessenek meg.[712] Ezzel az uralkodó a zsolnai kézművesek érdekeit védte. Zsolna eredendő német voltát jogrendszere és jegyzőkönyvei is bizonyítják.[713] Zsolna 14–15. századi polgárnevei (Gutler, Guller, Lankworst, Fleischir, Weyczer) is tükrözik a német etnikumot. A szlávság száma egyre növekedett a városban, a 14. század végén jogot kért és kapott a város irányításában, majd a 16. századra a németségnek már csak töredékei maradtak meg Zsolnán.[714] Ugyancsak volt némi német lakossága Trencsénnek, amit a város 15. századi Andlicz, Glocz, Hulman személynevei mutatnak.[715]

A 14. század elejétől folyt a gyér lakosságú észak-trencséni terület benépesítése. Csák Máté német soltésszal, Sidelmannnal alapíttatta 1320-ban Hosszúmezőt,[716] amely 1385-ben Langenfeld néven szerepel, de egyébként rendre Dluhepole a neve.[717] Köcski Sándor vágbesztercei várnagy 1325-ben királyi parancsra Letesin telepítvényt be akarta népesíteni, és Kongesberchnek akarta nevezni. E célból azt Henrik hornitzi bíró-

nak adta azon német joggal, amellyel Zsolna város is él.[718] Ezzel Kiszucaújhely alapjait vetette meg. A divinai új telepítvény soltésza 1325-ben Salmann.[719] A felsorolt példákban, továbbá Roszinán, Konszkán, Hvoznicén a soltészok németek, akik több helyen német jogot írtak elő. Mivel azonban a telepesek többsége szláv és csak kisebb részben német, ezért a falvak neve szláv alakban rögzült. Az észak-trencséni, csak részben német lakosságú falvak népe a középkor végére szintén feloldódott a szláv tömegben.[720]

Ugyancsak intenzív telepítő tevékenység színhelye a zólyomi erdőispánság (Zólyom, Liptó és Árva megye) területe. 1243. évi oklevél szerint Zólyom falu népének szabadsága a tatárjárás előtti időből származik.[721] Ezen oklevél 1254. évi megerősítésében Zólyom falu *hospesei* szerepelnek.[722] Bár a zólyomi *hospesek* német etnikumát korai oklevelek nem említik, mégis indokolt a feltevés, hogy Zólyom település lakossága túlnyomórészt magyarokból és németekből állt.[723] Ezt erősíti, hogy 1254-ben a Zólyom megyei Dobronya és Bábaszék *hospesei* szintén magyarok és németek voltak.[724] 1255-ben IV. Béla a Lipcse melletti Beszterce új falu *hospeseinek* adott kiváltságot,[725] amivel Besztercebánya alapjait vetette meg. Az első telepesek itt németek voltak, amit a kiváltságlevélben az arany- és ezüstbányászatra történő utalások, valamint a vám tekintetében elnyert selmeci kiváltságok mutatnak. Az itt említett Zólyom megyei Lipcséről Károly király 1340-ben úgy rendelkezett, hogy más német királyi városok kiváltságait élvezze, és a korponai királyi *hospesek* szabadsága szerint éljen.[726]

Liptóban szintén több településen éltek németek. Az itteni Lipcse faluba összegyűlt vagy összegyűlni akaró *hospeseknek* IV. Béla király 1263-ban kiváltságokat adományozott.[727] V. István király 1270-ben megengedte, hogy Lipcse *hospeseinek* egyháza olyan szabadsággal rendelkezzék, mint Korpona, Bá-

nya (azaz Selmecbánya) és más németek városai.[728] Utóbb e település a Németlipcse nevet viselte. A hibbei hospesek 1265-ben ugyancsak IV. Bélától a korponai *hospesek* szabadságát nyerték el.[729] 1318-ban Doncs zólyomi ispán a lipcsei polgárok vagy *hospesek* szabadságát és jogait biztosította a rosenbergi (utóbb rózsahegyi) polgároknak vagy *hospeseknek*.[730] A településők német etnikumára utal a város német neve is. 1337-ben János bocai *hospes* szerepel, ekkor Boca már bányaváros.[731] Árvába a 14. század második felében jutott el a német telepítési hullám. Opuliai László nádor jegyzője, Schwancomir Wisner 1371-ben alapított települést Bingenstadt néven (később Trsztena), soltésza Hertell János volt, aki németeket hozott ide.[732] 1380-ban egy lehotát Deutschdorf (a szepességi Poprád) joga és szabadsága alapján létesítettek, amely az 1388-ban felbukkanó Zsaskóval azonos.[733]

Liptótól keletre, a Szepességben a tatárjárás előtt semmi írott nyoma nincs a németségnek. Ez önmagában azt sejteti, hogy az itteni német elem 1241 után jelent meg e térségben. Ezt több körülmény támogatja. Fontos nyom, hogy a szepességi szászok központjának, székvárosának számító Lőcsét még a helyi krónikák szerint is 1245-ben alapították.[734] Igaz, ezek nem minden kérdésben feltétlenül hitelt érdemlő említések, de adott esetben megerősíti értesülésüket az, hogy Lőcse először 1249-ben szerepel oklevélben. Ugyanebben az iratban bukkanunk elsőként a szászok által lakott Váraljára *(terra ville Saxonum sub castro, Saxones de Subcastro)*. Szinte perdöntő mozzanatra lelünk ebben az oklevélben. Megtudjuk innen, hogy az az oklevél, amellyel II. András király a szepesi káptalannak adományozta Almást, a tatárjáráskor elveszett.[735] Márpedig Almás Lőcse és Szepesváralja között fekszik. Vagyis ha itt a tatárjárás előtt mindkét helyen németek éltek volna, tömbjüket aligha szakította volna meg II. András a szepesi káptalan-

nak tett almási adománnyal, amikor az akkor még gyéren lakott szepesi földön oly sok más ingatlant odaadhatott volna az egyházi testületnek. Ugyancsak nincs nyoma németségnek a 13. század elején azon két Tamási faluban, amelyet pedig 1271-ben már a szepességi szászok földjeként tartottak számon. Ennek területe lakatlan volt, majd ott 1217 előtt Botcs fia Kunás két falut alapított.[736] Itt még 1278-ban is szlávok éltek,[737] ami azt sejteti: a németek a szlávok közé, illetve a szlávokra települtek rá.

A németek 1242 után fokozatosan nyomultak be a Szepességbe, de sajnos, ismét nem tudjuk bizonyossággal megmondani, hogy honnan, külországból vagy az országon belüli népmozgás eredményeképpen-e. A szepességi németek első nyomára – leszámítva a Lőcse 1245. évi alapításáról szóló hírt 1248-ban bukkanunk, amikor IV. Béla király megerősítette Gulz (későbbi nevén Primóc) eladását Pyrin szepesi *hospes* számára.[738] Ettől kezdve megszakítatlan adatsor áll rendelkezésünkre a szepesi szászokról (*hospesekről*), sőt néhány olyan adatunk is van, ami betelepülésük fokozatait érzékelteti. Valamikor 1258 előtt IV. Béla szláv *hospeseknek* adományozta a két Nádasdot,[739] ami utóbb szász falu lett. Vagyis itt szinte kézzel tapintható, hogy a németek a szlávokra „ültek rá". Ugyanez a helyzet Verbóval. 1251-ben a település e szláv néven fordul elő, nincsenek német határjelei, utóbb viszont Ménhárdként ez is szász faluvá alakult. Az 1317. évi oklevélben szereplő Kipperserde eredeti neve Ulozsa volt.[740] Ugyancsak a most idézett 1251. évi oklevélben Késmárk 1251-ben még nem szerepel nevén, csak mint a szászok Szt. Erzsébet-egyháznál levő faluját nevezték meg.[741] A késmárki *hospeseket* IV. Béla király 1269-ben kiváltságolta, és előírta, hogy a *censust* más szász *hospesek* módjára fizessék.[742] Feltehető, hogy Szalókot is 1251 után szállták meg a szászok.[743]

Sokat nyom a latba, hogy a szepesi szászok kiváltságlevelét V. István király 1271-ben adta ki, közel fél évszázaddal a szebeni szászoknak juttatott Andreanum kibocsátása után. Ha a szepesi németek akár a 12. században vagy a 13. század elején ott lettek volna, nehezen lenne érthető, hogy kiváltságolásuk miért váratott volna magára hosszú évtizedeket. Az oklevél szövegéből kitűnik, hogy az uralkodó az erdővidék kultúrtájjá változtatását és a bányászat fellendítését várta *hospes*eitől. Biztosította nekik, hogy saját joguk szerint éljenek, mivel egyszerű emberek, földművesek és kézművesek, akik nem használhatják a nemesi jogot. Szabad erdőirtást engedélyezett nekik, hogy szántóföldeket nyerjenek, szabad érckeresést, hogy a fémeket kibányászhassák, valamint szabad halászatot és vadászatot űzzenek. Kettős fennhatóság alatt állottak, magasabb elöljárójuk a szepesi ispán (a király képviselője), míg a provincia ispánját, saját szász elöljárójukat, azaz bírájukat maguk választhatták, aki a megyésispánnal együtt Lőcsén ítélte meg ügyeiket.[744] A szepességi németek ispánjára az első adat 1257-ből való,[745] ugyanezt a tisztségviselőt 1263-ban a szepesi szászok bírájának nevezték,[746] a méltóság 1271-ben megint a németek ispánjaként fordul elő.[747]

Károly király 1317-ben megerősítette a szepesi királyi *hospesek* és szászok szabadságait, és felsorolta azon településeket, amelyekre a szabadságok hatálya kiterjed. Összesen 42 helységről van szó,[748] ezek a Hernád és a Poprád völgyében, illetve a Bélát Olaszival összekötő vonal által alkotott háromszögben terültek el. E térségben nem minden falu tartozott a szász jog hatálya alá. Nem terjedt ki a szász fennhatóság pl. Körtvélyesre, amely 1255-ben[749] és később is nemesi birtok, Görgőre, amelyet 1278-ban IV. László király Jordán fia Éliásnak adott,[750] majd Tót- és Németgörgő néven[751] a Görgey-nemeseké, Darócra, ahol 1263-ban királyi vadfogók (darócok) laktak,[752] IV.

László király 1282-ben a Görgeyeknek juttatta,[753] valamint a szláv lakosságú Zsigrára, amelyet nemesek birtokoltak.[754]

Arra a kérdésre a választ, hogy a szepességi szászság földje miért nem alakult olyan zárt területi egységgé, mint a dél-erdélyi Szászföld, a következőkben kereshetjük: hiányzott hozzá az a királyi akarat, amely 1224-ben még – más történelmi körülmények között – munkált az uralkodóban. A királyi hatalom fél évszázad alatt bekövetkező hanyatlása nem tette lehetővé, hogy az uralkodó a szepességi Szászföldbe bekebelezzen nemesi birtokokat, illetve onnan bárkit is a Szászföld tömbszerű kialakítása érdekében távozásra szólítson fel. Így tehát a Szepességben enkláve jelleggel alakult ki a szász fennhatósági terület. A szepesi szászok lényegében nem léptek túl az 1271. évi kiváltságokon, nem sikerült azt elérniük, amit a dél-erdélyi szászoknak, vagyis nem jutottak önálló területi egységben testet öltő önkormányzathoz, megmaradtak Szepes megye kebelében.[755] Új fejlemény, hogy a városias jellegű szász települések létrehozták a 24 szepesi szász város szövetségét, amelyre az első adat 1344-ből való.[756] Ezek listáját megbízható módon nem ismerjük. Az iparos és kereskedő foglalatosságot űző, városokba tömörült, saját joguk szerint élő szászok alkották a szászok közösségét. A szászok más része magánföldesúri joghatóság alatt volt, erdőt irtottak, földet műveltek, esetleg bányászkodtak, a szász jog őket is megillette, de nem számítottak be a szász közösségbe. A földeket szerző szász előkelők szűk csoportja (a Görgeyek, a Berzeviczyek) az országos nemesség tagjai lettek.[757]

Nyelvjárási szempontok arra mutatnak, hogy a szepesi szászok – az erdélyi szászokhoz hasonlóan – nem egyetlen helyről és nem egyazon időben érkeztek a Szepességbe. Valószínű, hogy a Szepességbe egészen a középkor végéig folyamatosan jöttek németek,[758] így a 14. század eleji alig néhány

ezerről[759] számuk fokozatosan emelkedett. A felső-szepesi (a Poprád és a Hernád vidéki) nyelvjárás régibb rétege szászországi, újabb rétege sziléziai eredetű.[760] Közvetlen adatok híján is az tekinthető valószínűbbnek, hogy a szepességi szászok külországból érkeztek, és nem belső migráció révén jutottak el Észak-Magyarországra. Ugyancsak Szászország felé mutat a szepességi német jog is. A Zipser Willkür alapját a Sachsenspiegel és a magdeburgi jog alkották.[761] Főleg a 13. század második felében a szászok a Szepességben (ugyanúgy, mint a Szeben környékiek Dél-Erdélyben) folyamatosan terjeszkedtek, de ennek utóbb a megszilárduló szepesi birtokstruktúra útját állta.

Szepes megyében még két további térségben találkozunk középkori németekre utaló adattal. A megye déli részén az alsó-szepesi nyelvjárás Gölnicbánya vidékére terjedt ki, az itteni németség származási helyeiként a nyelv alapján északtüringiai, bajor és keleti frank területek foghatók gyanúba.[762] IV. Béla király 1248 után adott kiváltságokat a gölnicbányai *hospeseknek*.[763] Gölnicbánya német bányászvárosként kelt életre, kiterjedt területén arany- és ezüstbányák feküdtek.[764] Gölnic területén jött létre Krompach, Jekelfalva, Kojsfalva, Kuncfalva, Svedlér.[765] Ugyancsak Gölnic területén és jobbára gölnici kirajzás eredményeképpen létesült Szomolnokbánya.[766] Károly király 1327-ben a szomolnoki *hospeseknek* a selmecbányai *hospesek* szabadságát adta.[767] A megye északi részén Podolin már 1292-ben magdeburgi joggal felruházott, németek lakta város.[768] Németségére mutat, hogy egy *curiat* az Árpád-kor végén Kutelhofnak neveznek.[769] 1303-ban Heidenrich podolini soltész nővérének (Hildegundnak) és sógorának (Henningnek vagy Henriknek) a Podolin melletti Rauschenbachban soltészságot adományozott.[770] Hamis 1315. évi oklevél szerint Miklós lublói birtokos soltészának juttatott egy er-

dőt irtásra és Hofgarte falut betelepítésre.[771] Az észak-szepesi városok német lakossága bizonyosan sziléziai eredetű.[772]

Sáros megyében ugyancsak sokfelé éltek németek. Károly király 1324-ben a (nagy-)sárosi, eperjesi és (kis-)szebeni *hospeseknek* ugyanazon szabadságokat biztosította, amilyenekkel a szepességi *hospesek* rendelkeznek. E szabadságokat már IV. Béla és V. István adományozta nekik. Az oklevélben Sidul egykori sárosi, Halman eperjesi, Arnold mostani és Gochol egykori szebeni bíró szerepel.[773] A nevek rávallanak e települések német voltára. Két település viselt Sárosban Németfalu nevet.[774] Ugyancsak németek laktak Hétharson. 1315-ben a német Sybunlendum ‚héthárs' néven szereplő település papja Henrik volt.[775] 1424-ben a helységben Menczlin neje, Gertrúd fordul elő. 1430 körül a hétharsi plébános a tárcafői espereshez latin és német nyelvű levelet intézett.[776] Felmerült, hogy a hétharsi származású Johannes Siebenlinder lenne a német nyelvű budai jogkönyv írója.[777] Egy másik sárosi település, Richwald németségét nevén túl az 1427-ben itt előforduló Wasener Mihály jobbágy neve mutatja.[778]

Rengeteg adat szól németekről Eperjesen. 1370-ben Hermann a bíró, az egyik esküdt neve Hench, 1404-ben Purger Péter a bíró, Hamann és Gebolt Miklós polgárnevek fordulnak elő. 1412 előtti adat szerint az eperjesi levéltárban őrizték a magdeburgi jogkönyv 14. századi írással írt szövegét, amelybe Czibaer Krisztián városi jegyző tett a 15–16. század fordulóján bejegyzéseket. Eperjes 1428. évi adólajstromában – sok magyar és szláv név mellett – tekintélyes számú német névre bukkanunk, a bíró Rustorffel Mátyás, a polgárok közül pedig Scheffeler, Koersner, Rotbart, Zolsneyder, Schulrichter, Sneyder, Ackerman, Schoenher, Schoen, Plawniczer, Rumpler, Gebholcz, Bogner stb. nevűekre akadunk.[779] Hasonló a helyzet Bártfán. Itt a 14. század második és a 15. század első feléből

a bírók közül példaként említhető Konrád, Hencz, Klos Miklós, Granchner Miklós, Klein Henrik, Stenczel György, az esküdtek és a polgárok közül Wal Simon, Hersperg Miklós, Lang Miklós, Gochel Jakab. 1407. évi adat szerint a bártfaiak a vászongyártáshoz szükséges helyet Blaychnak (Bleiche = ,fehérítőhely') nevezték.[780]

Abaújban már két évtizeddel a tatárjárás előtt tömbszerű németségre bukkanunk. 1220-ban említik a királyné Újvár megyében tíz faluban (Fel-, Közép-, Alnémet, Perény, Gönc, Ruszka, Vizsoly, Egyházasvizsoly, Céce, Dobsza) élő német *hospes*eit.[781] E nevek közül németekre utal az első három, továbbá német eredetű Gönc, Vizsoly, talán Céce, viszont szlávból vezethető le Ruszka 'orosz' és Perény neve.[782] 1222-ben az itteni németek önálló szervezetbe tartozásának bizonyságaként Merth, a németek ispánja fordul elő.[783] Ugyanerre utal az 1259-ben és 1295-ben szereplő Vizsoly *comitatus*.[784] A fentieken túl még a német nevű Vilmány is (Vizsoly mellett) e tömb részét képezhette.[785] Nincs bizonyítéka annak a feltevésnek, hogy a szepességi szászok Abaújból vándoroltak volna oda.[786] Ellene szól ennek, hogy e tíz falu népessége aligha tudott volna 1317-re 42 falut németekkel többé-kevésbé megtölteni.

Ellenkező irányú mozgásra viszont vannak nyomok. A Szepességhez közel, a tornai határon egy abaúji falut eredendően Szekeresnek nevezték, 1255-ben *villa curriferorum nostrorum* (,királyi szekeresek faluja') a minősítése. Ennek helyén először 1267-ben fordul elő a *Scepusy* (azaz Szepesi, ma Szepsi) falunév.[787] Ebből egyértelmű, hogy a tatárjárás után a tíz–húsz évvel a – nyilván külországból betelepedett – szepesi szászok egy része dél felé vonult, kirajzott, és megtelepedett Szekeresen, amelyet magyar környezete származási helyére utalva Szepesinek kezdett nevezni. Ezt az időpontot és a telepesek német voltát tökéletesen bizonyítja egy 1317. évi okle-

vel. Ekkor Szepsi falu összes *hospese* azt állította, hogy Péder föld egy része V. István privilégiuma alapján az övék (vagyis 1270-ben már ott éltek). A 14. század elején szereplő szepsi nevek németek: Chunkymanus a *villicus*, Hench fia Honnus és Engram az esküdtek, Honnus szabó, Konrád kereskedő.[788] Ugyancsak Szepesből települt be a közvetlenül a szepesi határon levő, német nevű Mecenzéf, de ez már később, a 14. század első felében történt.[789]

Az észak-abaúji térségben fekszik a Felvidék egyik legjelentősebb városa, Kassa. Biztosra állítható, hogy itt a tatárjárás után telepedett meg a németség (de hogy a Szepességen át külországból jöttek-e, vagy más módon jutottak ide, kérdéses). 1230-ban Kassán az előforduló négy személynév közül egy se német,[790] ami azt jelzi: ekkor még nem laktak itt németek. Viszont 1249-ben a szinai *hospesek* szabadságának mintájaként a kassai *hospesek* szabadságát említik.[791] Ez azt jelenti, hogy legkésőbb 1248-ban a kassai jövevények már kiváltságokat kaptak IV. Béla királytól. Német etnikumukra az utal, hogy 1261 és 1332 között említett 63 névből 48 a német, 14 a keresztény (ami részben vagy egészben lehet német) és mindössze egy a magyar.[792] 1311-ben a kassai németek, illetve szászok ölték meg Aba Amadé nádort.[793] A kassai német kereskedők tették városukat a késő középkor fontos kereskedő városává.[794] A kassai telepesek mintájára kiváltságolt szinai *hospesek* német volta nem igazolható.[795]

Kelet felé haladva Zemplénben Németkányó (ezt megelőzően németek minősítéssel jelzett Újkányó néven szerepel),[796] Ungban, a Vihorlát alatt Németporuba[797] mutat késő középkori, 14–15. századi német lakosságra. Beregben a lampertszászai (ma beregszászi) *hospesek* 1247-ben nyertek IV. Béla királytól kiváltságokat.798 Itt a név mutat szász betelepülőkre. Igaz, 1320-ban Károly király a lampertszászai *hospesek* szabadsá-

gait mint szent elődeitől nyert mentességeket erősítette meg,[799] de ezt nem szabad szó szerint vennünk, hiszen efféle szabadságokat még sem Szent István, sem Szent László nem adományozott. Így elesik az a feltevés, hogy a helység alapítóját Szent László testvérében, Lampert hercegben lássuk.[800] A kiváltságolás 1247. évi dátuma (közel azonos időben a kassai *hospesekével*) arra mutat: Lampertszásza szászaival mint a tatárjárás után idetelepült német népcsoporttal számolhatunk.

Ugocsában biztos nyoma van a tatárjárás előtti németségnek. 1216-ban Batár faluban flandriaiak *(Flandrenses)* laktak.[801] 1301. évi adat szerint Batártelek földet Fulguram fia Lőrinc kapta meg.[802] E Furguram volt a névadója a Batár melletti Forgolány falunak, amely név a német Folcram név származéka.803 Joggal gondolhatunk arra, hogy e német szórványtól független és annál későbbi (tatárjárás utáni) megjelenésű az ettől északkeletre a Tisza mentén felbukkanó németség. A nagyszöllősi *hospesek* 1262-ben V. István ifjabb királytól kiváltságokat kaptak.[804] Etnikumukra az vet fényt, hogy a 14. századból ismert 14 szöllősi lakosból hétnek a neve elemezhető, ebből négy német (Hannus, Hench, Ludveg, Henchlinus), de a másik háromról is felvethető ez. Nagyszöllőssel szemben a Tisza másik partján álló Felszász *hospesei* 1271-ben jutottak szabadságokhoz ugyancsak V. István ifjabb királytól.[805] Nagy Lajos király 1355-ben az időközben Királyháza nevet nyert Felszász, továbbá Nagyszász, Feketeardó és az újonnan települt Verécе *hospesei* számára biztosított kiváltságokat.[806] Itt tehát egy kis szász tömb jött létre, amely a 14. század közepéig még terjeszkedett is, de lakói a magyarok körülfogta „szigeten" a középkor végére elmagyarosodtak.

A máramarosi németségnek bizonnyal volt kapcsolata az ugocsaival. Erre mutat, hogy Károly király 1329-ben a máramarosi szászok és magyarok, Visk, Huszt, Técső és Hosszúme-

ző királyi *hospesei* számára ugyanazt a szabadságot adta a terméketlen rengeteg benépesítéséért, amelyet az ugocsai Szöllős polgárai vagy *hospesei* élveztek.[807] E kiváltságlevélben csak földművelő és kereskedő foglalkozásról van szó; a király tiltotta, hogy az irtásföldeket más nyelvűek és nemzetiségűek – nyilván oláhok (románok) és ruténok – elvegyék.[808] Szászok Máramaros megyében e négy városon kívül még Szigeten éltek, legtovább itt maradtak meg, ahol még a 15. században is előfordulnak német nevek (Henkel, Poncz), miközben Visken 1352, Técsőn 1396, Huszton és Hosszúmezőn 1459 után már nem szerepel többé német név. Összecseng ezzel, hogy e városokat a 15. században több alkalommal (1403-ban, 1435-ben és 1453-ban is) magyar és szász településnek mondták. A németség döntően sóbányászattal foglalkozott, sóvágók éltek Huszton, Técsőn és Szigeten. A máramarosi sóbányászat első adata 1355-ből ismert, de valószínűleg már a 14. század elejétől kezdve művelték az aknákat. A máramarosi németség a 16. századra elenyészett, beolvadt környezetébe.[809]

Végezve a felvidéki németség áttekintésével – továbbra is nyugatról kelet felé haladva – a Dunántúlra térhetünk át. Ennek nyugati szegélyén sajátos helyzettel találkozunk. Itt ugyanis széles sávban érintkezett egymással már a 10–11. századtól kezdődően a német és a magyar népesség, a kontaktusok tehát itt nem idegen nyelvi környezetbe történt német bevándorlásként jelentkeztek, hanem a szláv, a magyar és a német népesség keveredése formájában. Az alapnépesség e térségben is – mint a Kárpát-medencében úgyszólván mindenütt – a szláv volt, amelyre német és magyar etnikum rétegződött. A németek nyugatról kelet felé, a magyarok keleti irányból nyugatra hatoltak, és érintkezésük színtereként jelentős sáv jelölhető meg Moson, Sopron és Vas megye területén. Merev vonal a nyelvhatár jelzésére részint az adatok térben és időben nem

egyenletes volta miatt, valamint azért sem adható, mivel az a középkor egésze alatt nem volt állandó, hanem hullámzott. Ezért helyesebb érintkezési vagy keveredési zónáról beszélni. Ennek megítéléséhez a dolog természetéből adódóan a másutt kevesebb szerepet kapott helynevek juthatnak fontossághoz. A német helynevek keleti határa a Köpcsény–Moson–Lébény–a Fertő-tó déli partja–(innen meredeken dél felé haladva) Csepreg–Szombathely–Rábagyarmat vonalon húzódott.[810] Mint már szó volt róla, e területen 9. századi, frank kori helynévi anyag kontinuitása figyelhető meg (Ödenburg, Ablanc, Vütöm). Főleg a térség északi részén jelentősebb német népi kontinuitással számolhatunk.

Ami a részleteket illeti, Mosonban már 1074-ben Ascherichesbrugge (magyar neve Királyhida), Hasilowe (Nyulas), Königsbrunnen, a 13. század elején Flanschendorf (Pozsonyligetfalu), Hof, Königshofen, a 13. század későbbi szakaszában Potenburg, Pottensee, Potzneusiedel (Lajtafalu), Rosenfeld német nevekkel találkozunk. Magyar nevet viselt a 13. század elején Szombathely (német neve Neusiedel ‚új telep'), Fertés (Hausbreiten), párhuzamos magyar–német névadás figyelhető meg Leánysoka–Lehndorf, Legénytó–Neueigen vagy Mönchhof, Sásony–Winden (‚szlávok'), Óvár–Altenburg, Tene–Vogelndorf esetében. Mindent egybevéve Mosonban a megye nagyobbik, északi és nyugati részében számolhatunk a középkor folyamán számottevő (helyenként kizárólagos) német lakossággal.[811]

Sopron megyében szláv alapokra megy vissza Kabold–Kobelsdorf, Dorog–Drausdorf, Derecske–Drassmarkt neve. Német eredetű Lutzmannsburg (Locsmánd), Dogendorf (Dág), Landsee (Lánzsér), Purbach, Jorunburg, Ritzing (Récény), Wolf (Balf), Eisloch, Hochstrass, Höffling, Klingenbach, Kohlgrub, Walbersdorf, magyar eredetű Szil (Rust), Egered (Agaren),

Zemenye (Zemendorf), Csákány (Dondelskirchen), Herény (Keresdorf), Lövő (Schütz), Zovány (Wandorf), tükörnevek Széleskút–Breitenbrunn, Rákos–Kroisbach, Nádasd–Rohrbach, párhuzamos névadás Sopron–Ödenburg, Kismarton–Eisenstadt, Ikka–Zillingdorf, Pinnye–Freindorf, Szárazvám–Milihdorf. Olykor az eredeti magyar név későbbi német hatásra átalakult. Lókból a német Lackenbach, ebből a magyar Lakompak lett. Lövőt a német Schütz-nek mondta, a magyar innen „vette vissza" a Sércet. Zovány a németben Zevandorffá alakult, ahonnan a magyar Bánfalva levezethető. A Szil helynév kikopott, Rustot ma már a magyar is Rusztnak mondja.[812]

Sajnos, az érintkezési zónák hullámzását a magyar–német nyelvhatár tájékán nem tudjuk – de ehelyütt nem is feladatunk – bemutatni. Mindenesetre jól példázhatja ezt a térség legjelentősebb városának, Sopronnak a példája. A környéken továbbélő németséggel számolhatunk, amely megőrizte a frank kori Ödenburg nevet. A magyarság azonban ezt nem vette át, hanem a várnak és a mellette levő településnek saját nevet adott. A 11–12. századi soproni várat határőrök és szolgálónépek vették körül, az előbbiek emlékét a Lővér városrész neve őrizheti. Feltevés szerint „a kereskedelem fellendülését a III. Béla adományozta sóeladási joggal a várban megjelenő heiligenkreuzi ciszterciek is segítették. Az ő nyomukban érkeztek a megye területére az első német telepes csoportok" még a tatárjárás előtt. IV. László király 1277-ben széles körű szabadságokat biztosított a soproni polgároknak. A főleg német származású betelepedőket a 14. század második felében királyi engedélyek segítették.[813] Feltehető, hogy többszöri alkalommal érkeztek Sopronba németek, ez eredményezte német jellegének kialakulását és megerősödését, ami német nyelvű írásbeliségében is lecsapódott. A 14. században Konrád, Buller Miklós, Agerdorfer Márton bírákkal, Gayzyl Miklós, Kolb Mik-

lós, Turenhofer Tamás esküdtekkel találkozunk. A németül íródott 1379. évi első soproni telekkönyv háztulajdonosainak sorában Sneberger, Embreich, Haydden, Wildperger, Jäkel, Wolscher, Schmukenphenning, Prueschnich, Hainczel, Pöltinger stb. nevű háztulajdonosokkal találkozunk.[814] Éppen Sopron megye vonatkozásában fontos az az 1223. évi oklevél, amely szerint Miklós csanádi ispán az e megyében fekvő Mihályi földre jövő idegen *(ex externis regnis) hospesek* érdekében védlevelet bocsátott ki.[815] Ez arra mutat, hogy a 13. század első évtizedeiben a nyugati határszél földesurai a nyugati országokból jelentős külföldi bevándorlásra számítottak, és azok népanyagának kedvezményeket akartak adni.

Vas megyében szláv alapra megy vissza Rohonc–Rechnitz, Szalónak–Schlaining neve. Német eredetű Bernstein (Borostyán), Höll, Röt neve, magyar Kőszegé (Güns) és Lékáé (Lockenhaus), párhuzamos helynévadás eredményezte Szombathely–Steinamanger, Monyorókerék–Eberau, Szerdahely–Neusiedel nevét. A 14. századtól a németség erőteljes terjeszkedése figyelhető meg főleg Borostyánkő és Németújvár vidékén, amely nagy számban eredményezett német helyneveket, mint pl. Borchnau, Fraynbreth, Grabenschachen, Leupersdorf (Lipótfalva), Limpach, Neusiedel, Reudensdorf, Reutempach, Rohrbrunn, Rödelschlag, Sarondorf, Schütz, Symdroch, Sindransdorf, Stuben. Emellett Sopron megyében találunk Németbárán, Sopron és Vas megyében pedig több Németfalu helynevet.[816] Nem dönthető el, hogy a Vas megyei Körmend (1244),[817] Vasvár (1279)[818] és Sárvár (1328)[819] *hospeseit* illető kiváltságlevelek mennyiben szóltak németek számára, mindenesetre ez utóbbi kieszközlői sorában egy német személy is szerepel.

A Dunántúl más területein egy-egy településre korlátozódó német csoportok élhettek a középkorban. Zalában a 14. század második felétől több Németfalu és Németkutas neve utal-

hat szórványos német lakosságra.[820] Baranyában Pécsett 1181-ben két német nevű személlyel találkozunk, Hermannal, a telepesek elöljárójával (maior hospitum) és Rudleppel.[821] Pécsváradon 1258-ban németek éltek.[822] Fejér megyében Székesfehérvárott bukkanunk 1264-től kezdve a 14. század elejéig terjedő időben német nevű polgárokra: Henc, Fredrik, Henrik, Villam, Merth, Nekkel.[823] Esztergomban 1265-től kezdve sorjáznak a német polgárnevek az 1330-as évekig: Rubin, Jaan, Hermann, Cunc, Godin, Ganpunchar, Elkin, Baldvin, Arkin (latinvárosi bíró), Hench, Gilét, Rener, Gerard, Eberhard, Belgimin, Sedilin, Gerlet, Walter, Franklin, Gekmen, Kunchulin, Raab, Gottfried, Sepel, Hemer, Kunchul, Jekxe, Ulrik, Hannus, Imgram, Frank, Henrik. E nevek egyike-másika több nemzedéken át ismétlődik, és az a meglepő, hogy ez az esztergomi Latinváros korai névanyaga.[824] Csanád esztergomi érsek 1330 után a várhoz kapcsolt erős várost felépítette, falakkal és tornyokkal erősítette meg, Németvárosnak nevezte, amelyben számos egyházat építtetett.[825] Ugyancsak Esztergom megyében 1289-ben a magyarszőgyéni *hospes*ek szerepelnek,[826] ami feltételez más ottani etnikumot is. Két évvel később, 1291-ben valóban rábukkanunk a németszőgyéni *hospes*ekre,[827] mindkét falu az esztergomi érsek tulajdonában volt.

A Duna mentén Pest és Pilis megyében Pest, Buda és Visegrád rendelkezett német lakossággal. A pest–budai németség kezdetét illetően az első biztos nyom 1225-ig vezethető vissza. Ekkor a pesti plébános pereskedett a veszprémi püspökkel Kelenföld (Creynfeld) szőlő- és gabonatizedeiről.[828] Ebből az adatból arra a következtetésre szoktak jutni, hogy Pesten földműveléssel foglalkozó új, bajor telepes polgárok váltották fel az eddig itt élt mohamedán kereskedőket, míg a német nevű Kelenföldön már II. Géza óta szász népesség élt.[829] A következtetés első felével egyet lehet érteni, a másik felét azonban

semmiféle adat vagy megfontolás nem támogatja. Sőt, az az 1236. évi adat, amely Kelenföldet (*Creynfeld*) Kis (*Parvus*) Pestnek nevezi,[830] kifejezetten azt sugallja, hogy Pestet és Kelenföldet szoros kapcsok fűzték össze, talán akképpen, hogy a Duna bal parti Pestről a telepesek egy része a Duna másik partjára, Kelenföldre rajzott ki. Eszerint Kelenföld németsége nem tekinthető 12. századinak, hanem a kezdetben egységes német néptömb a 13. század első évtizedeiben telepedett le Pesten, és innen bocsátott ki egy rajt Kelenföldre. A 13. század elején felvidéki és Sopron megyei adatok alapján is jelentős, külországból kiindult német bevándorlásra kell számítanunk.

1235-ben szerepel Werner lovag mint pesti polgár (*civis de Oven*).[831] Werner, az alsó-ausztriai birtokos nemes a német telepesek vezetője volt.[832] A pesti *hospesek* már a tatárjárás előtt privilégiumot kaptak a magyar uralkodótól, de az 1241-ben elveszett. Így IV. Béla király 1244-ben megerősítette azt.[833] A kiváltságok egy része megegyezik Nagyszombat 1238. évi szabadságlevelével.[834] Rogerius 1241-ben Pestet nagy és igen gazdag német falunak minősítette.[835] Pestről a tatárdúlást követően egy másik kirajzás, áttelepítés történt a Duna másik oldalára. Ennek első nyoma 1247-ből adatolható, amikor Pestújhegy (*Novus mons Pestiensis*) fordul elő.[836] Ez a mai Buda első említése, a pesti származást (ugyanúgy, mint Kelenföld esetében) kezdetben az új telep neve szintén jelezte. A német telepesek magukkal vitték a kezdetben Pestre alkalmazott Ofen nevet is, amely Buda német neveként rögzült. A Pestről áttelepített német polgárok a Várhegy középső részét kapták meg.[837]

A tatárjárást követően tehát a Duna e szakaszán három településen számolhatunk német lakossággal. Pesten 1281-ben Werner és Hench polgárokkal,[838] 1297-ben Rátold plébánossal,[839] 1308-ban Ebeger nevű személlyel,[840] 1326-ban Peturmann, Henrik esküdtekkel, továbbá Stalcher Henrikkel, a ha-

jósok bírájával, vejével, Ingharddal, valamint Hench, Gyan, másik Hench pesti (és budai) hajósokkal találkozunk.[841] A Duna jobb partján, Kelenföldön 1296-ban Heugul, Gerlach *villicusok*, Gyan, Pergrem, Konrád, Bertold, Rapold, Wych, Hench polgárok szerepelnek.[842] Kelenföldtől északra, a Várhegyen Budavár rektora 1262-re vonatkozóan a német Preuchul,[843] 1268-ban Walter ispán,[844] 1270 körül budai polgárok Rapolth, Greyph, Vyganth, Arnold, Hentenguer, Ob nevet viselnek.[845] 1292-ben Budán Werner a rektor, Gusman, Rudolf, Helter, Kunch, másik Kunch, Fridul, Volfard, Veyduner az esküdtek.[846] 1318-ban az esküdtek (illetve apjuk) neveként Herthleb, Kunchilin, Ruprecht, Albert, Veydner, másik Kunchilin, Lohrer Miklós, Ulmann, Peturmann, Tylmann János neve fordul elő.[847] 1333-ban Tilmann az albíró, továbbá Leeb, Perenhauser, Kunch budai nevek szerepelnek.[848]

A három település közül Buda mint a késő középkorban az ország fővárosa jutott kiemelkedő szerephez. A németség kezében tartotta a város pozícióit, de a 15. században két városi megmozdulás is lezajlott a németek és a magyarok között a hatalom újraosztása érdekében.[849] Az 1403/1404–1421 között német nyelven készült budai jogkönyv – immár az első felkelés után – úgy rendezte a hatalmi viszonyokat, hogy a bírónak és a jegyzőnek német származásúnak kellett lennie minden felmenője alapján, míg a tanácsba a németek tíz, a magyarok két tagot választhattak. Maga a jogkönyv első szavai szerint „itt kezdődik a Buda városának jogaira alapozott jogkönyv, amely némely tételében, illetőleg részében megegyezik a magdeburgi joggal".[850] Buda története jogéletén is rajta hagyta lenyomatát. A jogkönyv egyaránt mutatja a Sachsenspiegel és a Schwabenspigel szellemiségének hatását. „A város eredeti lakossága tehát olyan német területről érkezett Pestre, illetve Budára a 13. század első harmadában, ahol mindkét jogszemlélet hatott és

keveredett, vagy pedig az első telepesek után máshonnan érkeztek újabbak, akik magukkal hozták nem sokban különböző jogukat, és a kettő keverékéből állt össze az a jogrendszer, amelyet a 15. század első évtizedeiben használtak".[851] Igen kiterjedt családi és kereskedelmi kapcsolatokat létesítettek és ápoltak Buda német polgárai Béccsel és a délnémet városokkal.[852] Budáról a háborús események következtében 1529-ben távozott a németség.[853] Az 1338-ban Visegrádon felbukkanó Magyarváros a Németvárostól különböztetett meg.[854]

A Duna és Erdély közti hatalmas térségben viszonylag ritkán találkozunk németekkel. A Bács megyei Bulkesziben előkerült feliratos tégla szerint III. „Béla király megkeresztelte Adelehard fiát, telepes *(hospes)* apjával együtt földet adott" neki.[855] A Duna–Tisza-köz legdélebbi részén tehát a 12. század utolsó negyedében német család élt. Ez az adat hitelesítheti azt, hogy a Kárpát-medencében szétszórtan felbukkanó, Német- és Szászelemet hordozó sok tíz középkori helynév[856] egyike-másika valóban kisebb német csoportok emlékét őrizhette meg, amit szerencsés esetben írott források megerősíthetnek. Ezzel a helyzettel találkozunk Heves megyében Eger közelében. 1251-ben Felnempti (Felnémeti) település bukkan fel Egertől északra, míg Egertől délre Almagyaron (ma Eger része) egy német nevű (Rychman) berekkel találkozunk.[857] 1301-ben a Gyöngyössel határos Bene faluban Jensul, Gut és Gahan malma szerepel, gyöngyösi ingatlantulajdonosokként pedig Merhard, Pertold, Detre nevűek szerepelnek.[858] E német nevek arra mutatnak, hogy Hevesben elszórtan többfelé éltek a 13–14. században németek.

Hasonló a helyzet Szatmár megyében. Itt már jóval a tatárjárás előtt megjelentek a németek, hiszen 1216-ban a szatmári németek faluját említik,[859] ami Németivel (a mai Szatmárnémeti egy részével) azonos, 1230-ban pedig a Szamos mellett

élő szatmári német (szász) *hospesek* II. András királytól kiváltságlevelet kaptak.[860] Kevésbé valószínű, hogy e németek Gizella királynéval a 11. század elején érkeztek volna ide. Az 1230. évi első kiváltság még a lakosok mezőgazdasági tevékenységét tételezi fel, később jelent meg a vásártartás, a borkivitel, az idegen iparcikk ottani árusításának tilalma, és az is az átalakulás jele, hogy utóbb négy nyilas helyett hat páncélos katonát kellett küldeniük a király seregébe.[861] Németiből rajzott ki a szomszédságba az a település, amely 1215-ben a német Cheydreh nevet viselte.[862] Ez az időpont is a németség korai megtelepedésére utal a Szamos mentén. Németi legkésőbb a 15. századra teljesen elmagyarosodott, 1481-ben sok tucat németi polgár közül egy sem viselt német nevet.[863] Ugyancsak német lakosságot sejtet a Kraszna mellett Gyöngy 1215-ben és 1220-ban felbukkanó Perl neve, amit megerősít, hogy 1220-ban lakója szintén német nevet (Ecyul) viselt.[864] A német perl a magyar gyöngy megfelelője. Asszonypataka (utóbb Nagybánya) – és mellette Felbánya (Felsőbánya) – bányaváros alapítói a tatárjárás után németek voltak, német jellegűek a városvezetés, a polgárok nevei, a magyarság csak a 15. század végétől kezdődően tört előre.[865]

Bihar megye északi részén, a Közép-Szolnokkal határos területen Szalacs számított korai német telepnek. 1215-ben szolnoki várnépbeli azzal vádolt egy Szalacs falusi embert, hogy szintén várnépből való, de az igazolta, hogy szabad és német nemzetiségű.[866] Ismeretlen időben, de mindenképpen 1261 előtt szalacsi *hospesek* királyi kiváltságlevélhez jutottak, hiszen ez évben az észak-erdélyi Désvár *hospesei* a szalacsi és a szatmári *hospesek* szabadságát nyerték el István királyfitól.[867] Szalacs két településrészből állt, két plébániatemplommal, az egyik fele Bihar, a másik Közép-Szolnok megyébe tartozott.[868] Az itteni németségre mutat, hogy Szalacs egyik faluszomszédja

a 14. század első felében a német nevű Ottomány,[869] illetve hogy ugyancsak Szalacs mellett 1397-ben Hercygh nevű föld és Hentzkuthafew nevű határjel fordul elő.[870] A megye déli részén, a Fekete-Körös partján fekvő Tamáshidáról Rogerius azt mondta 1241-re vonatkozóan, hogy nagy német falu, amely jól meg volt erősítve.[871]

Összegezve mindazt, amit a magyarországi németekről tudhatunk, megállapítható, hogy gyakorlatilag a 11. századtól a középkor végéig tartott betelepedésük. Éppen e mintegy fél évezredes időszak hossza nem teszi lehetővé, hogy részletekbe menő kronológiát lehessen adni, a források ide vonatkozó híradásainak hiányai pedig azt akadályozzák meg, hogy a bejövetel irányát, illetve a belső vándorlás útvonalait bizton megrajzolhassuk. Mégis annyi kitapintható, hogy voltak bizonyos csomósodási pontok, amikor nagyobb számú németség jött be az országba, és ezek többnyire valamilyen politikai eseménnyel lehettek kapcsolatban. Az első, még szerény német népesség (a tág értelemben vett kíséret) Gizella királynéval és alatt érkezett. A következő nagy hullámot a második keresztes hadjárat résztvevőinek kedvező magyarországi tapasztalatai gerjesztették. Ez királyi közreműködéssel elsősorban Erdélybe irányult. A 13. század első évtizedeiben – talán nem függetlenül Gertrúd királyné és a merániak itteni szerepétől – újabb jelentős németség került az országba, amely többféle gyökeret vert. A tatárjárás után megint számítani kell népes bevándorló rajokkal, valószínűleg ez juttatott szászokat a Szepességbe. A 14. században Bars és Nyitra megyébe, a 14–15. században a Felvidék több pontjára jutottak el németek. Minden jel arra mutat, hogy a Német Birodalom legkülönbözőbb területeiről érkeztek német jövevények.

Feltűnő, hogy az ország korábban gyéren lakott keleti és északi régióiban (Erdélyben és a Felvidéken) jöttek létre népe-

sebb német kolóniák, illetve ugyancsak feltűnő, hogy az Alföldnek is inkább csak a peremvidékein (Pesten, Hevesben, Szatmárban, Biharban) leltek otthonra. Nem lehet véletlen, hogy az Alföld hatalmas térségeit elkerülték. Ez foglalkozásukkal lehet kapcsolatos. A gyér számú adat arra mutat, hogy az első betelepülők egyszerű kétkezi emberek, földművesek, kézművesek voltak, nem pedig állattartók. E tevékenységük űzéséhez az Alföld nem kínált jó lehetőséget. Itt még sokáig uralkodott a szilaj állattartás, kedvezőtlenek voltak a talajadottságok (homokvidékek, mocsarak tagolták a tájat), a kézművesek számára hiányzott a nagyobb népességkoncentráció, az alakulófélben levő város, illetve a piac. Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy a legtöbb, a városi fejlődésben élen járó magyarországi városban ott találjuk a németeket, sőt számosan e települések közül németek lakta vagy irányította várossá lettek. A lista impozáns: ebbe a körbe sorolható az első nyolc szabad királyi város (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Eperjes, Kassa, Bártfa, Pest). Ugyancsak megfigyelhető – olykor igen jelentős létszámú – németség Esztergomban, Székesfehérvárott, Zágrábban, Kolozsvárott, Visegrádon, Vácott, Korponán, Rózsahegyen, a két felvidéki Lipcsében, Bazinban, Szentgyörgyön, Modorban, Beregszászon, Rozsnyóban, Dobsinán, Csetneken, Nagyszöllősön, Szalacson, Szatmárnémetiben stb. Német lakói voltak a bányavárosoknak: Körmöc-, Selmec-, Beszterce-, Baka-, Rima-, Nagybányának meg a sóbányavárosoknak (Sziget, Huszt, Técső) stb. És akkor még nem szóltunk az erdélyi és szepességi városokról (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Szászváros, Szászsebes, Beszterce, Radna; Lőcse, Késmárk stb.)

Nyomatékosan le kell szögezni, hogy – a felületes látszat ellenére – a németek nem a kész városokba telepedtek be, hanem más népekkel együtt tevékenyen közreműködtek azok létrehozásában, sőt nem egy helyen kifejezetten ők teremtettek

városokat. Nem arról van szó, mintha a németek vérükben hordták volna a készséget városok alapítására, hanem arról, hogy ebben szereztek tapasztalatokat, és ezek birtokában vállalkozók voltak. Amíg a magyarországi viszonyok nem kedveztek az igazi városok megszületésének (vagyis amíg szinte töretlenül uralkodott a természeti gazdálkodás), addig a németek is ehhez idomultak, erdőt irtottak, földet műveltek. Amint azonban megroppant az archaikus gazdálkodási rend (amiben a belső fejlődés trendjei mellett[872] a németek, valamint rajtuk kívül még más etnikumok is szerephez jutottak), újabb és újabb német csoportok jöttek be Európa fejlettebb tájairól, magukkal hozva ottani munkaeszközeiket, társadalomszervezési hagyományaikat (pl. a gerébség intézményét), továbbá olyan tapasztalataikat, amelyeket a városias lét viszonyai közepette szereztek. Ezek helyzeti előnybe hozták a németséget, amely ezzel jól tudott élni.

A magyarországi németség négyféle pályát futott be. A legmesszebb az erdélyiek jutottak, akik már a 13. század elején megkapták a lehetőséget a magyar uralkodótól ahhoz, hogy tömbszerűen, zárt területi egységben éljenek. A szebeni ispánságot, ami királyi megye volt, sikerült székek és királybírák szerint tagolt igazgatási egységgé szervezni, ami a gerébek örökletes uralmán alapult. Mátyás király alatt a gerébek örökletes hatalmát a választás útján előlépő megbízottak vették át, a királybírák helyébe szintén választott tisztviselők léptek. Ezzel kiépült az erdélyi szász önkormányzat, élén az ispánnal, aki egyszersmind Nagyszeben polgármestere volt, ez a rendszer a délerdélyi székek mellett hamarosan a Barcaságra és Beszterce-vidékére is kiterjedt.[873] A szepesi szászok ennél alacsonyabb szinten rekedtek meg, kialakult ugyan az ottani szász közösség, de megmaradt Szepes megye keretében. A németség nagy része a városokban többséget alkotva mint kézműves, de

főleg mint kereskedő érvényesült, kezébe kaparintva a város igazgatását, amiben csak nagynehezen osztozott másokkal (mint a 14. század végén Zsolnán a szlávokkal vagy a 15. század folyamán Budán a magyarokkal). Végül pedig az a németség, amely elszórtan, idegen népektől körülvéve élt akár falvakban, akár városokban, idővel elvesztette etnikai identitását, és beolvadt környezetébe.[874]

VALLONOK ÉS OLASZOK

Az alábbiakban azokat a neolatin nyelvet beszélő népcsoportokat tekintem át, amelyek a latin nyelvű forrásanyagban többnyire mint *Latinus*ok, *Gallicus*ok szerepelnek, és a magyar nyelvű helynévanyagban Olasz-, a németben pedig Wallen- (azaz vallon) alakban jelentkeznek. Szó sincs azonban arról, hogy a magyar nyelvbeli Olasz megjelölések ténylegesen csak olaszok, a német nyelv Wallenjei pedig kizárólag vallonok lennének. A magyar nyelv *olasz* szava szláv eredetű, az ősszlávban a népnév valamennyi újlatin nyelvű népre egyetemlegesen vonatkozott,[875] így pusztán az elnevezésből nem lehet eldönteni, hogy a kérdéses forrásban melyik neolatin nyelvű etnikumról van szó. Ez indokolja, hogy egyazon fejezetben tárgyalom a vallonokat (a Német Birodalom francia nyelvű alattvalóit), valamint az Appennini-félsziget olaszait.

Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció több 11. századi esemény kapcsán szerepeltet – a németek mellett – latinokat Magyarországon. Ez azonban nem a valós helyzet tükörképe, hanem 13. századi krónikás koholmánya.[876] Ennek ellenére legalábbis a 11. század végén már bizonyosan számolhatunk latinokkal Magyarországon, ugyanis a szabolcsi zsinat 1092. évi határozatai külön cikkelyben foglalkoztak velük. Eszerint a latinok a húsvéti böjtöt megelőzően a húst még hétfőn és kedden is megették, eltérően a magyar gyakorlattól.

Ha ebben nem igazodnak a magyar gyakorlathoz – szól a rendelkezés –, távozzanak, de a pénzt, amit itt szereztek, hagyják itt.[877] Ebből arra következtethetünk, hogy elsősorban kereskedelemmel foglalkozó latinokról lehet szó. Bizonyára nem csupán néhányan lehettek, hiszen nem eseti eljárást alkalmaztak velük szemben, hanem szükségesnek ítélték a böjt kezdete vonatkozásában az írásba foglalt szankciót. Ami a részleteket illeti, a szokásos tárgyalási rend szerint nyugatról kelet felé haladva ezúttal is elsőként a Felvidéket tekintem át.

Az ország északi részén először Liptóban bukkanunk latinokra. 1262. évi adat szerint IV. Béla király liptói Gall *(Gallicus)* János kérésére négy ekényi földet adott neki, és ennek határjárásában szerepel *villa Latina* ‚olasz falu'.[878] A személy- és helynév egy időben való, együttes felbukkanása bizonyító erejű. Az itt ismeretlen időben megtelepedett (a Gall jelzőből következtetve francia, azaz vallon) latinok voltak a névadói Olaszinak. A megnevezésekben megnyilvánuló változatosságra mutat, hogy Gall János 1289-ben mint Latin *(Latinus)* János szerepel.[879] Utóbb e település megkettőződött, és a Vág folyó két partján Nagy- és Kisolaszi (szlovák nevén Vlachy és Vlašky) alakult ki.[880]

Szepesben először 1243. évi oklevél említ latinokat. Eszerint IV. Béla király szabadságot biztosított a tornai Olasziban összegyűjtött és összegyűjtendő *hospes*einek, akik az adót a Kálmán király idején megállapított mennyiségben fizessék évente.[881] Önmagában a kiváltságolás tatárjáráshoz közeli éve, 1243 valószínűsíti, hogy aligha egészen frissen, a tatárdúlást követően odakerült *hospes*ekről van szó, hanem olyanokról, akik már 1241 előtt ott éltek. Ezt emeli a bizonyosság fokára Kálmán király, IV. Béla öccse említése, aki 1241-ben meghalt. Vagyis az akkor még Tornához számított Olaszi (a későbbi Szepesolaszi) kétségtelenül fennállt a tatárjárás előtt. 1273-ban

IV. László király megerősítette a szepesi Olasziba (*villa Latina*) való *hospes*ek előző királyoktól származó és a szepesi szászokkal egyező kiváltságait.[882] E rövid híradás azt valószínűsíti, hogy amikor a németek a tatárjárás után megjelentek a Szepességben, őket és a már korábban ott élő latinokat azonos elbírálásban részesítették.

Ám mint Erzsébet királyné 1280. évi okleveléből értesülünk, Szepesben a latin és szász szokások összecsiszolása nem ment zökkenők nélkül, hiszen a szászok és a latinok között vita folyt arról, hogy ez utóbbiak a szászok módjára fizessék-e a dézsmát (azaz 12 kepét hagyjanak a mezőn), de végül megegyeztek, hogy a jövőben a szászok és a latinok ne szász szokás szerint teljesítsék tizedfizetési kötelezettségüket, hanem a magyarok és a szlávok gyakorlata szerint.[883] 1274-ből két szepesi latin személy neve maradt ránk Gall Myculith és Jaan alakban.[884] Ez utóbbi – olykor Jahan, Gyaan vagy Gyan formában – egyike a leggyakoribb vallon személyneveknek. A sokkal kisebb létszámú szepesi latinok végül beleolvadtak a népesebb szászokba. Károly király 1317. évi privilégiuma már a szász települések sorában említette Olaszit és a határai között fekvő Johan falut és Alcnót.[885] Johan falu éppen egy Jaan vallon alakot őriz, Alcnó neve szláv eredetű, de ez utóbbi település átvette annak a Fehér Detrének a nevét, és Detrefalva lett, aki már 1317-ben birtokolta.[886] A szepesi latinok (bizonnyal vallonok) emlékét mára már csak a Szepesolaszi (és annak szlovák megfelelője, a Spišské Vlachy) név őrizte meg.

Áttérve a Dunántúlra, 1276. évi adat szerint Latin Bertalan vejének adta Sopron megyei két örökölt faluját, Kétcsaládot.[887] Ebből arra kell következtetnünk, hogy Bertalannak legalább már az apja tulajdonos volt itt, azaz könnyen lehet, hogy a tatárjárás előtt telepedett meg Sopron megyében egy latin család. Esztergomban bizonyítani is lehet a latinok 1241 előtti je-

lenlétét. 1230-ban néhaiként említették Latin Lőrinc aranyművest.[888] Rogerius 1241-ről szólva arról írt, hogy a magyarok, a franciák *(Francigene)* és a lombardok, akik Esztergom urai voltak, felgyújtották a váralját és a sok faházat.[889] A franciák adott esetben francia nyelvű vallonokra utalhatnak. A következő évben, 1242-ben az esztergomi latinok telepe *(vicus)*,[890] 1272-ben pedig az esztergomi Királyváros latin negyede *(contrata Latina)* fordul elő.[891] Esztergomi polgárnevek (csak a bírókra szorítkozva: Jakmin, Gyan, Robin, Godin, Baldvin, Elkyn) vallon vezetésre és számottevő vallon, valamint kisebb létszámú olasz népességre vallanak. Olasz név az esztergomi polgárok közül Archinus.[892] Az olasz alkalmasint velenceit jelenthet, hiszen Esztergomnak a 13. században velencei származású, kereskedő foglalkozást űző polgárait tudjuk kimutatni.[893] Nem kizárt, hogy a 13. századi esztergomi latin kereskedők közvetlen leszármazottai azon 11. század végi latinoknak, akikről az 1092. évi szabolcsi zsinat határozata szólt, és akik esztergomi lakhelyük miatt az ott székelő királyi udvar szeme előtt voltak.

Fejér megyében Székesfehérvárott bukkanunk ugyancsak korai időpontban latinok nyomaira. Az 1220-as években már emlegették őket mint királyi *hospes*eket. A Somogy megyében általuk telepített szőlők tizede ügyében összeütközésbe kerültek a pannonhalmi apátsággal.[894] Fehérvári latin volt a 13. század első felében Bonifác városi polgár, illetve fia, Geles.[895] IV. Béla király 1236-ban Wmand (vagy Winand) latin *hospes*nek a Fehérvárhoz közeli Csurgón juttatott földet.[896] A fehérvári polgároknak állítólag IV. Béla által adott 1237. évi kiváltságlevél[897] hitele nem vitán felüli, arról pedig, hogy a 12. századra visszavezethessük, nem lehet szó.[898] Mindenesetre az országosan is mintát adó fehérvári jog eredendő letéteményesei az itteni latinok voltak, akiknek pecsétje 1270-ből maradt

ránk S.[IGILLVM] LATINORVM CIVIVM ALBENSIVM (‚a fehérvári latin polgárok pecsétje') felirattal.[899] A fehérvári polgárok közül a Gylis, Gehen nevet viselőkben gyaníthatunk latinokat. 1484-ben Székesfehérvárott a belvárosban Olasz utca szerepel.[900]

Ugyancsak latinokra lelhetünk abban a településkoncentrátumban, amelyet Óbuda, az újonnan alapított Buda, Kelenföld és Pest neve fémjelez. Óbudán (amit persze majd csak 1240-es éveket követően hívtak ekként) 1231-ben Were nevű latin kereskedő élt.[901] 1296-ban a kelenföldi polgárok között bukkanunk Gyan és Gall János nevűekre.[902] A 14. század elején Budának velencei származású polgárai voltak.[903] Ugyanitt az Árpád-koron túl Olasz utca létezett.[904] 1326-ban Pesten (illetve Budán) Gyan hajós szerepel.[905]

Jelentős újlatin népcsoport élt Baranya megyében, illetve annak környékén. 1181-ben Pécstől délre egy Olasz nevű falu szerepel. Az oklevél határjárásából kiderül, hogy a település Árpád és Szőkéd vidékén feküdt.[906] Árpád ma Pécs déli városrésze, Szőkéd pedig falu ugyancsak déli irányban található Pécstől, tehát Olasz szintén e tájt keresendő. Ugyanez az Árpád az 1330-as évek első felében mint *Arpad Gallicus*, illetve *Holas* (azaz Olasz) *Arpad* bukkan elő.[907] Ez azt sejteti, hogy Pécstől délre nem is egy falu állt, amelyeket neolatin népek (a gall megnevezés alapján vallonok) laktak. Ezek közelében, Pécstől délkeletre ma is létezik Olaszi falu, amely 1295 óta szerepel a forrásokban.[908] Az ennek szomszédságában fekvő Gyulán 1285-ben Óvári Konrád fia Jakab hat gall (vallon) jobbágyát megölték.[909] A sort magával Péccsel folytathatjuk. Itt 1181-ben mint *magister hospitalis* (a johannita rendház elöljárója) Gilebertus fordul elő,[910] nevében egy Gilbert névalak található. A pécsi polgárok sorában 1290 körül Lombard Péterrel,[911] 1295-ben pedig Gebarth fia Gall, illetve Latin Já-

nossal találkozunk.[912] A lombard jelző olasz, a gall vallon népességre utalhat.

A Pécstől keletre levő Bogádon 1295-ben Gall Rechel névre akadunk.[913] Nem túl mesze Pécstől, Pécsváradon 1258-ban a város egyik részét Olaszfalvának hívták.[914] A pécsváradi apát szerint ő telepítette be, ő rendelkezett itt a falunaggyal, de átadta a polgároknak Olaszfalvát, és lakói szabadságot kaptak. Az itt tárgyalt pernek tatárjárás előtti mozzanata is van,[915] ami megengedi annak feltételezését, hogy a neolatin ajkú népek alkalmasint már 1241 előtt megtelepedhettek itt. Mindenesetre az 1292–1297-ben szereplő pécsváradi *hospes*nevek már magyar lakosságra vallanak.[916] A középkori Somogy Baranyával határos keleti részén, Szigetvár vidékén két település kelti fel figyelmünket, 1346-ban Olasztelek, 1403-ban pedig Olaszfalu.[917] Tolnában, Tamási vidékén – igaz, későn, 1506-ban – Magyar- és Olaszkánya falukettős szerepel.[918] Mindent egybevéve a Délkelet-Dunántúlon mintegy tíz településről valószínűsíthető latin lakossága.

Ugyancsak jelentős latin népességkoncentráció volt jelen a Szerémségben. Az első keresztes hadjáratról beszámoló Albertus Aquensis itt a frank jövevények faluját *(villa advenarum Francorum)* említette.[919] Ez a későbbi Nagyolaszi (a mai Mandjelos) lehet, amely e szerint már a 11. század végén állt. A település eredetéről a 13. század elején a *Chronicon Tolosani canonici Faventini* téves információt közölt. A forrás szerint Kalocsa (egyház-)megyében 1162-ben a magyar király által szívélyesen fogadott milánói menekültek létrehozták *Franca villat* (,frank falut') és Cadabul falut, Szt. Ambrosius tiszteletére egyházakat alapítottak, évtizedekkel utóbb már az olasz mellett magyarul is tudtak.[920] Ez legfeljebb Cadabulra lehet érvényes (a mai Koviljra, azaz Kabolra Titel mellett), minthogy *Franca villa* már az 1090-es években létezett, és különben is temp-

loma Keresztelő Szent János tiszteletére volt szentelve.[921] 12. század közepi események kapcsán bizánci szerzők megemlékeztek az általuk Frangochorionnak nevezett Szerémségről a Száva és a Duna között, amely igen termékeny országrész, meglehetősen lakott.[922] A Frangochorion név magyarul 'frankok vidéke' jelentésű.[923] A Szerémségben emelkedő Fruška gora hegy nevének értelme 'frank hegy'.[924]

A Duna és az Erdély közti térségben több helyütt találkozhatunk latinokkal. Egy-egy csoportjuk az Alföld és a hegyvidék peremén lelt otthonra. Ezek közül legtovább az Eger-vidékiek őrizték meg etnikai identitásukat. A *Chronicon Leodiense* szerint 1447-ben vallonul tökéletesen beszélő magyar zarándokok érkeztek Liège-be. Kiderült, hogy elődeik 1029-ben az éhínség elől menekültek oda, de 1052-ben, amikor Valloniát pusztította éhínség, a magyarok sok liège-i vallonnal együtt Magyarországra költöztek. A király itt jól fogadta, nyelvük ápolására szólította fel őket, földet adott nekik. A kivándorlás óta a vallonok megsokasodtak, Magyarországon gall nevű helyeken és falvakban *(Gallica loca)* laknak, azóta is tudnak vallonul.[925] E vallonokat Eger vidékére lokalizálják, de a forrásban szereplő évszám helyett tatárjárás utáni betelepedésre gondol a kutatás.[926] Ezt az mindenesetre gyámolítja, hogy 1241 előtt nincs közvetlen adatunk Eger környéki latinokra. (Témánk szempontjából aligha van jelentősége annak, hogy a 11. század közepén verduni kanonokok jöttek Magyarországra,[927] és közülük való lehet Leodvin egri püspök is.[928] E papok ugyanis nem járultak hozzá a vallon népesség elszaporodásához.)

Eger közelében 1261-ben fordul elő első ízben Tálya falu, méghozzá mindjárt két település – Nagytálya és Magyartálya – neveként,[929] a Tálya falunév a francia *taille* ‚irtvány' szóból ered.[930] A Magyartálya név eleve arról vall, hogy a másik Tá-

lyán (Nagytályán) nem magyarok, hanem más etnikumhoz tartozók (mint tudjuk, vallonok) éltek. Nagytálya, tehát a vallon település volt a régibb. Magyartálya megtelepülése és 1261. évi felbukkanása nem zárja ki azt az eshetőséget, hogy Tálya alapítói akár tatárjárás előtti bevándorlók lehettek. 1275-ben egyértelműen Latintályáról *(villa Tala Latina)*, 1291-ben pedig Russia megkülönböztető nevet viselő tályai Latin Jánosról olvashatunk.[931] A Tálya településnév francia eredetije megengedi azt a feltevést, hogy a vallonok intenzív szőlőművelésbe fogtak az Eger környéki hegyoldalakon.

1298-ban *Latina villa* bukkan fel a térségben,[932] ez nem azonosítható, lehetséges, hogy Eger része volt. Egerben ugyanis a 15. század végétől szerepel Olasz utca.[933] Az Eger-völgyi gallok (vallonok) ispánjával Nagy Lajos király korában találkozunk,[934] vagyis az itteni vallonok saját alsószintű elöljáróval rendelkeztek. Egyházigazgatási szempontból is önálló kerületnek számított Eger-völgy.[935] Oláh Miklós még 1536-ban is ezt írta: „Az egri völgyben néhány faluban... eburok [itt: vallonok] laknak, akiket most liège-ieknek neveznek, egykor onnan kerültek át. A lakosok ma a gall [francia] nyelvet beszélik".[936] A Heves megyei Bene faluban 1301-ben német nevűek malmai mellett Gahan malma fordul elő.[937] Borsodban az Olasz- előtaggal bővült Arló falu 1301. évi adata *(Olosorl)* sejtet latin népességet.[938]

Zemplén megyében biztos nyoma van a tatárjárás előtti latin jelenlétnek. Imre király 1201-ben a Szent Miklós-egyháznál lakó pataki *hospes*eknek kiváltságokat biztosított.[939] Ez tekinthető Magyarországon az első *hospes*privilégiumnak. A megnevezés ellenére sem Sárospatakra vonatkozik ez az adat, hanem a mai Bodrogolaszi jövevény (a névből következően latin) lakóira.[940] 1248-ban a közelben egy másik településnév vall latinokról, Liszkaolasza (a mai Olaszliszka).[941] A Bodrog völ-

gyében hosszan elnyúló szőlőműves tömb húzódott latin népességgel, amelynek zártságát csak Sára falu beékelődése szakította meg.[942] Sárospatak és Bodrogolaszi között 1252-ben négy szőlős háznép élt.[943] A Zempléni-hegység nyugati oldalán Tállya nevű település fekszik, ami nevének tanúsága szerint szintén vallon eredetet sejtet. Közép-Szolnok megyében szolnoki várjobbágyok 1213-ban azzal vádoltak egy Gyou falusi embert, hogy társuk, de ő igazolta, hogy latin *hospes* fia, és szabad ember.[944]

Több említés szól latinokról Bihar megyében. Már 1215-ből maradt adat a váradi latinok falujáról *(villa Latinorum Waradiensium)*,[945] amely Nagyvárad részeként Olaszi (Váradolaszi) néven máig ismert. 1321-ben az idevaló Aynard szőlőt vásárolt, ugyanekkor pedig váradi lakosként Gall János szerepel.[946] Érolaszi település 1291-ben előforduló Engolaszi neve feltevés szerint azzal van összefüggésben, hogy lakói a szerémségi Nagyolaszi melletti Engről költöztek ide.[947] Az Érolaszi határában 1354-ben felbukkanó Falkamar birtok nevével vall rá latin (vallon) környezetére.[948] Nevük alapján vallon eredetűeknek tekinthetők a Bihar megyei Gyán települések. 1213–1229 között három Gyán fordul elő, a későbbi Mező-, Vizes- és Kötegyán.[949] Az egymáshoz közel eső Mező- és Kötegyán lakói utóbb nemesek lettek, Vizesgyánéi jobbágyok.[950]

Erdélyben is számos és korai latin nyomra akadunk. Imre király 1204-ben a németek között Nagydisznód faluban lakó Latin Jánost felmentette a németek kötelezettsége alól, 1206-ban pedig földadománnyal látta el.[951] Miként a Szepességben, úgy Dél-Erdélyben is megfigyelhető németek és szászok együttélése, illetve kezdetben az elhatárolódás közöttük, de ugyanakkor keveredés is bekövetkezett. Számos esetben pusztán név alapján nehéz dönteni, hogy az illető német volt-e avagy vallon egy erősen vegyes etnikai környezetben. Sajátsá-

gos módon vallon nevet viselt az 1277. évi szász mozgalom vezetője, Alard fia Gyan.[952] Még abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy a fentebb tárgyalt első erdélyi német betelepülő, Brazba való Anzelm lovag, Szászváros (Broos) névadója valóban német volt-e avagy belgiumi vallon. Az is sokat mond, hogy a kezdetben latinokra utaló nevet viselő települések utóbb rendre német névre váltottak át.

1231-ben Dél-Erdélyben *villa Latina* fordul elő,[953] amely 1396-ban németül Waldorph alakban szerepel, mai német formában pedig Wallendorf a neve,[954] vagyis a német alakok vallon lakosságára mutatnak. Ugyanezt erősíti, hogy Ugra 1211-ben előforduló Noilgiant neve[955] ófranciából magyarázható. Ezt a települést németül Galtnak hívták, ami az ófrancia *galt* ,erdő' szóból alakult.[956] Észak-Erdélyben, Beszterce közvetlen környékén két helység viselte már a 13. század végén, illetve a 14. század elején a Waldorf, illetve az egyik ezzel párhuzamosan a *villa Latina* nevet. Utóbb mindkettőnek Wallendorf lett a megnevezése.[957] A németség Erdélyben is erősebb, nagyobb létszámú volt, ugyanúgy, mint a Szepességben, és ez eredményezte azt, hogy a vallonok beolvadtak a németségbe. Ugyanakkor bizonyos helyeken emlékük sokáig megmaradt. 1295-ben a vallon Godyn falunevet már ekkor másik néven a német Ryngylkyrh névvel nevezték,[958] és ez utóbbi vált általánossá Ringelkirch alakban. 1299-ben Gyulafehérvár mellett Gianpataka szerepel.[959] Besztercén 1413-ban *mons Gallorum* ('gallok hegye') kerül elénk.[960] Kérdés, hogy a Gyulafehérvárott 1600-ban előforduló Olasz utca nem újkori fejlemény-e.[961]

A magyarországi latinok középkori adatait áttekintve feltűnő, hogy az döntően az időszak első felére, az Árpád-korra szorítkozik. A legtöbb latin település esetében bizonyítani vagy valószínűsíteni lehet tatárjárás előtti, sőt alkalmasint 12. századi eredetét. Ezt két további megfigyelés (egy pozitívum és egy

negatívum) teszi bizonyossá. Latinok többnyire azon városokban telepedtek meg, amelyek a tatárjárást megelőző időszakban játszottak fontos szerepet. Ilyen a két királyi székváros (Esztergom és Székesfehérvár), ilyen Óbuda és ilyen néhány püspöki székhely (Pécs, Eger, Nagyvárad). Ugyanakkor teljesen hiányoznak latinok az 1241 utáni időszak jelentős városaiban, mint amilyen pl. Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, de nincs számottevő szerepük a tatárjárás után alapított Budán sem. Éppen ott hiányoznak, ahol a németség jelentős városalapító és -fejlesztő tevékenységet fejtett ki. Bár azt nem lehet kizárni, hogy olykor-olykor együtt, egyszerre telepedtek be latin és német népelemek Magyarországra, de semmiképpen sem ez lehetett a jellemző. A latinok nagy része francia nyelvet beszélő, német birodalmi alattvaló vallon volt, náluk sokkal kevesebben lehettek az olaszok, akik kizárólag észak-itáliaiak, lombardok, velenceiek voltak. A latinok előszeretettel választották lakhelyüknek igazgatási központokat (ún. „városokat"), mert kereskedő (és kisebb számban kézműves) rétegük itt talált megélhetést magának. E helyeken városképző szerepük jelentős. Ugyanakkor más csoportjaik földművelők voltak, komoly részt vállaltak a szőlőkultúra itteni terjesztésében. A latinok magyarországi fénykora a forráshiány miatt kevésbé ismert 1241 előtti időre esik, a tatárjárást követő évtizedekben lassan beolvadtak környezetükre, a magyarságba, illetve ahol németekkel éltek együtt, ott a németségbe. A középkor végére már csak kis csoportjaik őrizték etnikai identitásukat (bizonyosan ilyenek az Eger-völgyben élő vallonok).

ZSIDÓK

Amikor zsidókról szólunk, számot kell vetnünk azzal, hogy ez a megnevezés kétféle értelemben használatos. Egyrészt vallást jelent, másrészt pedig etnikumot, népcsoportot. A kétféle fogalom szerint értett zsidók szabatos elkülönítése azonban csak a középkor korai szakaszában okoz gondot, amikor bizonyosan számolhatunk zsidó hitre tért nem zsidó etnikumokkal. A későbbi szakaszban már nagyjából egyértelmű, hogy a zsidó terminus olyan zsidó etnikumú személyekre vonatkozik, akik a zsidó hitet vallották. Persze, nehezen lehetne vitatni, hogy a középkoron végig a zsidó szó ennek ellenére vallási hovatartozás kifejezésére szolgált. A zsidók elsősorban eltérő vallásuk miatt hívták fel magukra a figyelmet, és ennélfogva zsidó megnevezésük jellegét tekintve az izmaelita ‚iszlámhívő' kifejezéssel állítható párhuzamba. A zsidókhoz való viszony alapját érinti az a középkori keresztény vélekedés, amely a zsidókban Krisztus keresztre feszítőit, tehát a keresztény hit egyetemes ellenfelét látta. A zsidókkal kapcsolatos középkori ellenérzések nem faji (etnikai), hanem vallási alapon érthetők meg, ez azonban igen gyakran csak ürügyként szolgált, és a zsidókkal szemben fellépők anyagi érdekeinek elleplezését palástolta.

A magyarság bizonnyal már a korai időktől kezdve érintkezett zsidókkal (főleg zsidó vallásúakkal), kivált azt követően, hogy a kazár elit zsidó vallásra tért át.[962] A magyar törzsszövet-

ségen, illetve nomádállamon belül is számolhatunk zsidó vallásúakkal, elsősorban a kavar vezető réteget, de nyilván más csoportokat illetően is. Haszdai ibn Saprut 955 táján beszámolt arról, hogy Hungria országban, azaz a Kárpát-medencében izraeliták (zsidók) laktak, akik kapcsolatot tartottak a Russzal (a kijevi Oroszországgal) és a volgai Bolgár Birodalommal.[963] Al-Bakri 10. századra vonatkozó tudósítása szerint a turkok, vagyis a magyarok „kiváltják a muszlimokat és zsidókat, ha fogságba esnek a szomszédos tartományok valamelyikében".[964] Ibrahim ibn Jakub arról hagyott ránk információt, hogy 965–966-ban a törökök (magyarok) országából muszlimok, zsidók és törökök érkeznek Prágába árukkal.[965] A zsidók tehát már e korai században is elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak. Zsidó valláson levő, héber neveket viselő kálizokkal még 1212-ben is találkozunk Fejér megyében.[966]

Azok a zsidók, akik a 11–12. század fordulója körül keletkezett törvényekben szerepelnek, zsidó vallást követtek, éppen emiatt kellett elszenvedniük el a hátrányos rendelkezések következményeit, de többségükben aligha zsidó etnikumúak, hanem zsidó valláson levő más (keleti) népességhez tartozók voltak. Irányukban – a muszlimoktól eltérően – az elkülönítés és nem az összeolvasztás elve érvényesült. A szabolcsi zsinat 1092-ben arról intézkedett, hogy a zsidóktól keresztény feleségüket és keresztény szolgáikat, valamint ha vasárnap és nagyobb (keresztény) ünnepen dolgoznak, munkaeszközeiket vegyék el.[967] Kálmán király több törvénykezési emlékben is foglalkozott a zsidókkal, sőt külön törvényt szentelt nekik. Visszatérő mozzanatként szerepelt, hogy zsidók ne tartsanak keresztény szolgát, ne kereskedjenek vele (de az éppen nála levőket még eladhatták). A zsidóknak birtokaik lehettek, ha tudtak vásárolni, de szántóikat csak pogány szolgákkal műveltethették meg. Előírták, hogy zsidók csak püspöki székhelyen te-

kepedhessenek le (ez nyilván szemmel tartásukat szolgálta), a keresztényeket tiltotta a törvény a zsidók által megvetett hús megvásárlásától, a zsidóknak keresztényekkel folytatott kereskedéséről bizonyos értékhatáron felül pedig pecsétes iratot kellett készíteni.[968] Ilyen *cartula sigillata* maradt ránk az 1140-es évekből, amikor Márton ispán öt szolgát vásárolt a bodrogiaktól.[969] Az adásvétel tanúi – Mosy, Ilis, Elias és Machabeus – biblikus neveket viseltek. Bodrog olyan területen feküdt, ahol keleti népek (kálizok) éltek, tehát esetleg itt fogódzót nyerünk, hogy a magyarországi zsidóság (legalább részben) vallására és nem etnikumára nézve volt zsidó.

1190 táján Eliézer ben Jichák speieri rabbi szerint Magyarország legtöbb településén nincsenek zsidó hittudósok, az értelmes embert fogadják fel, hogy kántoruk, rabbijuk és gyermekeiknek tanítója legyen. A 13. század első felében Jichák ben Móseh bécsi rabbi járt Magyarországon egészen Esztergomig és Budáig.[970] Ez azzal kapcsolatos, hogy számottevő zsidó telepek ekkor Esztergomban és Budán voltak. Ezt Esztergom esetében más adatok is valószínűsítik. Amikor az 1060-as évek második felében a mainzi zsidó kereskedők és Magyarország közti áruforgalomról értesülünk,[971] feltehető, hogy a Rajna-partiak elsősorban a királyi udvarnak helyet adó Esztergom zsidóival működtek együtt. A 11. század végén az Oroszországgal kereskedő regensburgi zsidók megfordultak Esztergomban,[972] ahol alkalmasint hittársaikra támaszkodhattak. Könnyen lehet, hogy a kereskedelmi kapcsolatok következtében nyugati országok zsidói közül számosan (akik tehát már nem csupán vallásukra, hanem etnikumukra nézve is zsidóknak tekinthetők) bevándoroltak az országba, elsősorban Esztergomba. A zsidó kereskedők fontosságát mutatja a királyi udvar számára, hogy valamelyik 11. századi magyar királyné (I. András vagy Salamon felesége) utasította a pénzverők főnökét: egy zsidó számára aprópénzt veressen.[973]

A 13. század első évtizedeiben a magyarországi zsidók – az izmaelitákhoz hasonlóan – gyakorta szerepeltek az iratokban; a politikai élet homlokterébe kerültek, hiszen a meggyökeresedett bérleti rendszerben, amely kiterjedt a pénzverésre, az adók behajtására és a vámokra, mint kamarabérlők fontos szerephez jutottak. Bár a pápaság állandóan intette a magyar királyokat a zsidók mellőzésére, de az uralkodóknak szükségük volt rájuk, pénzügyi szakértelmükre. Időnként azonban a királyok nem tudtak kitérni a rájuk nehezedő nyomás alól, és ekkor kemény intézkedéseket hoztak a zsidókkal (és izmaelitákkal) szemben. Így 1233-ban II. András király megígérte: „intézkedni fogunk, hogy a zsidókat és szaracénokat, vagyis izmaelitákat ezután bizonyos jelekkel különböztessék meg és válasszák el a keresztényektől".[974] De az uralkodói ígéretek nagy része papíron maradt, nem történt meg a zsidó pénzügyi szakemberek félreállítása, amit az bizonyít, hogy 13. század folyamán (1282-vel bezáróan) összesen hat zsidó kamaraispán működéséről maradtak ránk adatok.[975] A pénzverésben játszott szerepüket a héber betűkkel ellátott érmék mutatják. A kamaraispánok egyike, az Ausztriából a tatárjárás után bevándorolt Henel magától IV. Bélától zálogba megkapta Komárom várát tartozékaival.[976]

A tatárjárást követően egyértelműen új fejezet kezdődött a magyarországi zsidók történetében. Addig az itteni zsidók nagy része csak vallását tekintve számított zsidónak, és etnikumát tekintve káliz, azaz keletről érkezett nép volt. 1241 után a Magyarországgal nyugatról szomszédos német nyelvterületről, Ausztriából és a Német Birodalom más részeiről immár etnikumra és hitre nézve egyaránt zsidó népesség jött be az országba, és a következőkben ez lett a zsidóság meghatározó, illetve egyre inkább kizárólagos alkotóeleme. Ennek lecsapódása IV. Béla 1251-ben kiadott zsidóprivilégiuma,[977] amely II. Frigyes osztrák herceg 1244. évi rendelete alapján készült. Innen az derül ki,

hogy a magyarországi zsidóság zálog- és kölcsönügyletekkel, árukereskedelemmel foglalkozott, törvényesen szedhetett kamatot. Számos ponton nyújtott IV. Béla oklevele védelmet és biztonságot a zsidóknak. Így pl. mindenkit tiltott zsidók háborgatásától, a zsidókat más polgárokkal egyenlő összegű vám fizetésére kötelezte, teljes értékű bizonyítóerővel fogadta el a zsidók esküjét, büntette a zsidók gyilkosait, a zsidókon erőszakot tevőket, a zsidótemplom háborgatóit, intézkedett a zsidók ünnepei tiszteletben tartásáról. A zsidók egymás közti ügyeiben a zsidóbíró ítélt, főbenjáró ügyeikben pedig a király. Ezek a kiváltságok lényegében a városban élő *hospesek* jogaival egyeztek.[978]

A 13. század végétől azonban lassan romlani kezdett a zsidók általános megítélése (bár egyes településeken ez csak a 14. század folyamán érződött). Az 1279. évi budai zsinaton előírták, hogy a zsidókat vörös posztóból készült, ruhájukon viselt jellel különböztessék meg a keresztényektől, és megtiltották, hogy számukra (és a böszörmények számára) egyházi jövedelmeket bérbe adjanak, vagy ők vámokat kezeljenek.[979] Visszaszorulásuk jele, hogy 1282-n túl többé nem találkozunk zsidó kamaraispánnal. 1296-ban még van adatunk arra, hogy majádi (Sopron megye) zsidó földet kapott adományba szabad rendelkezési joggal,[980] de később már elképzelhetetlen, hogy zsidóknak földingatlanuk legyen. E folyamat hátterében az áll, hogy magyarországi hatalmi elitnek szemet szúrt a zsidók gazdagodása, szemet vetettek ingatlanaikra, és bár rendre rászorultak a zsidó kölcsönökre, azok visszafizetése a magas kamatok (heti 2, évi 104%) miatt komoly nehézségekbe ütközött. A városi polgárság számára konkurenciát jelentett a zsidók kereskedése és kézművessége. Ezért bezárultak előttük a céhek kapui, szinte egyetlen megélhetési forrásként számukra a keresztényeknek tilalmas pénzügyletek maradtak, továbbá az engedélyezett szőlőművelés és borkereskedelem, valamint a zsidók részére végzett kézművesség.[981]

Mindamellett az uralkodóknak alapvető érdekük volt a királyi birtokokon vagy városokban élő zsidók védelme, hiszen adóztak neki. Zsigmond király 1436-ban ki akarta terjeszteni a király számára történő adózást a földesúri hatalom alatt élő zsidókra is,[982] de kísérlete megbukott. Ha a zsidókkal szembeni indulatok magasra korbácsolódtak, a királyt szélsőséges lépesekre késztethették. Ez történt Nagy Lajos király alatt, amikor az uralkodó – legalábbis a krónikás indoklása szerint – amiatt érzett csalódottságában, hogy „a zsidók megátalkodott makacssága miatt" nem tudta őket megnyerni a keresztény hit számára, kiűzette őket az országból, de „az uzsora mételyével felhalmozott javaikra és dolgaikra – megvetve azokat, mint a piszkot – nem tartott igényt, és nem akarta lefoglalni".[983] Erre 1353–1357 között kerülhetett sor,[984] de a szomszédos országokba menekülni kényszerült zsidók néhány év múltán visszatérhettek. A királyi gondoskodás jele, hogy 1371-től országos zsidóbíró került valamennyi magyarországi királyi zsidó élére,[985] aki emellett más magas méltóságot viselt (lehetett nádor, országbíró, kincstartó). Ugyanakkor megmaradtak az egyes települések zsidóbírái is. 1482-től kezdve az országos zsidóbírói tiszt helyébe a zsidóprefektúra lépett,[986] ennek viselői – öröklődően a budai Mendel család tagjai – széles körű jogosultságot élveztek, közvetítők voltak a király és királyi zsidók között.[987]

A király és a zsidók közti szabályozott viszony ellenére nemritkán került sor arra, hogy az uralkodó egy tollvonással eltörölte a keresztények kamatfizetését zsidók számára („levélölés"), ami igen hátrányosan érintette a zsidókat. (A magas kamatokba e kockázati tényezők is belejátszottak.) Így pl. 1456-ban V. László király arról értesítette a pozsonyi, nagyszombati és bazini zsidóbírákat, hogy a zsidóknál levő zálogok és a kölcsönök kamatait elengedte.[988] Mátyás király 1489-ben a nagyszombati keresztények által fizetendő kamatokkal tette ugyanezt.[989] Ugyancsak

sok kárt okoztak a zsidóknak az ellenük és javaik elleni támadások és pogromok. Zsigmond alatt Budán, „a zsidók utcájában neveletlen keresztény suhancok zavargást keltettek, amikor ajtajaik előtt illetlen pajkossággal lármáztak, ablaküvegeiket felelőtlenül betördösték, amikor pedig azok el akarták zavarni őket, jött-ment csőcselék nagy tömege támadt rájuk, leginkább azok, akik szegénységük folytán könnyen kaphatók prédálásra és fosztogatásra". Másnap „a most biztosabb zsákmány reményében újra támadást intéztek a zsidók házai ellen, a tömeg óráról órára növekedett, ajtóikat, kapuikat betörték, és holmijukat széthordták, a zálogtárgyakat elvették".[990] Pozsonyban 1446-ban úrnapi körmenet alatt a fürdőslegények és a városba bejött, munkát kereső emberek kirabolták a zsinagógát és a zsidó házakat.[991] Nagyszombatban 1493-ban vérváddal (keresztény gyermek rituális meggyilkolásával) illették és máglyán elégettek több zsidót.[992]

A részletekről a szokásos utunkat járva számolunk be. Pozsony megyében több városban éltek zsidók. Pozsonyban III. András király 1291. évi oklevele szerint a városi polgárság jogai a zsidókra is érvényesek voltak.[993] 1335. évi adat szerint a Pozsonyban nagy számban élő zsidók frissen zsinagógát építettek.[994] Ugyancsak nagyszámú zsidó közösséggel számolhatunk Nagyszombatban.[995] 1376-ban még bécsi polgároknak is kölcsönöztek az itteni zsidók.[996] 1490-ben Corvin János és Beatrix vette védelmébe őket mint a királyi kincstár tulajdonait.[997] Szereden 1505-ben Zsidó utca kerül elénk.[998] A megyében ezeken kívül még Dévényben,[999] Bazinban[1000] fordultak elő a középkorban zsidók. Nyitrán már 1113-ban *mons Judeorum* (‚zsidók hegye'),[1001] 1247-ben pedig *castrum Judeorum* (‚zsidók vára')[1002] szerepel. Az efféle földrajzi neveket (Temes megyében is van egy Zsidóvár[1003]) nem tudjuk magyarázni, talán zsidó földbirtoklással kapcsolatosak.[1004] 1522-ben a nádor elengedte a Nyitra város-

ban élő zsidóktól kölcsönvett összeg után követelt magas kamatot.[1005] A Nyitra megyei Szakolcán V. László a zsidókat 1457-ben a polgárokkal vette azonos elbírálás alá.[1006] Galgócon 1424-ben egy zsidót, László bán *hospesét* közbűntett miatt levelesítették.[1007] A 15. század végén Ábrahám galgóci zsidót, aki adót szállított pénzben, kirabolták.[1008] Van adat az észak-nyitrai Verbón élő zsidóságra is.[1009] Trencsén településen 1300-ban (?)[1010] és 1522-ben bukkanunk zsidókra.[1011] Amint a Felvidéken kelet felé haladunk, egyre gyérebbek az adatok. Bars megyében Körmöcön éltek zsidók.[1012] Közvetett adatok vallanak csak Bártfa[1013] és Kassa[1014] zsidóságáról. Ungváron több adat is szól róluk.[1015]

Áttérve a Dunántúlra, Sopronnak igen régi lehet a zsidósága, mivel 1526-ban azt mondták: 600 éves sírköveik vannak, 600 éve élnek itt békében, kiváltságaikat 500 éve élvezik.[1016] Persze, ezeket az időtartamokat aligha szabad szó szerint venni. Ugyancsak régiségük mellett bizonyít első zsinagógájuk felépítése a 13. század közepén, ami közvetlenül tatárjárás utáni betelepülést sejtet. Immáron okleveles adat van arra, hogy Károly király 1324-ben védelmébe vette azokat a szabadokat, akár keresztényeket, akár zsidókat, akik letelepedés céljából érkeznek Sopronba.[1017] Új zsinagógájukat a 14. század második felében gótikus stílusban emelték. 1379-ben tíz zsidó ház volt Sopronban, benne mintegy száz személlyel.[1018] Sopron megyében több más településen is szólnak adatok zsidókról. Kismartonban 1511-ben szerepelnek.[1019] Nagymartonban 1438-ban kamatügylettel kapcsolatban fordulnak elő, és 1517-ben is olvasunk róluk.[1020] Kaboldi zsidó szintén 1517-ben bukkan elénk.[1021] Csepregen 1492-ben Zsidó utca volt.[1022]

Vas megyében Vasvár zsidóiról szólnak az első írásos adatok, szintén a tatárjárást követően. A nevezetes csatári Biblia 1263-ban a vasvári Farkas zsidónál volt zálogban.[1023] E településen Schechtlein zsidó kastélyt épített, de ezt IV. László király

1276-ban Miklós nádornak adományozta.[1024] 1393-ban a Vasvár melletti Zsidófölde adott otthont a zsidótemetőnek.[1025] Körmenden 1300 körül bukkanunk zsidókra.[1026] Zsigmond király 1393-ban biztosította a zsidók Kőszegre történő betelepedését Német- és Csehországból vagy máshonnan.[1027] A kőszegi zsidók élénk kapcsolatokat ápoltak Béccsel.[1028] Szalónakon igaz, 1559-ben – zsinagóga fordul elő.[1029] A győri zsidók, akikről 1373 óta vannak adatok, szintén jó összeköttetést ápoltak Béccsel.[1030] Ha zsidó származási helyeként említett Szentmártonhegy Pannonhalmával azonos, akkor itt is számolhatunk középkori jelenlétükkel.[1031]

A Komárom megyei Tatán 1477-ben szerepelnek zsidók.[1032] Innen Corvin János azért űzte ki őket 1490-ben, mivel a szent törvényekkel ellenkezik, hogy a keresztre feszített Krisztus ellenségei a keresztényekkel együtt lakjanak.[1033] Esztergomról már esett szó. Korai zsidósága nem enyészett el. 1294-ben zsidó városrész *(contrata Judeorum)* fordul elő.[1034] 1326. évi adat szerint az Esztergom melletti Kovácsi faluban volt a zsidók temetkezőhelye.[1035] 1385-ben Esztergomban Zsidó utcáról olvasunk.[1036] 1516 táján az idevalósi zsidók pénzt kölcsönöztek, és amennyiben a kölcsönvevő nem tudna fizetni, a zsidók igényt tartottak szőleje termésére.[1037] A székesfehérvári zsidók több alkalommal is (1256-ban, 1396-ban) átíratták a fehérvári káptalannal IV. Béla király 1251. évi zsidóprivilégiumát.[1038] A 14. század végén Salamon zsidó, fehérvári *hospes* a saját és a Magyarországon lakó többi zsidó nevében eszközölte ezt ki. Ők is külön Zsidó utcában éltek. A 15. században szintén vannak adatok a fehérvári zsidók pénzügyleti tevékenységéről.[1039]

IV. Béla király Ausztriából Budára hívta be a zsidókat. Itt is megtalálható a Zsidó utca. Az első feliratos zsidó sírkő 1278-ból való, a zsidótemetőt már 1290-ben említik.[1040] Az itteni zsi-

nagóga 1307-ben szerepel először.[1041] A 15. században egy másik zsinagóga is épült a városban. 1433-ban Bertrandon de la Brocquière burgund utazó ezt írta budai tapasztalatai alapján: „Sok zsidót lehet itt látni, ezek jól beszélnek franciául, jelentékeny részüket éppen Franciaországból űzték ki".[1042] Budán bukkan fel az első magyarországi zsidó rabbi, József, 1436-ban. Ettől kezdve vált a budai gyülekezet az ország zsidóságának vezetőjévé. Valószínűleg ez a József rabbi eszközölte ki az egész magyarországi zsidóság nevében IV. Béla király zsidóprivilégiumának megerősítését.[1043] Részletes és a helyi viszonyokat tükröző képet hagyományozott ránk a zsidókról a 15. század eleji budai jogkönyv.[1044] Becslés alapján mintegy 350-re tehető a középkor végi budai zsidóság létszáma.[1045] A Budával átellenben levő városban, Pesten 1504-ben zsidók telkei vagy házai fordulnak elő.[1046]

A Duna és Erdély közti térségben elvétve bukkanunk zsidókat említő adatokra. Vácott a Németvárosban külön Zsidó utcában éltek.[1047] A Heves megyei Pásztón 1408-ban hatalmaskodtak egy ottani zsidó jobbágy ellen.[1048] 1488-ban is éltek e településen zsidók.[1049] Az egri várnagy értékes, aranyfoglalatú zafírköve 1465-ben Josa zsidónál volt zálogban.[1050] Sárospatakon 1489 óta szerepelt Izrael nevű zsidó.[1051] Ugyancsak 1489-ban Joza váradi zsidó Budán tartózkodott.[1052] Szegeden Istvánffy Miklós 1552-ben emlékezett meg itteni zsidókról,[1053] de a középkor végi szegedi zsidóságra közvetlen bizonyítékot az szolgáltat, hogy 1522-ben a trencséni zsidók elöljárója Szegedi Izsák volt.[1054] Erdély területéről az 1526 előtti évszázadokban nincs adatunk zsidókról.

Ha végigtekintünk a magyarországi zsidók középkori történetén, jól látható, hogy az 1241 előtti gyér adatok nagyobbrészt vallási értelemben vett zsidóságról szólnak, a zsidó etnikumúak rendszeresen a tatárjárást követő évszázadokban érkeztek az

országba Nyugat-Európából. Többségük a Német Birodalom területéről, főleg Ausztriából jött. Ezt tükrözi az, hogy a nyugati határszélen számos településen éltek.[1055] Ugyanakkor Budán francia, sőt spanyol zsidók is voltak. Ez utóbbiak legnagyobb karriert befutott tagja Szerencsés Imre (Selómó Seneor), aki a hispániai zsidóüldözések elől menekült ide, kikeresztelkedett, és a 16. század elején az alkincstartóságig vitte.[1056] A magyarországi zsidók helyzete általában jobb volt, mint nyugat-európai társaiké, országos kiűzetésükre csak egy alkalommal, a 14. század közepén került sor, de hamarosan visszatértek. Ugyanakkor itt szintén érvényesült az irányukban vallási különállásuk miatt megnyilvánuló kirekesztés, ami számos megkülönböztetésben (jelek viselésében, foglalkozásoktól való eltiltásokban), illetve ellenük szervezett pogromokban öltött testet.

Szinte csak a pénzügylet maradt meg egyetlen, ám nem kockázatok nélküli „legális" foglalkozásukként. Ez a magyarázata annak, hogy városokba tömörültek, ahol e tevékenységet gyakorolhatták. Azt lehet mondani, hogy egy-egy helységben való jelenlétük a városiasodás egyfajta mutatója, de ezt zsinórmértékül nem szabad használni, hiszen pl. a szepességi és az erdélyi szász városokban nem vertek gyökeret, pedig német nyelvük miatt ez kézenfekvőnek tűnhetnék. Sokfelé történt szétszóródásuk ellenére nem voltak sokan, a középkor végén 3–4 ezerre teszik létszámukat.[1057] Tekintettel arra, hogy ez több tucat település között oszlott meg, egy-egy helységben átlagosan 100 fős zsidósággal számolhatunk (ebből az átlagból Buda és mögötte lemaradva Pozsony magasan kiemelkedett). A magyarországi zsidóság középkori történetének végére az tett pontot, hogy a mohácsi csatát követően. 1526 vége felé sok városból kiűzték őket, elszállításukban a török is közreműködött.[1058]

ROMÁNOK

Ma már vitán felül álló és kétségbevonhatatlan tény: a forrásokban oláhnak (vlachnak) nevezett román népesség bevándorló és nem őslakos a Kárpát-medencében, illetve annak keleti felében.[1059] A magyar történetírás általában megállt e tény rögzítésénél, és nem kísérte tovább – bizonyos helyi, megyei adatok összegyűjtésétől eltekintve – a Magyarország területére lépő románság sorsát, a román történetírás számára pedig ez a probléma nem is létezik, hiszen mind a mai napig őslakosnak képzelik el (a szó szoros értelmében vizionálják) a románokat itt. Ha a román immigrációt nem szűk kelet-magyarországi keretekben, hanem az egész Kárpát-medencére érvényes tapasztalatok és tanulságok tükrében vizsgáljuk, könnyen belátható, hogy sem az adatszerűség, sem a metodika vonatkozásában lényeges sajátszerűséget nem mutat. Az írott kútfők száma a keleti térségre nézve ugyan kevesebb, mint Nyugat-Magyarország vonatkozásában, de nem annyira csekély, hogy a fantáziának teljesen szabad teret engedhetne. A források által kirajzolódó kronológia, az egyes vidékeken a románság megjelenése, berendezkedése, illetve hiánya egyértelműen szól bevándorló volta mellett.

Egészen a 13. század utolsó évtizedeiig csakis Dél-Erdélyben találkozunk románokkal, ami félre nem érthető módon vall arról, hogy déli irányból, a Déli-Kárpátokon át érkeztek ide.

Első nyomuk 1207 táján észlelhető, amikor Benedek erdélyi vajda beiktatta a néhány évvel korábban alapított kerci ciszterci monostort a románoktól elvett föld birtokába.[1060] A terület Fogarasban, az Olt folyó mellett feküdt, a határjárásban csupa magyar név szerepel (Egerpatak mocsár, Nagybükk bükkös, Árpás patak). 1210-ben a szebeni ispán serege szászokból, románokból, székelyekből és besenyőkből állt.[1061] 1222-ben a Barcaságban letelepített Német Lovagrend tagjai vámmentes közlekedést nyertek a székelyek és a románok földjén át.[1062] 1224-ben az Andrenumban a magyar uralkodó a románok és besenyők erdejét a németeknek (szászoknak) adományozta, és engedélyezte azok közös használatát.[1063] (A besenyőkön itt a Talmács környéki besenyők értendők.) 1252-ben a románokat Kercről nevezték (ugyanitt a székelyeket Sebesről, a szászokat Brassóból),[1064] ami arra mutathat, hogy Kerc lehetett az első román központ a Kárpát-medencében. 1322-ben Kerc egyik része Oláhkerc néven fordul elő.[1065] 1288-ban Lodomér érsek levelét a Szeben és Barca megyében levő magyar nemeseknek, szászoknak, székelyeknek és románoknak címezte.[1066] 1294-ben III. András király meghagyta Miklós brassói ispánt a IV. Lászlótól kapott barcasági Tohán, másként Oláhteleki föld birtokában.[1067] A románság a fenti adatok szerint Fogarasban, ettől nyugatra a Szászföldön (Nagyszeben vidékén) és ettől keletre, a Barcaságban vetette meg a lábát. Maga Kerc mintegy félúton van Szeben és Fogaras között.

A Hunyad megyei románság a Szörénységből érkezett. IV. Béla király 1238-ban azt közölte a pápával, hogy a nemrég még lakatlan Szörény földet népek sokasága özönlötte el.[1068] Ez annak felismerése, hogy a Magyar Királyság délkeleti határai mentén új, nagy létszámú nép, a románság jelent meg. Ezzel van összefüggésben a szörényi bánság 1233 előtti mega-

lapítása.[1069] Ez a magyar uralkodó azon szándékával függött össze, hogy a térséget magyar fennhatóság alá vonja. A pápaság különben is figyelt a térség viszonyaira, hiszen éppen IX. Gergely pápa 1234. évi okleveléből tudjuk, hogy a kun püspökség területén (a Kárpátok karéján kívül) csak névleg keresztény (azaz ortodox) román népek élnek, akik megvetik a római egyházat, a szentségeket görög álpapoktól veszik fel, Magyarországról magyar, német és más hívek telepednek át hozzájuk, és velük összekeverednek, őket is a görög papok szolgálják ki.[1070] 1247-ben IV. Béla király a jeruzsálemi ispotályosoknak adományozta Havasalföld területét az Olt folyóig román kenézségekkel együtt, de Litvai vajda kenézségének területe nélkül, amelyet a románoknak hagyott. A Litvai földjén lakó románoktól befolyó jövedelem felét, kivéve Hátszeg földjét és tartozékait, szintén a johannitáknak engedte át. Ugyancsak ők nyerték el az Olttól keletre az egész Kunországot egy ottani román vajda földjétől eltekintve, amit a király magának tartott fenn.[1071] Az adatokból kitetszik, hogy már a 13. század első felében a Kárpátok déli és keleti oldalánál nagy tömegű románság volt, készen arra, hogy átkelve a havasokon belépjen a Kárpát-medencébe. Ekkor és a következő évszázadokban ez a havasalföldi és moldvai románság volt a magyarországi román bevándorlók állandó utánpótlása.

Az idézett 1247. évi adat arról tanúskodik, hogy a Hunyad megyei Hátszegen és környékén már szintén számolhatunk román jelenléttel; e népcsoport a szörénységi (nyugat-havasalföldi) románsággal tartott kapcsolatot. 1263-ban V. István ifjabb király eladományozta a Hátszeghez hasonlóan szintén dél-hunyadi Fenes, Macsó és Görbő földeket, de a juttatás nem terjedt ki Dragun és Kadoch kenézek földjeire.[1072] A románok észak felé terjeszkedésének következő bizonyítéka egy 1292. évi oklevél, amelyben III. András király megengedte

Ákos nembeli Sándornak, hogy Maros menti Ilye, Szád és – az előzőtől különböző – Fenes birtokaira románokat telepítsen.[1073] A 13. század közepétől kezdve tehát egész Erdély déli peremén kimutatható a románság jelenléte Hunyadtól kezdve a Szászföldön és Fogarasvidékén át a Barcaságig.

Ennek a vidéknek a további sorsa a románság szempontjából különbözőképpen alakult. A németek lakta Szászföldön és a Barcaságban kezdetben legfeljebb a városok közti térségekbe tudtak betelepülni, sok esetben életmódjukkal kellemetlenségeket okozva a városlakó szászoknak. 1383-ban Szeben városa és a szebeni szék egyezséget kötött a románokkal, akik károkat, tűzvészeket, rablásokat, gyilkosságokat okoztak vagy követtek el a szebeniek kárára. Eszerint a románok nem legeltethetik juhnyájaikat *(pecuda, pecores)* a németek területén azok hozzájárulása nélkül, és őrszolgálatot látnak el a Kárpátokban Talmácstól Szelistyéig (ez utóbbi oláh falu). Kiderül a forrásból, hogy a szászföldi románok kapcsolatot tartottak a havasalföldi oláhokkal.[1074] A német többségű területeken a 15–16. század fordulóján figyelhető meg a románság előretörése. Ekkor Szebenszék 39 helységéből 15-ben éltek románok. A barcasági Rozsnyón 1510-ben román pap és kenéz lakott, az 1526-ban itt összeírt személyek egyharmada román. Egyre általánosabbá vált, hogy a városokban is megjelentek. Bár Szászvárosban a németség megőrizte többségét, de éltek ott románok is. Brassó Bolgárszeg nevű városrészében 1489-ben 217 román háztartást regisztráltak, míg a románok létszáma 1522–1523-ban 200-ra tehető.[1075]

Ezzel szemben Hunyadban és Fogarasban a románság már a 14. században létszámfölénybe került. Hunyadban főleg a megye déli részében erősödött meg a román populáció. Itt a 13. század közepétől megjelentek az első román templomok (Demsuson, Zeykfalván, Szádon, azaz Guraszádán).[1076] Sztrigy-

szentgyörgy templomából az 1313/1314-ből szláv felirat került elő, amely szerint Balea kenéz építtette azt újjá, a pópa Naneş, a festő pedig Teofil volt.[1077] 1315-ben Károly király Miklós hátszegi falunagynak visszaállította Hátszeg megyei örökölt Bertónia birtokát, amelyet tőle Dan és Sztaniszló kenézek hatalmaskodva elfoglaltak.[1078] Amit itt Hátszeg megyének neveztek, az voltaképpen egy kerület volt, amely 195 falut számlált. Ennek becslés szerint 85 %-a román lakosságú, sőt a délebbi részen arányuk elérte a 95 %-ot.[1079] A telepítést kenézek végezték, helyzetük külsőre hasonló a magyar nemeshez, de a földnek nem tulajdonosai, hanem csak meghatalmazás alapján igazgatói, bérlői. A tulajdonos a király, illetve az ő képviseletében az erdélyi vajda vagy a hátszegi várnagy. A kenézek a hátszegi várnak tartoztak katonai szolgálattal és adóval.[1080]

Bizonyos önkormányzattal rendelkeztek. 1360-ban az erdélyi alvajda, hátszegi várnagy közgyűlést *(generalis congregatio)* tartott Hátszegen. Ekkor 12 kenéz (köztük Szaracén, Prodan, Román, Dan, Nan, Borbát, Bazaráb, Vlad nevűek), hat oláh pap (mások mellett Zampa, Balk, Dalk, Dragomir), hat oláh köznépbeli (Tatemir, Sztoján, Dragomir nevűek) tettek esküt.[1081] A nevek vegyes eredetű (a román mellett böszörmény, török, szláv) népességre utalnak. A falvak Hátszeg környékén döntően román nevűek, egy-egy falu – magán viselve a mozgó, legeltető szállásközösség vérségi összetételéből is következő csekély létszámát – 10–20 családot foglalt magában. A Hátszegi-medencében a lakosság lélekszáma a 14. században 6–7 ezer körül mozgott.[1082] A 15. században a kenézség egyre közelebb került a magyar nemesi jogálláshoz. Amennyiben saját tulajdonú birtokhoz jutott, továbbá ha a király vagy a vajda elengedte neki a adót és a juhötvenedet, úgy a kenéz elérte azt. Hunyadban a malomvizi Kendefiek említhetők példaként. Ettől kezdve a terheket az oláh jobbágyok visel-

ték, és nekik fizettek.[1083] Könnyen belátható, hogy e tömeges folyamat igazi vesztese a királyi hatalom volt, a nemessé válással nagyobb volt a vesztesége, mint a nyeresége. Márpedig hogy tömeges folyamatról volt szó, az mutatja, hogy a 15. század közepét követően a hátszegi kerület eredetileg román nemessége nemesi megye joghatósága alá került.[1084]

A románság észak felé terjeszkedésével Hunyad északi része is elrománosodott. Annak az Ákos nembeli Sándornak az utódai, aki 1292-ben kapott telepítési felhatalmazást Maros menti birtokaira, 1350-ben a közbülső időben létesített oláh falvaikon osztoztak.[1085] 15. századi leszármazottaiktól 1468-ban Mátyás király elkobozta uradalmukat, ekkor Ilyéhez 54 falu tartozott, szinte kizárólag román lakossággal.[1086] Fogarasföld nem igényes bővebb tárgyalást. Román lakossága mellé, amely a 13. század elejétől kezdve dokumentálható, a 14. század második felében további román betelepedési hullám érkezett. 1369-ben fordul elő először a Fogaras hercege cím, amelyet Vlad havasalföldi vajda viselt.[1087] Fogaras lett a szörényi bán székhelye is. 1372-ben Vlad magát havasalföldi vajdának, szörényi bánnak, Fogarasföld új telepítései hercegének íratta. Ekkor Fogaras tartozékai sorában már román nevű birtok is előfordul (Kucsuláta).[1088]

A románság szétterjedése Erdélyben és az Erdéllyel nyugatról határos térségben a 13. század második fele utáni fejlemény. A pontos kirajzási, vándorlási útvonalak ugyan pontosan nem ismertek, de maguk az adatok adnak egyfajta időrendet, illetve a földrajzi fekvés is megszabta a térnyerés lépcsőfokainak egymásutánját. Merőben gyakorlati okokból előbb az erdélyi román betelepedést tárgyalom, majd azt követően tekintem át az Erdélyen kívüli vidéket. A dél-erdélyi területről észak felé terjeszkedő románság mindenképpen Fehér megyét érte el először. Itt a legkorábbi rájuk vonatkozó adat 1293-ból való, de már az

1270-es évekre érvényes lehet. 1293-ban ugyanis III. András király megerősítette IV. László engedményét, hogy az erdélyi káptalan Fülesd és Felenyed földjére 60 háznép románt telepítsen, és azok mentesüljenek a királyi adótól, ötvenedtől és tizedtől. Az uralkodó úgy rendelkezett, hogy minden románt vigyenek vissza akár erővel is Székes királyi prédiumra, és mentesítsék őket a királyi adó alól.[1089] Emögött az a szándék húzódott meg, hogy a románok királyi területen királyi fennhatóság alatt maradjanak.

A románokra vonatkozó Fehér megyei adatok a 14. század elejétől kezdve sűrűsödnek. 1310-ben és 1315-ben Oláhárkos nevű település,[1090] Salgó vára tartozékai sorában 1322-ben öt meg nem nevezett román falu szerepel.[1091] 1326. évi adat szerint az erdélyi káptalan fülesdi kenézei: Sztaniszló és fia, Thuz Miklós, Kendech és testvére, Román, valamint Muzsna fia Péter megölték és megcsonkították a szentmihálykői várnagy több családtagját, és károkat okoztak nekik.[1092] 1331-ben az erdélyi egyház román-ötvenedeinek behajtója elszámolt a kenézeitől készpénzben, csergében és sajtban befolyt adóról, az oklevél külön említette a nyírmezői kenézt.[1093] 1343-ban Apahidát mint román falut említik.[1094] 1345-ben Nagyoláhfalu fordul elő.[1095] 1346-ban Járai Péter alvajda az erdélyi káptalan Bocsárd faluja határait Kecskés várhoz csatolta, és ennek határain belül e várnak szolgáló falut telepített,[1096] aminek neve Oláhbocsárd. 1349-ben Diómálról derül ki, hogy román falu.[1097] Olykor a telepítő kenéz neve őrződött meg a falunévben (Vládháza, Mursinaháza). Oláherkes határai között a 14. században létesült Dorozsmán, Varjúpatak (Csóra). Az oláh falvak általában a havasokban, a hegyi patakok forrásvidékén találhatók, szemben az azonos nevű magyar falvakkal, amelyek a patak alsó folyásánál terültek el (Oláhbocsárd, -orbó, -gyógy, -gáld). A 15. században Háporont

nevezik oláh falunak, ekkor létesült Oláhlapád és -csesztve is.[1098]

Küküllő megyében csak a 15. században mutatható ki számottevő román népesség. 1390-ben Udvarhelyre még csak telepítést terveztek. Péterlaka és Szilkút 1412-ben már oláh falu. A 15. században és a 16. század elején Oláhteremi, -szépmező, -szentmiklós, -szancsal fordul elő. Boziásnak 1466-ban és 1507-ben, Oláhszépmezőnek 1477-ben kenéze szerepel. Hosszúpatak, Iklod, Lodormány, Pánád román jobbágyai 1461-ben ötvenedet fizettek.[1099]

Torda megyében az első román nyom 1342–1343-ból való. Ekkor Gyertyános oláh falu szerepel.[1100] Nagy Lajos király 1367-ben Lupsa birtokot, amelynek kenézségét Kendech Miklós tartotta, hű szolgálataiért neki és atyjafiainak adta.[1101] 1401-ben gerebenesi román jobbágyokat említenek, 1447-ben itt oláh kápolna és román pap háza, Mezőőrkén 1499-ben kenéz és oláh pap fordul elő. A 15–16. század folyamán Alsófile, Hagymás, Ikländ, Indal, Magyaróság, Mezőkapus, Mezőszentjakab, Néma, Sályi, Sóspatak, Szelistye, Tóhát kenézei szerepelnek. Bedelőn és Podságában 1473-ban, Mezőőrkén 1475-ben román nevű jobbágyok (Dragos, Vlad; Bussa, Dobrus, Vlajkol, Dan; Mircse János) kerülnek elő. Oláhelőtagot viselt Bánya, Dellő, Detreh, Egres, Lekence, Peterd, Sóspatak, Szederjes, Szentkirály. 1461-ben ötveneddel adóztak Torockó, Füged, Majos, Mikes, Peterd, Sályi román jobbágyai.[1102]

Kolozs megyében legkorábban 1332–1335-ben Oláhfenes neve jelez románokat.[1103] 1341-ben jobbágytelepítés számára üres telkeket említettek.[1104] 1344. évi oklevél szerint az erdélyi püspök Gorbó-völgyben tartózkodó jobbágyai, amikor a kolozsmonostori apát jobbágyai saját erdejükbe mentek, közülük többeket megöltek, és egy lovat elpusztítottak.[1105] Ez az adat jól

tükrözi a románok erdőlakó voltát. 1366-ban Mikola dezméri nemes tiltotta az oláhokat Dezmér, Szamosfalva és Szentmiklós földek használatától.[1106] 1377-ben Nagy Lajos király átengedte Kolozsvárnak a város erdejében fekvő Felek oláh falut, ahová 20 oláhot telepítettek az út őrzésére, akik a királynak juhötvenedet fizettek.[1107] Kenézt említenek Budatelkén, Egerbegyen, Hévszamoson, Tombon. 1461-ben juhötvened terhelte Bányabükk, Csepegőmacskás, Faragó, Gyéres, Incsel, Korpád, Kökénypataka, Kölesmező, Kötelend, Nyulas, Oroszfája, Palatka, Pányik, Rőd, Szokol, Topa, Velkér román jobbágyait. A 14. század második felétől kezdve feltűnően sok falu viselt Oláh- előtagot: Bányabükk, Báré, Bedecs, Berend, Bikal, Bós, Budak, Cég, Dezmér, Fráta, (Gyerő-)Monostor, Kályán, Kapus, Kara, Méhes, Nádas (itt juhpásztorokat említenek), Palatka, Pete, Rőd, Sármás, Solymos, Szentgyörgy, Szilvás, Zsuk.[1108] A Kolozs megyei románok két nagy tömbje Kolozsvártól nyugatra és a megye keleti határvidékén, Teke környékén feküdt, eléggé elszórtan. Bánffyhunyadon 1499-ben Moldvai, Bojér, Csausza, Kutor, Oláh vezetéknevűek utalnak román népességre. A keleti megyerészen az említett települések mellett még Ölyves és Örményes adott otthont románoknak.[1109]

Az észak-erdélyi Doboka megyében az 1360-as évektől szerepelnek románok. 1365-ben mások társaságában Kegyei Péter, Negvoy, Maxin és Román, az oláhok vajdái, Éliás kenéz és más oláhok Szentpéter birtokról elhurcolták a jobbágyokat, házaikat felégették, Hídalmás birtokon gyújtogattak, sok állatot vittek el onnét.[1110] 1366-ban Nagy Lajos király engedélyezte egy cegei nemesnek, hogy az uralkodót Mohaly oláh birtokról megillető juhötvenedet birtokolja.[1111] 1367-ben Vásárhelyen a király Bálványos várhoz tartozó oláh jobbágyai éltek.[1112] 1369-ben Iván mikolai kenéz szerepel.[1113] 1379-ben Kisszék faluban élő öt román hatalmaskodott.[1114]

Belső-Szolnokban 1353-ban említik a Csicsó várához tartozó románokat és kenézeiket.[1115] 1357-ben a velpreti vajda, a kenéz és más oláhok Szombattelke birtokról 1200 juhot, majd a király Bálványos várhoz tartozó Kötke falujából öt ökröt és egy lovat elvittek.[1116] 1393-ban Mánya, Domokos, Dragosfalva, Orbó, Brassenfalva szerepel mint oláh falu.[1117] A 15. században megnőtt a román betelepülők száma, akik a Szamos mentét és a Szamostól északra elterülő területet szállták meg.[1118]

A források előfordulásának, megmaradásának véletlenszerűsége ellenére is tendenciajelleggel kirajzolódik a románság délről északra vándorlásának trendje. Fehér megyét leszámítva a többi, nem Erdély déli peremén levő megyében csak az 1330–1350-es években jelentkeznek a románokra vonatkozó első adatok. Ugyanakkor nyitva kell hagynunk azt a lehetőséget, hogy Erdély északi részén már nem is elsősorban déli irányból, Havasalföldről jött, hanem északi, moldvai–máramarosi betelepülők szálltak meg. Az említett dátumnál későbbre tehető a románok jelenléte Küküllőben. Feltűnő, hogy a Székelyföldön nincsen nyomuk, bár a törekvés, hogy ide is behatoljanak, kimutatható. 1426-ban Zsigmond király Magyar János és Radul kérésére nekik adta a Székelyföld szélén, Moldva felé a részben elnéptelenedett Bereckfalvát, hogy azt Moldvából és Havasalföldről benépesítsék, amivel a határvédelemnek is szolgálnának.[1119] A zárt székely rendszer, a földek közösségi tulajdona azonban ezt nem tette lehetővé. Ezzel szemben a Szászföld bizonyos részeit (nemcsak délen, hanem északon, Radna környékén is[1120]) jelentős román népesség szállta meg.

A román betelepedés folyamatát követve álljunk meg egyelőre Erdély északi határánál, és vegyük szemügyre az Erdéllyel nyugatról határos térségeket. Utunkat ezúttal is délről észak felé folytatjuk, ami megfelel – legalábbis a térség déleb-

bi felében bizonyosan – a románság délről történt bevándorlása útirányának. Az Al-Dunával ezen a területen kezdetben egyetlen megye érintkezett, Krassó, amely Keve és a már Erdélyhez tartozó Hunyad között terült el. Utóbb azonban Krassó elvesztette keleti felét, ott a sebesi kerület létesült, majd e vidék Temes megye része lett.[1121] E térségben a románokra utaló első adat 1319-ből való. Ekkor Bács kenéz és fia, Iván tiltakozott, hogy Egres falujukat más helyre költöztették át.[1122] 1320-ban Károly király elvette e Bács kenéz összes birtokát egy falu és egy malom kivételével.[1123] Az e területet érintő talán legnagyobb telepítésről – ritka kivételként annak folyamatába is bepillantást engedve – 1335. évi királyi oklevélből értesülünk. Innen megtudjuk: a kalocsai érsek (akinek uradalma volt Krassóban a Nyárád, azaz Néra menti Almás környékén[1124]) királyi parancsra tárgyalásokat folytatott Mikola fia Bogdán vajda és népe átjöveteléről Magyarországra, és felügyelte azt. A betelepedés három részletben zajlott le 1334 novemberétől 1335 augusztusáig, és nagy terheket rótt a környék népeire. Az ide érkezők a király szolgálatában az ország határvidékén foglaltak szállást.[1125]

Ettől kezdve egy csapásra megsokasodtak a krassói oláhságra vonatkozó adatok. 1339-ben az aradi káptalan beiktatta az oláh nemzetiségű Tiván fia Péter fiait a Károly király által nekik adott Patak, más néven Voja birtokába.[1126] 1343-ban Bracan sósdi kenéz fiaival elrabolt 97 disznót Himfi Benedek remetei népeitől.[1127] Ugyanebben az évben Dobrota kenéz harmadmagával elfogta Himfi Benedek egy jobbágyát, és fogságban tartotta.[1128] A telepítés folyamatosságára mutat, hogy 1349-ben Nagy Lajos király eladományozta a kövesdi kerülethez tartozó Belényes faluhelyet telepítés céljából.[1129] 1352-ben Szeri Pósa krassói ispán és sebesi várnagy olyan szabadsággal engedélyezte Mutnoki István fiainak, Jugának

és Bogdánnak Mutnokpataka lakatlan földet birtokolni, amilyen szabadsággal bírják a kenézek a szabad falvakat a sebesi kerületben, a három fő vétség (útonállás, tolvajlás, tűzokozás) a sebesi bíróhoz tartozzék, a többi hozzájuk, más bíró ne ítélkezzék felettük.[1130]

1371–1372-ből ránk maradt Himfi Benedek temesi ispán listája az orsovai vár építésére összehívott munkásokról. Ebben kenézek szerepelnek a Temes megyei Szénaszegről, Hódospatakáról, a Krassó megyei Bynusról, továbbá a sebesi kerületbeli Porhona, Csinka, Hodos, Száldobágy, Milas, Szépmező, Nőrincse, Sirkec, Viszák, Buldur településekről. A kenézek, illetve számos esetben a nem kenéznek nevezett emberek neve is román, Nekse, Sztaniszló, Dragamir, Román, Topsa, Balk, Karacsun, Juga, Tatamér, Sztan, Radul, Onpsa nevű személyekkel találkozunk.[1131] 1389-ben Krassóban Filer-, Halmágy-, János-, Szaniszlókenézfalva,[1132] továbbá Kecsakenézfalva nevű települések bukkannak fel,[1133] de alapos a gyanú, hogy már 1323-tól kezdve (amikor Bodorfalva szerepel[1134]), a személynév+-*falva* összetételű településnevek is kenézekre utalnak, olyanok, mint Bedre-, Brank-, Drasán-, Kraguj-, Prekol-, Sztankfalva, Zajdrugháza.[1135] A sebesi kerületben a 15. században nagy tömegben román falunevek szerepelnek (pl. Begyest, Danilest, Farkasest, Romanest, Valisora, több Ohába és Ohabica).[1136] A románság 15. századi itteni térnyerésére mutat, hogy az 1458-ban még Horzfalvaként szereplő helyég 1485-ben már Herzeste néven fordul elő, az 1404-ben elénk kerülő Vozestye korábbi neve pedig Libánfalva volt.[1137] A románság bezúdulása az Erdély délnyugati határai mentén fekvő területre térben és időben egybeesett a szlávok (bolgárok) fentebb már tárgyalt betelepedésével. Nem véletlen, hogy sok szláv nevű román telepessel találkozunk.

A krassói–sebesi okleveles anyag nyújt módot arra, hogy képet alkothassunk arról, a betelepítést irányítók milyen vallási

követelésekkel léptek fel a telepesekkel szemben. 1366-ban (?) Nagy Lajos király elrendelte, hogy Sebes kerületben csakis valóban katolikus és a római hit vallója tarthasson birtokokat a nemesség vagy a kenézség címe alatt.[1138] A nemesség és kenézség közeledésére, illetve majdani egybeolvadására mutat, hogy pl. Temeshelyen, Miháld vár tartozékain 1390-ben nemes kenézeket *(nobiles kenezii)* említenek.[1139] 1373-ban XI. Gergely pápa megengedte a minoritáknak, hogy Bosznia és Vlachia részein, Magyarország határai körül, a vlachoknál, akik közül számosan a legelőkön és sátrakban laknak bőségben levő állataikat legeltetve, földjeiken, váraikban vagy falvaikban Magyarország határain, Sebes és Nagy Vlachia (Havasalföld) körül egyházakat alapítsanak, kolostorokat meg temetőket, hogy terjesszék a katolikus hitet.[1140] A térségben Haramban, Orsován, Kövesden, Erményben, Karánsebesen (valamint a Temes megyei Cseriben) ferences, Temesváron és Érsomlyón domonkos kolostor létesült.[1141]

A középkor végére a krassói–sebesi térség számít a románok által egyik leginkább megszállt területnek, ami igazgatási téren is megmutatkozott. A megkisebbedett Krassó megyében Illyéd, Kövesd, Érsomlyó, Krassófő (és az ehhez tartozó Borzafő) királyi várakhoz csatoltan, az itt megszervezett uradalmakban élt a románság. E várak maguk is hegyvidéken, a megye keleti, a sebesi kerülettel határos részén terültek el, uradalmaik rengeteg hegyvidéki oláh falut fogtak át. Az elnevezések idővel elrománosodtak-elszlávosodtak, Illyédből Ilidia, Kövesdből Gavosdia, Érsomlyóból Versec, Krassófőből Caraşova lett, Borzafő pedig elenyészett.[1142] A sebesi területen az oláhság megszervezése a kezdetben külön számított Sebes és Karán, továbbá Komjáti, Miháld (ma Mehadia), Halmás (vagyis Almás), Lugos központok szerint történt. Ezek közül legkorábban Sebes emelkedett ki, már 1369-ben a sebesi kerület

kenézeinek és románjainak egyeteme adott ki oklevelet.[1143] 1391-ben négy kerület (*districtus et provincia*) Sebes, Lugos, Karán és Komjáti nemesei és kenézei szerepelnek.[1144]

A 15. század közepén nevezték meg először az oláh kerületeket. 1451-ben Hunyadi János kormányzó a hét oláh szék (*septem sedes valachicales*) számára adott utasítást.[1145] A hetes számban történelmi előzmények (a szászok hét széke) játszottak szerepet. Annál inkább erre kell gondolnunk, mivel – miként a szászoknál – valójában itt is nyolc szék volt, a nyolcadik (vagy inkább az első) szék ott Szeben, Krassó-Sebesben, azaz – mivel a sebesi kerület magát Szörény megyével kezdte azonosítani – Krassó-Szörényben pedig Karánsebes. E nyolc román kerület szerepel akkor, amikor V. László király 1457-ben szabályozta Lugos, Sebes, Mihąld, Halmás, Krassófő, Borzafő, Komjáti és Illyéd kerületbeli nemesek, kenézek és más románok jogait és kötelezettségeit. Eszerint az ország határain őrizzék a törökkel szemben a Duna átkelőit; e nyolc kerületben csak ők kaphassanak a királytól birtokokat, idegenek nem; ispánjukon kívül senki ne ítélje őket, viszont az országbíróhoz és a királyi személyes jelenlét bíróságához fellebbezhetnek; ispánjuk vagy alispánjuk bírság címén lovat, agarat, fegyvert és juhot nem vehet el tőlük; a bírságolásban a románok szolgabírái vegyenek részt; a román nemeseket az ország valódi nemesei mintájára, továbbá a románok kenézeit minden királyi adó alól felmenti; az ő és jobbágyaik javait senki ne foglalja le; jobbágyaik ügyében bárki a román nemesekhez, a román nemesek és kenézek ügyében ispánjukhoz forduljon.[1146] E rendelkezés számos pontja ugyan nem valósult meg (pl. nem lett saját ispánjuk), de ennek ellenére a sebesi (karánsebesi) kerület valóságos nemesi megyei élethez kapott itt lehetőséget, amit azonban a török fenyegetés torkában már nem lehetett a gyakorlatban megvalósítani.[1147]

A Temes megyei románok viszonyai sokban hasonlítanak a krassói–sebesi románokéihoz. Itt másfél évtizeddel Krassót követően, 1333-ban bukkan fel először román nyom. Ekkor egy officiális és Brathan kenéz lerombolta Him fiai Remete birtokát.[1148] 1343-ban Orros Miklós mérai népei elrabolták Oszlári Mojs szentgyörgyi nyájait, és e falu kenézét, Lukácsot Mérára vitték.[1149] 1359-ben Nagy Lajos király hű oláhjainak, Szarna fia László fiainak (köztük Sztaniszló, Negve, Vlanik nevűeknek) adományozta Havasalföldön szerzett érdemeikért Rékas és Keszegtő birtokot hat-hat faluval.[1150] E falvak a 14. század végén már mint román falvak fordulnak elő. 1369-ben Himfi Péter dobozi oláhja, Dan és más jobbágyai felégették a Krassó megyei Egerszeg birtokot.[1151] Az 1370-es évek második felében Himfi Benedek egy jobbágya, Tamás kenéz hódosi királyi jobbággyal perelt.[1152] A románság Temesben is királyi várak köré telepedett kenézei vezetésével. Cseri vár tartozékai sorában 1459-ben Brató-, Bene-, Dankkenézfalva fordul elő, valószínűleg kenéze nevét viselte itt Drugfalva, Tatárfalva, Hódos tartozékai közül pedig 1471-ben Monca-, Gostye-, Neglanos-, Draganfalva, Cikóvásárhelyhez kapcsoltan pedig 1488-ban Ohabica szerepel.[1153] Itt szintén felbukkannak az oláh kerületek. 1453-ban Monostor, Bozsur, Furdia, Zsuppán és az ismeretlen Sugya neveréről nevezett román *districtus*ok kerülnek elő.[1154] Ezek azonban nem jutottak oly messzire a kiváltságolásban, mint a sebesiek.

Arad megyében a románokra utaló első nyom az Erdély határán 1337-ben felbukkanó Caprewar helynév,[1155] ami egyszersmind az első magyarországi román alkotású elnevezés. Benne a román *capră* ‚kecske' szó rejtőzik. Ugyanott 1340-ben Kereszténykenézháza szerepel, ami a telepítő kenéz nevét (Krisztián) tartotta fenn.[1156] Itt is királyi várhoz kapcsoltan telepedtek meg. A Marostól délre eső hegyvidékre kiterjedő, Solymos vár-

hoz tartozó uradalom területén csak elvétve bukkanunk román helységnevekre (egy-két Ohaba, Ohabica szerepel), viszont a Marostól északra húzódó hegyi térségben, Tótváradhoz kapcsoltan igen sok falu viselt román nevet: Megyest, Vilmest, Rincsor, Temesest, Ohaba, Szeliste, Dombavica, Pojana.[1157] Hogy mekkora területen mozogtak a románok, arra jó példát nyújt egy 1339. évi oklevél. Ez évben Bogdán vajda (aki 1334–1335-ben jött népével együtt Krassóba) és testvérei a Maros jobb partján levő Csanád megyei Diós és Szöllős falvakban hatalmaskodtak, egyebek mellett 14 ökröt elraboltak.[1158]

Zaránd megyében első ízben 1318-ban említ királyi oklevél román falvakat, vélhetően a Fehér-Körös mentén, Dénesmonostora környékén.[1159] 1359-ben Nagy Lajos király utasította az erdélyi káptalant, hogy idézze meg Bibarcot, a halmágyi oláhok vajdáját a zalatnai román bányabérlő özvegye ellenében.[1160] 1362-ben Nagy Lajos utasította a világosi várnagyot, hogy az összes oláhval és más népekkel, gyalogosokkal és fegyveresekkel vonuljon a gyülekezőhelyre.[1161] 1366-ban az uralkodó ocsvai hű oláhjának, akit a katolikus keresztségben Istvánnak neveztetett, szolgálataiért örökbirtokként odaadta a Kisocsvica királyi birtokot, de juhötvenedet és disznótizedet kell fizetnie utána.[1162] 1390-ben Világos várához tartoztak Halmágy, Kápolna, Csics, Körösfő, Aranyág és Kalodva román kerületek,[1163] ezeken belül pedig a 15. század első felében igen sok román nevű falut említenek (pl. Bajelestefalva, Baszarabása, Beretia, Bucsava, Honcisor, Lupsánfalva, Sztaniszlófalva, Zdragurfalva). Ezek a települések hegyvidéken feküdtek.[1164] 1404-ben Zsigmond király Boar fia Boalának adta a Fehér-Körös mentén mások mellett Keresztúr és Csernetfalva településeket, amelyeket utóbb Kriscsor, illetve Csernecel néven említenek.[1165] A nevek alakváltozása a román környezetre vall.

Bihar megye délkeleti részén, a Belényes melletti hegyekben 1294-ben a solymosi gyepűkön inneni és túli román lakosokat említ egy oklevél.[1166] Ez a térség viszonylag közel fekszik Fehér megyéhez, könnyen meglehet, hogy ide nem délről, a Krassó–Temes–Arad–Zaránd úton jöttek, hanem délkeletről, Fehér megyéből, ahol már az 1270–1280-as években kimutatható jelenlétük. A megye másik részén, az Igyfon erdő nyugati részén 1324-ben bukkan fel két évvel korábbi eseménnyel kapcsolatban Oláhtelek neve.[1167] (Az e helység nevét is tartalmazó 1283. évi oklevél hamisítvány a 14. század második feléből.[1168]) 1326-ban a csanádi ispán a váradi püspökségnek adta Hodos birtokát, amelyen Negul vajda telepedett le.[1169] Ez a solymosi gyepüktől északnyugatra fekszik. 1335-ben Cécke vidékén, a Sebes-Körös bal partján levő hegyvidéken oláh falvak kerülnek elénk: Körtvélyes, Kerekliget és a csírájában elpusztult Churchastheluke.[1170] A Hontpázmány nembeliek 1341-ben románok telepítését határozták el ugyanerre a vidékre, Esküllő, Keszteg, Ürgeteg, Cécke és Fancsika környékére.[1171] 1342-ben az Érmelléken állt Csalános határjárása kapcsán nagyszámú magyart, kunt és románt említenek.[1172] 1349-ben Demeter váradi püspök a Sebes-Köröstől délre eső Felventer földjét népek sokaságával akarta betelepíteni, e falu bírájának, Sztaniszló fia Péter vajdának megengedte, hogy román papot tartson, aki ne fizessen semmit a püspöknek.[1173] A 14. század első felében tehát a megye keleti, hegyvidéki részének szinte minden tájegységében megjelent a román etnikum, igaz, mindenütt csak mutatóban, kis foltokban.

Az intenzív román telepítés szerte a nagy kiterjedésű Bihar megye hegyvidéki részein a 14. század második felétől indult el. A legdélebbi bihari térség, a Bél környéki hegyvidék benépesítésében – amely szomszédos volt Zaránddal, ahol már 1318 óta kimutathatók oláhok – az itt tulajdonos váradi püs-

pökök játszottak döntő szerepet. 1404. évi adat szerint az egyik főpap szerint „a mi kenézeink megígérték e vidéket népekkel jól megtölteni és megnövelni". Itt létesült a széplaki oláh *districtus*.[1174] Belényes környékén (ahol már 1294-ben román szórványok szerepeltek) 1363-ban Iván belényesi vajda[1175] mint telepítő benépesítette a váradi püspökség itteni erdeit. Őt és testvéreit, Balkot és Bochot a püspökök nemessé tették. Az ő utódaik a magyarrá és katolikussá lett remetei vajdák. 1442-ben János váradi püspök szabályozta a belényesi oláhok jogviszonyait: a szervezet élén a vajda és az alvajda állt, majd a krajnik következett, a falvak vezetői a kenézek voltak. 1484. évi adatból derül ki, hogy a krajnik a szolgabírónak felel meg.[1176] A belényesi hegyvidék lakossága a 16. századra teljesen románná vált, benne a románokkal együtt érkezett sok szláv elemmel.[1177] A Sebes-Köröstől délre eső vidéken, ahol 1326, illetve 1335 óta lehet számolni kisebb román csoportokkal, három térségben kerültek létszámbeli fölénybe a románok. Ezek közül legdélebben a Gyepes-vidék fekszik, ahová a már említett Hodos és Felventer is tartozott, itt a románságot a gyepesi vajdák szervezték meg. Ettől északabbra Szaránd környékén, amelyet 1459-ben Oláhvidéke névvel illettek, vagyis a pásztorszállásoknak még nevük sem volt. A Sebes-Körös bal partján Cécke volt a térség harmadik román települési központja.[1178] Az egész középkoron át nincs nyoma a románságnak a Nagyváradtól délre és délkeletre elterülő dombvidéken, itt az egyetlen román eredetű falunév, Probostya, csak 1552-ben tűnik fel a forrásokban.[1179]

A Sebes-Köröstől északra a Berettyóig terjedő térségben (ahol Oláhtelek is feküdt) több román települési tömbbel számolhatunk. Legnyugatabbra esik az Almás-völgy, ahol először 1421-ben említették az adorjáni vár oláh falvait. Ettől kelet felé haladva jutunk Oláhtelekhez, amely azonban alkalmasint

nem érte meg a 14. század közepét, mivel 1324-en túl többé nem szerepel, nem említik sem 1360-ban, amikor felbukkan itt Lok és Tataraspataka, sem 1366-ban, amikor a Telegdiek elhatározták a közvetlen szomszédságban levő Tataras erdő benépesítését. 1389-ben Örvénd birtokhoz már hét oláh falu tartozott, 1393-ban pedig Lok birtokon (amely utóbb a Lakság összefoglaló nevet nyerte) hat oláh falu települt. Még keletebbre haladva 1357-ben a Sólyomkő királyi várhoz tartozó románok disznóikkal egészen a Szatmár megyei Csalánosvadáig jártak legeltetni. A Sólyomkőtől délkeletre eső báródsági térséget a Nagy Lajos királytól nemességet nyert Péter román vajda és apja telepítette be. A Báródság területén nemes és félszabad román vajdák, kenézek, krajnokok éltek, őket Szapolyai János 1552-ben nemesítette, és a Királyhágó őrizetével bízta meg.[1180] A Berettyó folyótól északra a krasznai Dédánál 1386-ban és Margitta mellett 1422-ben említenek két-két oláh falut.[1181] Az észak-bihari térség román lakosságának egyházi kapcsolatai Máramarossal voltak, feltehető, hogy ide az oláhság nem délről, hanem északkelet felől, Máramarosból kiindulva érkezett.[1182]

E ponton szakítsuk meg a további északi irányú utat, és térjünk át Máramarosba. A románság jelenlétének a 14. század első negyede előtt itt nincs írott nyoma.[1183] Az első adat 1326-ból való, amikor Károly király a Máramaros kerületben levő Szurdok földet Sztaniszló kenéznek adományozta, kivette azt minden joghatóság, bíróság és királyi adó alól, átengedve ezeket a kenéznek.[1184] Ez az első eset arra, hogy román kenéz nemesi birtokot kapott Magyarországon. Nyilván a Máramarosban frissen megjelent románok (és ruténok) miatt hozta Károly király 1329-ben azt az utasítást, hogy a négy város (Visk, Huszt, Técső, Hosszúmező) *hospesei* által irtásra elfoglalt földeket más nyelvű vagy nációjú emberek tőlük el ne vegyék.[1185]

1336-ban az uralkodó a román Drág és Dragus királyi szervienseknek adományozta a Máramaros kerületben levő Bedőháza birtokot.[1186] 1343-ban Bogdánt, a király iránt hűtlen volt máramarosi vajdát említi oklevél.[1187] 1345-ben Nagy Lajos király Aprusának, Erdő fia Marusnak, Erdő testvérének, Sztannak és e Sztan fiának, Miknek adta a szarvaszói kenézséget a már Károly király által engedélyezett feltételek mellett.[1188] A következő évben e román Mik megerősíttette az uralkodóval apjának Károly királytól elnyert 1326. évi adományát. Mik és testvérei az ország más nemesei módjára a királyi bíróság és az ország más rendes bíráinak bírósága elé tartoznak állni.[1189] 1349-ben Nagy Lajos utasította Ige fia Jánost, a máramarosi oláhok vajdáját, hogy a máramarosi ispán és az ottani kenézek jelenlétében állítsa vissza Gyula fia Dragust és fiait a Károly királytól elnyert Gyulafalva és Nyíres birtokába, amelyekből kiűzték őket.[1190]

Az oláhokat emlegető máramarosi adatok azonban nem jelentenek automatikusan románokat. A vlach szó eredetileg bármilyen pásztorfoglalkozást űző népességet jelölt – etnikai hovatartozástól függetlenül. 1483-ból ismert a *Wolahus seu pastor* ‚oláh vagy pásztor' minősítés.[1191] 1350. évi adat szerint az uralkodó megengedte hű oláhjainak, Karácsony fiainak, hogy Lipcsét és Szelemezőt benépesítsék. Az oda összegyűlő oláhok Karácsony fiainak mint kenézeiknek és uraiknak engedelmeskedjenek.[1192] E két falu Máramaros megye északi részén terült el, és a rutén betelepedési övezetbe esett. Máramarosban a román–rutén etnikai határ nagyjából a Tisza mentén húzódott a középkorban.[1193] Igaz, ennek szűk körzetében előforduló keveredés, de nagyjából érvényes az, hogy a Tiszától északra ruténokat, a folyótól délre románokat kell értenünk az egységesen vlachnak (oláhnak) mondott megjelölésen. A máramarosi területre történt rutén betelepedésről fentebb a

szlávokkal összefüggésben már szóltam, a továbbiakban csak a román népesség beköltözését kísérem figyelemmel.

1360-ban a magyar király sok románnak adott nemesi jogú birtokadományt, akik a hűtlenné vált Bogdán ellen harcoltak, ezzel mentesültek az adók alól, az ország más nemeseinek szokása szerint a király zászlaja alatt kellett hadakozniuk. Így jutottak ingatlanokhoz ekkor a már említett Gyula fia Dragus és fiai, Farkstan fia Vancsuk, Péter fia Sztan. Például Dragus és fiai Szlatina, Hódpataka, Deszeháza, Hernécsháza, Sugatagfalva és Kopácsfalva helységeket nyerték el.[1194] 1361-ben Nagy Lajos király Kaszó kenézsége felét hű oláhjainak, Lokovoi fiainak adta, ahogyan már korábban Fejér fia Sztan bírta.[1195] Könnyen lehet, hogy a Kaszó parti Fejérfalva e Fejértől kapta nevét. A Tiszától délre eső, Kaszónak mondott terület a 14. század második felétől királyi adományként román kenézek kezére került, az itteni nemesek a kenézek leszármazottai. A középkor végére egész Kaszó népe román lett, a korábban itt élt gyér számú magyarság beolvadt a románságba.[1196]

Az Iza mentén terültek el a hűtlenné vált Bogdán vajda hatalmas birtokai. Bogdán oly ismert ember lehetett, hogy neve és tette Küküllei János szűkszavú krónikájába is bekerült: „Bogdán, a máramarosi oláhok vajdája, egyesítve e kerület oláhjait a Magyarország koronájának alávetett Moldva – hosszú idő óta a tatárok szomszédsága miatt lakatlan – földjére titokban visszahúzódott, és bár a [magyar] király serege gyakorta támadta, az azon földet lakó oláhok létszáma igen megnövekedvén országgá terebélyesedett".[1197] Az itt röviden elmondott történet voltaképpen a moldvai román fejedelemség kialakulásáról szól. Nem véletlen a szoros kapcsolat Máramaros és Moldva között, ugyanis az oláhok betelepedése Máramarosba a 14. század elején és azt követően is Moldvából indult ki.[1198] Bogdán távozása után unokaöccsei az Iza mentén egy részt

megtartották maguknak. Az itteni kenézek magyar nemessé váltak ugyan, de etnikumukat tekintve megmaradtak románnak.[1199] A Küküllei által ránk hagyományozott történetnek 1365. évi oklevélben is maradt nyoma. Innen arról értesülünk, hogy Konyhát tartozékaival a királytól Bogdán máramarosi vajda kapta meg, de tőle és fiaitól az anyakirályné egyetértésével az uralkodó elvette, és mivel hűtlenné vált (Magyarországból titokban Moldvába ment), Szász fia Balk vajdának meg fiainak adományozta Jód, Bocskó, Kétvisó, Mojszén, Borsa, Kétszeleste falvakkal együtt.[1200] A Szász-fiak 1373-ban Nagy Lajostól további birtokokat nyertek el.[1201]

A 14. század utolsó néhány évtizedéig a vajda az egész máramarosi vlach nép vezetője volt. Az alispánnal együtt járt el, az alispán ítélt a fontosabb, a vajda a kisebb ügyekben. A kenézeknek sikerült nemesi jogállást szerezniük, népeiket jobbágyaikká tették. Új helyzet állt elő Szász fia Balk idejében. Ő és testvére, Drág 1378-tól – rövid megszakítással – 1399-ig viselte a máramarosi ispáni címet. Ezzel a vajdai cím megszűnt, és a románság helyi vezetői lettek a főispánok. A 14. század végén (1385-ben) Máramarosban megjelentek a szolgabírák, és ezzel ott nemesi megye alakult. Egy, illetve két évtizeden keresztül Balk és Drág töltötte be a szatmári és ugocsai ispáni tisztet is. Zsigmond királytól megkapták a nyalábi, kővári, bélteki és erdődi uradalmakat, és mindezzel Magyarország előkelőinek sorába emelkedtek.[1202]

A beregi és máramarosi románságból kerültek ki a szomszédos Bereg és Ung vlach telepítői, de ők rutén népességet költöztettek be oda.[1203] Nem kevés máramarosi oláh útja nyugat felé Szatmár megyébe vezetett. A megyének a keleti harmada volt hegyvidék, románok csak itt bukkannak fel. Ennek északi részén, a Máramarossal közvetlenül határos Avasban az 1370-es években említenek először oláh birtokokat és jobbágyokat, ke-

vóssel ezt megelőzően érkezhettek ide. 1385-ben a meggyesi kerület oláhjai szerepelnek. A megye délkeleti részén, a Bükkben 1391-ben kerülnek elő legkorábban román birtokok. Itt a Drágfiaknak voltak ingatlanaik, 1393-ban az ő románjaik juhai fordulnak elő. A belső-szolnoki határvidéken is a 14. század második felében telepedtek meg románok. 1491-ben itt négy román falu szerepel (Balk-, Sándor-, Surján-, Oroszfalva), vajdáik nevét őrizve. Bizonyos, hogy adott Szatmár és Máramaros román népességet a velük közvetlenül határos és már Erdélyhez számított Belső-Szolnoknak. Szatmárban a vajda szemben Máramarossal – nem nagyobb egység élén álló vezető, hanem falusi elöljáró, olyan, mint másutt a kenéz.[1204]

Szatmár egyébként találkozó- és további elosztóhelye volt a románságnak. A bihari vlach pásztorok állataikkal a Szamoson túlra is el-elkalandoztak, így a Kraszna folyó melletti Gyöngy 1475-ben oláh birtok vajdával. 1433-ban a Szatmárból Közép-Szolnokba áthelyezett három Kegye mindegyike oláh falu.[1205] A románok többsége azonban Máramarosból érkezett. Szatmár megyéből többfelé nyílt út a továbbvándorlásra. Az egyik irányként Ugocsa szolgált. Ugocsa – Máramaroshoz hasonlóan – a rutén és a román nép találkozásának és keveredésének színhelye. A ruténok északról, Beregből, a románok délről, a szatmári Avasvidék felől jöttek. A két etnikum itt is a Tisza vonalán ért össze. Az oláh falvak nyugati határa egybeesett a síkvidék és hegyvidék határával, 1378-ban említik itt oláh birtokként Kirvát, Csarnatőt, Komlóst, Széphelyet, Batarcsot és Turcot. A megtelepedést Ugocsában szintén falusi vajdák irányították. Az ugocsai románság létszáma igen alacsony, 1450 körül nyolc faluban 95–100 telek volt, azaz átlagban 12 telek falvanként.[1206]

Szatmárhoz hasonló a helyzete Közép-Szolnoknak és Krasznának. Ide egyaránt érkezhettek oláhok Biharból és Szatmár-

ból is. A korábbi telepesek mindenképpen bihariak lehettek, mint az 1341-ben említett Kraszna megyei Füzes, Szék, Elyüs, Halmosd, Tusza, Mikóháza, Csiszér, Bogdánháza és Felkecel oláh falvak lakói, akik a lakatlan Detrehem hasznait is élvezték.[1207] Új helyzet állt elő 1378 után. Ez évben ugyanis Nagy Lajos király a közép-szolnoki Kővár várát szolgálataikért Balk oláh vajdának és testvéreinek: Drágnak és Jánosnak adta, amelyet Balk és Drág mint szatmári és máramarosi ispánok tisztségük fejében *(pro honore)* tartottak, kivéve azt Erdőd kerületből.[1208] Ez lehet a máramaros–szatmári irányból történő nagymérvű román bevándorlás nyitánya.[1209] Mindenesetre 1392-ben az erdődi kerületben, Közép-Szolnok megyében Aszuág (ma Szivágy), Borzlyuk, két Örményes, Bassafalva, három Várca, Kamin mint oláh birtokok fordulnak elő.[1210] 1405-ben Kővár vidékén, medence jellegű részen már csaknem 50 román falut említenek, ezek lakói egy tömegben települtek be. Őket a 15. század második felében és a 16. század folyamán egy második, a hegyvidéket megszálló települési hullám követte a Drágfiak, majd a Bátoriak telepítésének eredményeképpen (szintén Máramarosból).[1211] Jellemző, hogy 1438-ban Bozzási György magyar nemes azért adta el Közép-Szolnok megyei Inó birtokát, mert a környéken lakó oláhoktól állandóan rettegnie kellett.[1212]

Végére érve a magyarországi román bevándorlás tárgyalásának, immár az összegzést kell megadnunk. Az oláhok kárpát-medencei első előfordulásának 1207 körüli adatából és az ezután egyre sűrűbben sorjázó adatokból arra a következtetésre kell jutnunk: legfeljebb a 12. század utolsó egy-két évtizedében vagy esetleg csak a 12–13. század fordulója éveiben kerülhettek be a Magyar Királyság területére, több mint egy évszázadon keresztül csak dél felől, Havasalföldről, illetve a Szörénységből érkeztek. Az 1270-es évekig nincs nyomuk a

Havasalfölddel szomszédos megyéken kívül, vagyis mintegy három emberöltőre volt szükségük ahhoz, hogy megvessék itt a lábukat. Az 1270-es évektől kezdve terjeszkedtek adatokkal igazolhatóan észak felé, és jelenlétük 1294-ben már Dél-Biharban mutatható ki. A 14. század elejétől jöhettek román csoportok Moldvából Máramarosba, első adatuk ott 1326-ból való. A déliek északi irányú és az északiak dél-délnyugati irányú migrációja Szatmárban és Közép-Szolnokban a 14. század utolsó évtizedeiben találkozott össze. A románok különböző irányokból történt bevándorlásának bizonyítékát szolgáltatják eltérő jogi viszonyaik.[1213] Térségenként különbözik a vajda szerepe (hol egy falunak, hol nagy térségnek a román vezetője), ettől függően van, illetve nincs kenéz, ha van, úgy általában a falusi elöljárót, a telepítőt jelenti. Fogarasban boérokkal, Krassóban és Temesben krajnikokkal találkozunk, akik máshol hiányoznak.

A román telepítéseket az első időszakban a magyar uralkodók tisztségviselői felügyelték. Ezzel függ össze, hogy szállásaik (a vlach falvak) egyes királyi várak körül, illetve azokhoz kapcsoltan jöttek létre. Amint azonban előretörtek a társadalom más tényezői, a románok immigrációjának szervezése egyre inkább magánosok (egyházi vezetők, világi előkelők) kezébe ment át. A betelepülő románok a transzhumáló (kettős legelőváltó) állattartás rendszerében éltek, kisállatokat (mindenekelőtt juhot) tartottak. Ehhez jó hegyi legelők kellettek. Ez a magyarázata annak, hogy egyetlen román település sem létesült a középkorban síkvidéken. Azt lehet mondani: a magyar és a román települési igények kiegészítették egymást. A kezdetben nagyállattartó (lótartó) magyarok a síkságokat és a lankás dombokat szállták meg, a földművelést is itt kezdték meg és folytatták. Ezzel szemben a románok csak a hegyvidékeken élhettek meg, amelyek viszont éppen a korai magyarok élet-

módja és viszonylag csekély létszáma miatt szinte teljesen lakatlanok voltak. Jellemző, hogy Bonfini még a 15. század végén is azt jegyezhette le: „az oláhok földönfutó népe" nem a síkon él, hanem azt övező hegyekben „szétszórtan tanyázik".[1214] A románok kezdetben nem letelepült, hanem vándorló életmódot folytattak, ezért nem is alapíthattak igazi falvakat, hanem afféle hegyi pásztorszállásokat, és hosszú utat kellett megtenniük, amíg eljutottak a szilárd határú agrárfaluig. A románok által elfoglalt, megszállt területeken a népsűrűség sokkal alacsonyabb volt, mint a magyar lakta vidékeken. Bihari példák alapján a magyar településterület népsűrűsége négyszerese volt a románénak.[1215] Az a rengeteg adat, ami az oklevelekben a románok atrocitásairól, kilengéseiről szól, jól mutatja, hogy mily hosszú ideig tartott, amíg ezeket levedlették, és legalább bizonyos mértékig igazodni tudtak az állam rendje által megkívánt normákhoz.

A románok ortodox keresztények voltak, vallásukat még előző hazájukból, Havasalföldről és Moldvából hozták magukkal. Római rítusú hitre történő térítésükhöz hiányzott a magyar állami és egyházi vezetők részéről az az elszántság és erő, ami a böszörmények esetében a 11–13. században megvolt. Ennek oka abban a történelmi körülményben rejlik, hogy az oláhok tömegei már akkor érkeztek Magyarországra, amikor a korábbi viszonyok megváltoztak. A hitélet fontossága vesztett erejéből, lényegesebbnek számított a munkaerő teljesítménye, mint annak lelkisége. A magyar földesurak megengedték a román papok tartását, eltekintettek a tizedtől. 1328-ban XXII. János pápa mérsékletet írt elő a tizedszedésben, nehogy a kunok, románok és szlávok körében ez veszélyeztesse a térítés sikerét.[1216] Közvetlen összefüggés a román bevándorlás és a tatárjárás pusztításai között nem mutatható ki, ilyennel valószínűleg nem is számolhatunk. A románok ugyanis olyan hegyvi-

déki területeket szállták meg – és tömegeiket tekintve jóval 1241 után –, amelyeket nem sújtott a tatár pusztítás. A magyar elit igyekezete megrekedt azon a szinten, hogy a velük kapcsolatot tartó román vezetőket katolizálja. Ez is csak részlegesen sikerült. Az oláh tömegek megmaradtak – mint a kor hivatalos minősítése mondta – szkizmatikusnak, azaz szakadárnak.

A Magyarországra jövő románok társadalma kevésbé volt tagolt mint a magyaré, bár tagolatlannak sem mondható, átmeneti állapotú társadalomnak tekinthető, ahol a legeltetés kollektívumát még nem törte szét a birtoklás és a hatalomgyakorlás individualizmusa. Igazi tagolódásuk Magyarországon következett be. Azok emelkedtek ki, akik telepítést végeztek, előbb birtokokkal rendelkeztek, majd tulajdonjogot szereztek rá, és mentességet az adózás alól. Akik ezt a királytól nyerték el, eljutottak az országos nemességbe, de sokan nem tudtak szabadulni a magánföldesúri (pl. püspöki) függésből, és nemességük korlátozott hatáskörű maradt. Mindenesetre vitán felül álló tény, hogy jelentős számú román eredetű nemességgel számolhatunk Magyarországon.[1217] E nemességet nem kötelezték arra, hogy ortodox hitét és román nyelvét feladja. Bizonyos területeken saját identitásuk megőrzését szolgálta önszerveződésük királyi elismerése. Román vajdák fel tudtak emelkedni a magyarországi elitbe, illetve román kerületek olyan jogosítványokat kaptak, mint amilyen a nemesi megyéket illette meg.

A román pásztorok lesüllyesztésében és nekik adózó jobbággyá tételében legtöbbször nem a magyar állam volt a „ludas", hanem saját vezető rétegük, kenézeik és vajdáik. Minden alapot nélkülöznek azok a képzelgések, hogy magyar földesúr végletekig kizsákmányolta román jobbágyát. Annak a fejleménynek az okát, hogy a románság végül is Magyarországon (Erdélyben) nem kapott helyet a rendiségben, éppen nem a Magyar Királyság „románellenességében" látom, ha-

nem a román eredetű nemesség kétlelkűségében. Ez egyfelől megőrizte vallását és nyelvét (még ha tett is engedményeket a katolicizmusnak és a magyar nyelvnek), de másfelől nem állt román népe élére. Inkább vállalta a kényelmesebb utat, a magyarországi nemesség különböző polcaira való betagolódást. A román eredetű vajda és kenéz előbbre valónak tartotta magyar illeszkedése erősítését, semmint román kötődése következetes érvényesítését. Ugyanakkor a románság rendiségből való kimaradásának bizonnyal oka volt az is, hogy a vezető nélkül maradt román népcsoportok nem bizonyultak igazán értékesnek a hatalmi elit számára. Bár kezdetben (a 13. században) a románok harcos és határvédő feladatot is elláttak a Magyar Királyságon belül,[1218] de újabb és újabb bevándorló tömegeik már „csak" pásztorok, majdan pedig parasztok voltak. A románok létszámát Erdélyben óvatos becslés a középkor végén 100 ezer főre taksálta.[1219] Figyelembe véve azt, hogy Erdélyen kívül is jelentős oláh tömegek éltek (sőt alkalmasint többen, mint Erdélyben), ennek legalább a kétszeresével vagy inkább 2,5-szeresével kell számolnunk.

KUNOK

A keleti eredetű kun (kipcsak) népesség a 11. század közepétől Európában élt, a Magyar Királyságot e század vége óta zaklatta betöréseivel. Különösen sok alkalom kínálkozott a magyarok és kunok (polovecek) közti kapcsolatfelvételre a 12. században folyt magyar–orosz és magyar–bizánci háborúk kapcsán.[1220] Nyilván nem kevés kun hadifogoly kerülhetett be ekkor Magyarországra. Egy ilyennek a leszármazottjával találkozunk egy 1201. évi oklevélben, ahol a Fejér megyei Bodajk melletti Szántó faluban Buus nevű kunnal *(Cunus)* találkozunk.[1221] Ezek nyilván nagy tömeget nem alkottak, de alkalmasint az ország több pontján elszórtan élve megismertették magukat szűkebb környezetükkel.

Jelentős számú kun betelepedésre a 13. század első felében két alkalommal került sor, mindegyiknek közvetlen kiváltó oka a kunokat kelet felől fenyegető tatár veszedelem volt. 1227-ben Borc és Membrok, 1239-ben pedig Köten (Kötöny) fejedelem vezetésével nem kis számú (a forrásokban az első alkalommal 15 ezer főre, a második alkalommal 40 ezer családra tett) kun népesség kért bebocsátást Magyarországra. Bár ez utóbb bejött népesség 1241-ben, Köten meggyilkolása után kivonult,[1222] de néhány év múltán többségük visszatelepedett.[1223] A Magyarországra került kunokra vonatkozó első részletes információkat a tatárjárás krónikásának, Rogeriusnak köszönhetjük.

Az 1239-ben folyamán[1224] bejött kunokról azt írta, hogy nomádok lévén igen sok marhájukkal kóborolni kezdtek az országban, jelentős károkat okoztak a magyarok vetéseiben és kertjeiben, továbbá meglehetős nemi szabadossággal élték ki kéjvágyukat. A kunok garázdálkodása miatt amúgy is ingerült magyarok azzal vádolták IV. Béla királyt, hogy az ő mellőzésükkel a kunoknak kedvez. Az uralkodó „összehívta a főembereket, bárókat, ispánokat és az összes kunokat a Tisza környéki Kőmonostornál, és ott bölcs megfontolás után, közös elhatározással azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédeikkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományaiba [provincia = megye], és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon, és így, mivel nem lesznek sokan együtt, nem tudnak sérelmet okozni a magyaroknak, és ha a kun a magyart vagy a magyar a kunt megsértené, tegyenek közöttük egyenlő igazságot az ispánok... A kunoknak nagyon nem tetszett, hogy el kellett válniuk egymástól, de így ezután senkit meg nem sértve kóborolták be nemezsátraikkal, barmaikkal és nyájaikkal Magyarország lakatlan földjét. És mivel sokan voltak közöttük szegények is, a magyarok csaknem ingyen szereztek közülük szervienseket [szolgálókat]".[1225]

Amikor a kunok az 1246 előtti évek valamelyikében újra beköltöztek (azaz visszajöttek) Magyarországra, a Rogerius által említett királyi politikában nem történt változás: a célja a kunok szétszórása volt. Ezt az uralkodói szándékot több oklevél mutatja az 1260–1270-es években. 1260. évi oklevél szerint IV. Béla király a komáromi várhoz tartozó Virt egy részét, amelyet a kunoknak adott, ez évben mint üres földet eladományozta.[1226] A kunok tehát 1260 előtt jutottak e föld birtokába, sőt 1260-ra már el is vonultak onnan. Hasonló helyzetet tükröz egy 1264. évi oklevél. Eszerint IV. Béla a Nyitra megyei Nyárhidat nagyszámú tartozékával (Surány, Gyorok, Tormásköz, Hídelő, Lovász, Orbá-

nos, Sőreg, Mocsárd, Bosman, Kucsa) korábban az odatelepített kunoknak adta, de ezektől kihágásaik miatt ekkor elvette, és a csóti premontrei monostornak juttatta.[1227] Ugyancsak 1264-ben az uralkodó a kun Koncha magtalan halála után a szintén Nyitra megyei Nemcsic földet eladományozta.[1228]

István ifjabb király 1266. évi okleveléből további értékes információkat nyerünk. Megtudjuk innen, hogy a Temes megyei Popth (ma Bobda) föld felét, amelyet a kunok közül való Borcsol nembeli Keiran IV. Béla király adományából birtokolt, rokonai (Illan, Jardar, Michi, Csibuk és Ona) beleegyezésével eladta Parabuch ispánnak. E Parabuch IV. Béla juttatása révén került az Arad megyei Tömörkény, a Csanád megyei Felgödös és három Vonuz föld birtokába, V. István pedig Kuke krassói, Valter és Bélán kevei, valamint Réti temesi várföldeket adta oda Parabuchnak.[1229] E Parabuch kedvelt embere lehetett V. Istvánnak, hiszen 1268-ban az ország másik részén, Komárom megyében, a Vág mellett fekvő Megyer faluval ajándékozta meg.[1230] Parabuch kun voltára nevén kívül onnan következtethetünk, hogy a kunok között, továbbá az országban és az országon kívül követségeket teljesített.

IV. Béla ismeretlen időben tette a Bars megyei Rohozsnicára vonatkozó adományát a keresztény kunok (Iván és Kucsmek) számára, akik azonban szegénységük miatt 1283-ban eladták.[1231] Szomszédaik keresztény kunok voltak, akik (köztük Beler, Keldecs, Gyolma, Gyula, Kucsmek nevűek) IV. Bélától a Bars megyei Marót környékén lakatlan (Hizér, Buzsic, Patkánytelek, Selk, Kolbász, Vezekény és Rohozsnica nevű) földeket kaptak, de csere fejében 1292-ben odaadták Hontpázmány nembelieknek a Bars megyei Bese és a barsi–nyitrai határon fekvő Bélád fejében.[1232] 1267. évi oklevél szerint V. István ifjabb király a Szerém megyei Aranylábúbácsot korábban a kun Bacskoldának adta, majd ennek fiaitól hűtlenség miatt a mo-

nostorral és a péterváradi révvel együtt elvette.[1233] Mária királyné 1268-ban az Esztergom megyei Nyír földet Kelducsin kun tolmácsai kezére adta.[1234] 1322. évi adat szerint a IV. Béla és V. István által a kun Baliar és Thescench számára juttatott Szabolcs megyei Ajak, Tass és Pátroh birtokokat ez évben eladták Magyar Pál gimesi várnagynak.[1235] A Csanád megyei Béb föld V. István adományából lett Kol nembeli Kandam és Juhpogo, Károly király hű kunjai elődeié, ezek utódai 1315-ben az uralkodótól visszakapták.[1236] 1277-ből arról szerzünk tudomást, hogy IV. László király a Pest megyei Tárnok földet korábban a kun Torzsoknak juttatta, de ekkor ezt semmisnek nyilvánította, s megtiltotta a magyaroknak és a kunoknak, hogy a margitszigeti apácákat zaklassák.[1237] 1285-ben ugyanez az uralkodó eladományozta az Alpra fiai által V. István adományából birtokolt, de hűtlenségük miatt tőlük elvett Bihar megyei, Debrecen melletti Macs és Mihálylaka földet.[1238]

Még az 1270-es éveket követően is számos olyan adatunk van, amely azt a gyanút táplálja, hogy a kunok az 1279 előtti, a kunokat szétszóró királyi politika eredményeképpen szerepelnek a kérdéses helyeken. Nem kizárt, hogy az 1449-ben felbukkanó Csanád megyei Szaján falu[1239] IV. Béla rokonának (nászának?), az 1255-ben szereplő Zeyhan kun fejedelemnek a nevét őrzi.[1240] 1280-ban a kun Terpemez és fiai megvásárolták a Dél-Bodrogban a Dunához közel fekvő Gyapolt.[1241] Mivel a Szeriek 1306-ban elégtételt adtak bizonyos hatalmaskodások (egyebek mellett magyarok és kunok kirablása) miatt Kopasz nádornak,[1242] ez a tény Csongrád megyére utal. 1320-ban a kun Kurgona megvette a Baranya megyei Fülöp földet.[1243] A Tolna megyei Hagymás birtokon az 1330-as években adott túl a kun Jurgucse.[1244]

A kunok tehát az 1246 utáni évtizedekben az ország északi részén Nyitra, Bars, Komárom, Esztergom megyében, a Dunán-

túlon Baranyában, Tolnában, a Duna–Tisza közén Pest, Bodrog, Csongrád, délen Szerém, Keve, Krassó, Temes, a Tiszántúlon pedig Szabolcs, Csanád, Arad és Bihar megyében bukkannak fel. Ez kielégítően bizonyítja azt a – Rogeriusnál megőrzött – híradást, hogy a kunokat valóban szétosztották Magyarország különböző megyéibe, méghozzá úgy, hogy egyes vezetői földeket – lehetőség szerint lakatlan ingatlanokat – kaptak IV. Bélától, V. Istvántól és IV. Lászlótól. A kunkérdés efféle megoldási kísérlete azonban rövid soron megbukott, a kunok továbbra sem hasonultak keresztény és letelepedett környezetükhöz, kellemetlenségeket okoztak szomszédaiknak, hűtlenségbe esetek, el- és feladták a nekik juttatott földeket. Új rendezésre volt szükség.

Ezt az igényt valósította meg az 1279. évi kuntörvény, amely nagy nyomatékkal írta elő a pogány és nomád kunok keresztény hitre térését és azt, hogy ezentúl nemezsátraikat feladva szilárd településrendben, falvakban és házakban lakjanak. Megkövetelte, hogy tartózkodjanak az erőszakosságoktól, a keresztények vérének ontásától. A király a kunok hét nemzetségéből hét kezest vett (a törvény a nemzetségen belül ágakat említett). Az uralkodó valamennyi kunt a nádor bíráskodása alá rendelt. Kimondta a rendelkezés, hogy a kunok urai és nemesei – a többi nemes királyi szerviens módjára – kivétel nélkül kötelesek a királyi seregbe eljönni, amelynek az uralkodó áll az élén, és ennek nem teljesítése esetén ők is ugyanazt a büntetést és bírságot szenvedjék el, mint a hadra kelést hanyagság folytán elmulasztó más nemesek.

A kun szállásterületekről ekként intézkedett: „Mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kívánt, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanennek a folyónak mindkét partján vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek meg és

nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival [IV.] Béla király úr... telepített le, most is itt szálljanak meg és telepedjenek meg". A törvény azt is megszabta, hogy az így meghatározott szállásterület egyház-igazgatási szempontból a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci egyházmegyékhez tartozik, és ezek főpapjai gondoskodnak a kunok megkereszteléséről. A törvény – hogy elejét vegye a kunok szétszórása következtében kialakult kun enklávék további fennmaradásának, (ami ezt megelőzően annyi viszály forrása volt magyarok és kunok között) – előírta, hogy e területen a szolgálónépek és az örökös nélkül meghalt nemesek királyi rendelkezés alá eső földjei, továbbá a nemesek és várjobbágyok ugyanitt a tatárjárás óta üresen álló ingatlanai a kunokéi legyenek.[1245]

A törvény szövegéből világosan kiderül, hogy kunok már évtizedek óta éltek az így körülhatárolt területen, az újdonság tehát nem új kun szállásterület kijelölésében van, hanem abban, hogy ezt a térséget tette meg IV. László király a kunok földjének. Az 1279. évi rendezésben már nem szerepel a kun területek sorában sem a Dunántúl, sem a Felvidék (azaz a pécsi püspöki és az esztergomi érseki egyházmegye), hanem az uralkodó az amúgy is gyérebben betelepült, ráadásul a tatárjárás miatt eléggé megritkult lakosságú alföldi vidéket adta oda a kunoknak. Ezzel voltaképpen a Kunság (későbbi megnevezés szerint a Kis- és Nagykunság) alapjait vetette meg.

A kunok letelepedése természetesen nem ment egyik napról a másikra. Az 1279-től a 14. század közepéig eltelt időben a kunok életében még nyilván kevés változás történt. Továbbra is alapvetően nomadizáltak, vontatottan haladhatott körükben a keresztény térítés, de mutatnak nyomok arra, hogy kezdtek lépéseket tenni a nekik juttatott területen a tőlük elvárt életmód

megteremtése felé. Kandam, Károly király hű kunja, akiről fentebb már szó esett, 1321-ben be akarta népesíteni Csanád megyei Béb és Halászmorotva lakott birtokait.[1246] Kun lehetett az a Bolacsuk fia Boza, akit a Becseiek 1328-ban Csanád megyei szállásán *(in descensu)* megidéztettek.[1247] A szállás első felbukkanása a letelepedés felé vezető út állomása lehet. Ugyanakkor 1333-ban a nemzetség még teljes erejében levő intézménynek látszik, hiszen a vérdíj megfizetésekor jelen voltak a rokonok, egy kivétellel csupa pogány nevet viselő személy (Paraboh fia István, Vancsuk fia Köncsög, Árboc fia Buzkan, Ögödej fia Tatár).[1248] 1333–1334 körül a keresztény nevet viselő kun István elvette a jászkapitány szerviensének, Székely Pálnak bizonyos javait, és mivel az eljárás a Külső-Szolnok megyei tisztikarra tartozott, a hatalmaskodó kun is itt élhetett.[1249]

1340-ben a kun Kacsala fia Péter Losonci István Tisza-vidéki Tomajmonostora birtokán embert ölt, jobbágyokat vitt el, elfogta Losonci István kun szolgáját, Kordukot.[1250] A Duna–Tisza közén 1341-ben a környéken megszálló *(descendentes)* kunok elfoglalták a lakott Borsódot, továbbá a lakatlan Tökörcsborsódegyháza, Bükedegyháza (a mai Bácsborsód és Bácsbokod), Rendesegyháza, Mátyusegyháza, Bátordegyháza pusztákat, amitől Becsei Töttös tiltotta őket.[1251] 1347. évi adat szerint halasi Köncsög ispán, kunkapitány szállásáról nemezsátrak alatt lakó 12 kun szökött el.[1252] 1349-ben Abád és Tomajmonostora környékén tartózkodó kunokról értesülünk.[1253] A társadalomban való újfajta elhelyezkedésre utal az az 1352. évi oklevél, amely szerint a kun Szibes fiai (a tiszántúli Kér, más néven Kenderes tulajdonosai) Nagy Lajos királytól nemesítő oklevelet nyertek, amely kivette őket a kunok társadalmából.[1254] 1353-ban a kun Karla unokája az uralkodótól adományul kapta a lakatlan Ágasegyház birtokot.[1255] 1354-ben a király több kunnak eladományozta a Szolnok megyei Szentkirály

és a Kecskemét melletti Mindszent pusztát, hogy ott fognak megtelepedni és keresztény módra élni.[1256]

A kunok társadalma a 13–14. században nemzetségi társadalom. Az 1279. évi kuntörvény említette a hét kun nemzetséget. Az ennek rekonstruálására tett kísérletek[1257] azért nem vezethettek megnyugtató eredményre, mivel a források összesen hat nemzetségnevet örökítettek ránk. 1266-ban Keirant mint a Borcsol nem tagját,[1258] 1315-ben Kandamot és Juhpogot mint a Kol nem tagját említik,[1259] 1328-ban Nekcsei Demeter királyi tárnokmester, trencséni ispán és körösszegi várnagy mint az Olás nembeli kunok bírája szerepel, 1344-ben pedig Olás nembeli kunkapitány fordul elő.[1260] 1343-ban Iloncsuk nembeli Butemer ispán,[1261] 1347-ben Csertán nembeli Kuncseg ispán, kunkapitány,[1262] 1371-ben pedig Köncsög nembeli királyi madarász bukkan fel.[1263] 1452-ben Betemer nemzetség kerül elő,[1264] ez azonban nem önálló nemzetség, hanem az Iloncsuk nem másik neve, névadója az 1343-ban elénk kerülő Butemer volt.

E nemzetségeket egyeztetni próbálták a dél-orosz steppén arab és orosz forrásokban előforduló kipcsak nemzetségekkel (törzsekkel).[1265] Némely esetben (Borcsol, Olás, Csertán) a megfelelés igazolható, más esetekben nem. Ez nem meglepő, hiszen Magyarországra nem a teljes kipcsak törzsszövetség minden népe költözött be, hanem csak egyes néprészek. Ahol erős volt a nemzetségi (törzsi) hovatartozás emléke, ott az elnevezés megmaradt, de semmi alapunk nincs annak feltételezésére, hogy népi összetételt tekintve is folytonosságra vagy netán azonosságra gondolhassunk. Más szavakkal: a magyarországi Borcsol, Olás, Csertán nemzetségek nem tökéletes megfelelői az azonos nevű kipcsak nemzetségeknek (törzseknek), hanem abból kiszakadt néptöredékek vitték tovább a hajdani elnevezést. Valószínű, hogy az 1279-ben szereplő hét kun nem-

zetség mesterséges szervezés eredményeképpen állt elő, éppen ezért kohéziója nem volt túlzottan erős. A kun nemzetségi szállásterületek helye csak hézagosan állapítható meg. Feltehető, hogy az Olás nemé Körösszeg vidékére, Biharba tehető, hiszen Nekcsei Demeter mint körösszegi várnagy felügyelhette bíróként az Olás nembeli kunokat. Ez a magyarországi kunok egyik legerősebb csoportja lehetett, hiszen közöttük tartózkodott Kun László király, amikor kedvelt kunjai éppen Körösszeg mellett megöltek.[1266] Az is kiderül, hogy a Kol nem szállásföldje a Marostól délre volt.[1267] A nemzetség élén a nemzetségi kapitány állt, fennhatósága a nemzetség tagjaira terjedt ki. A vérségi kötelékek lazulásával szerepe háttérbe szorult, majd az 1380-as években eltűnt, átadta helyét a szállás-, majd pedig a székkapitánynak.[1268]

A szálláskapitányra az első adat 1388-ból való.[1269] A tisztség létrejötte szoros kapcsolatban volt a kunok letelepedésével, a szállások kialakulásával. A szálláskapitány voltaképpen a szállás birtokosa. Az ingatlan lehetett örökölt vagy adománybirtok. A birtokon élők egy része függő viszonyba került a szálláskapitányoktól, és annak jobbágyává lett, a szálláskapitánynak földesúri adóval tartozott. A lassan kialakuló társadalmi rétegeződés és a legeltetés sokáig fennálló gyakorlata nem tett minden kunt valamilyen szálláskapitány jobbágyává.[1270] Jellemző, hogy 1399. évi pápai oklevél szerint a kunoknak, jászoknak, tatároknak nincsenek városaik, földjeik, saját püspökségeik, sátraikkal, családjaikkal, barmaikkal kényük-kedvük szerint vándorolnak Magyarországon.[1271] Ez az életforma azonban egyre szűkebb térre szorult vissza. Ehhez a szálláskapitány megjelenése is hozzájárult, hiszen a nemzetségi társadalomban élő és alávetettséget nem ismerő kunok közé bevitte a területiség elvét és nyílt alá-fölérendeltségi viszonyt.

A kun területi igazgatás szervezete, a székrendszer a 15. században alakult ki. Bár felmerült, hogy a nemzetségi szervezet alakult át székké,[1272] ám ezt adatok nem igazolják, így legfeljebb azt lehet mondani, hogy „a nemzetségek és a későbbi székek egyeztetése nem problémamentes".[1273] Magam úgy vélem: miként a magyaroknál sem a nemzetségekből jöttek létre a vármegyék,[1274] akként a kunok esetében sem tekinthető genetikusnak a kapcsolat nemzetségek és székek között. Területi és elnevezésbeli összefüggések persze lehettek, vagyis hogy egy nemzetség népe vagy annak egy része egy meghatározott szék keretében élt tovább (talán ez lehet a helyzet a Csertán nemzetség és Csortyánszék esetében[1275]), de a vérségi-nemzetségi és a területi-intézményi viszonyok oly mértékben különböztek egymástól, hogy egyik nem lehet a másiknak előzménye, illetve folytatása. Az elméleti megfontoláson túl a legtöbb nemzetség és szék esetében az adatok hiánya, illetve egymástól eltérő volta sem teszi ezt lehetővé.

A kunok körében a 15. században megfigyelhető nyolc székmegnevezés bizonnyal a hét székre vonatkozik. A legelső adat 1418-ból való, éppen az említett Csortyánszékkel kapcsolatos.[1276] Valószínűleg e szék folytatódott Halasszékben. Halas mezővárosban (ma Kiskunhalas) 1451-ben bírói széket említenek, kapitányokat, ispánokat, 12 esküdtek és közkunokat,[1277] 1452-ben pedig a Halasszékhez tartozó Jakabszállásán levő kapitányság fordul elő.[1278] 1419-ben a dunántúli Hantosszék,[1279] 1424-ben a Marostól délre fekvő Szenteltszék kun kapitánya bukkan fel,[1280] 1439-ben Szolnok környékén Karaszék,[1281] 1440-ben a Körös folyótól északra Kolbázszék,[1282] 1469-ben Kecskeméttől északra Mizseszék,[1283] végül 1472-ben Kecskemétszék szerepel.[1284] A székek élén a székkapitányok álltak, akik eredendően bírói és igazgatási feladatot láttak el. 1444-től jelent meg a kunoknál a királyi adózás. Aki a

közkunok közül nem tudott eleget tenni a hadakozásnak, adófizetésre kényszerült.[1285]

A kunok hét széke valójában négy települési egységet jelentett. A későbbi Nagykunság előképe Kolbázszék. Itt már 1389-ben Vajcsunnépe, Alonnépe, Újszállás (másként Zakegyház),[1286] 1395-ben Besemihályszállása, Abcsikszállása, Csonkaszentmiklós, Kisszállás (Kisújszállás) Csorbajánosszállása (Kuncsorba), Homokszállás, Újszállás, Kolbázszállása, Póhamara nevű települések szerepelnek.[1287] Az elnevezések mutatják, hogy az esetek egy részében a kunok korábbi egyházas magyar falvakra ültek rá, más esetekben saját maguk hoztak létre sajátos kun falut, szállást. A 15. században Karcagújszállás (Karcag), Madaras (Kunmadaras), Fábiánsebestyén, Asszonyszállása, Kakat (Kunhegyes), Kenderes, Aposka, Hatház, Turgonpéterszállása, Pó (Kétpó), Móric, Bolcsa, Marjalaka szerepel e székben, később került ide Magyarszállás, Orgondaszentmiklós, Ködszállás, Kápolnás, ugyancsak utóbb lett a Kunság része délen, a Körös vidékén Szentmárton (Kunszentmárton), Bábocka, Öcsöd, Mesterszállás, Telekszállás, Kaba.[1288] Ide 35 település sorolható.

A Duna–Tisza közén, a Halas-, Kara-, Mizse- és Kecskemétszék területén, amely térség utóbb a Kiskunság nevet nyerte, több mint 60 kun helység feküdt. Részletes felsorolásukra nincs lehetőség. Északon a Tatárszentmiklós (Kunszentmiklós)–Mizseházaszállása (Lajosmizse)–Törtelszállása (Törtel)–Kara (Jászkarajenő), délen a Bezdán melletti Tepremez–Katymár–Szabadka–Horgos határolta vonal között terültek el. A kun szállásterület nyugaton a Dunát sehol sem érte el, a Tiszát is csak ritkán. Nem teljesen összefüggő kun tömb volt ez, enklávék szakították meg, az itteni mezővárosok, (Nagy-)Kőrös, Kecskemét, (Kiskun-)Félegyháza és (Kiskun-)Halas nem tartoztak a kun székekhez, jóllehet egyik-másik székközpont volt. Itt kun személynevek (Köncsög, Mizse, Kötöny) és kun közszavak

(Tázlár ,kopaszok', Kömpöc ,kupola') váltak helynévvé, de török eredetű Katymár, Szank, Csólyos és Kelebia neve is.[1289]

A Marostól délre fekvő Szenteltszék öt településre terjedt ki: Szenteltegyházra, Valkányszállásra, Vizesgyánra, Kunszöllősre és Hollósra.[1290] Ezek a középkori Csanád megye déli részén feküdtek. Hantosszék 15 faluja a Dunántúl keleti sávjában, Fejér megye déli peremén helyezkedett el, Hantosegyháza (ma Hantos), Jakabszállás, Karácsonymiklósszállása vagy Karácsonszállás (Nagykarácsony), Újszállás (Mezőfalva), Bajdamérszállása, Kelpolkart, Sarasd (Sárosd), Tobaliszentpéter, Csabakszállása, Ivánkateleki, Gyolcsapálszállása, Előszállás, Kajtorszállása, Perkáta, Beszterszállás alkotta e kun tömböt. Ezt a térséget nyilván utóbb, a 14. század folyamán szállták meg a kunok, mindenesetre 1419-ben már négy településen állt templom.[1291] Szenteltszék és Hantosszék nem érte meg az újkort. A kunok régészeti hagyatékát viszonylag jól ismerjük, az sajátos keleti kultúrkört tükröz.[1292] A jelenleg ismert 12 kun vezéri sír közül nyolc van a Duna–Tisza közén: Balotaszállás, Csólyospálos, Kiskunmajsa (itt kettő), Kunfehértó, Szentkirály, Ásotthalom, Csengele településen, kettő a Körös-torok közelében: Kunszentmárton, Tiszaföldvár, egy Eger és Heves között: Erdőtelek, egy pedig a Maros és a Körös közén: Nagykamarás.[1293]

A kunok legmagasabb szintű vezetője a 13. század közepén a kunok közül került ki, akit királynak vagy fejedelemnek neveztek. Ilyennek ismerjük Kötent, Szajánt (Szejhánt), Alprát. 1262-ben V. István ifjabb király lett a kunok ura cím birtokosa. 1269-ben Monoszló nembeli Gergely, 1270 Mojs nádor a kunok bírája. Az 1279. évi kuntörvény a kunok legfőbb elöljárójának tisztét (a kunok ura) – hosszas hezitálás után – a nádorsággal kapcsolta össze.[1294] Ez a megoldás tartósnak bizonyult. Az Anjouk alatt a kunok bíráiként Arad és Külső-Szolnok megye ispánjai, illetve a szolnoki vár várnagyai szerepel-

nek.[1295] E gyakorlat a szolnoki ispánokat illetően Zsigmond alatt is folytatódott.[1296] 1442-ben viszont már külön személy, berzevicei Pohárnok István a kunok ispánja.[1297] A 15. század első felében hol egyetlen személy viselte a kun és jász bírói és ispáni tisztet, hol kettő.[1298]

A kunok jogi helyzetében a 15. század második felében következett be lényeges változás. A halasi kunok V. Lászlótól 1456-ban jutottak önkormányzathoz.[1299] A székkapitányok és a közkunok *(rurales)* évente választottak egy-egy esküdt kapitányt, a közkunok pedig 12 esküdtet, és ők tizennégyen intézték az adó-, a pénz- és igazságszolgáltatási ügyeket. A szálláskapitányok kis ügyekre kiterjedő hatásköre nem változott. 1461-ben elöljáróik és bíráik megválasztását a kolbázszéki kunoknak is megengedte Mátyás király. 1467-ben ugyanő Kolbázszék ügyében a királyi kúrián kívül egyetlen bíró (még az alnádor) illetékességét sem ismerte el.[1300]

Összegezve a kunokról elmondottakat megállapítható, hogy amikor a kun népesség nagy tömegeiben a 13. században – a tatárok elől menekülve – Magyarország területére lépett, a néhány évszázaddal korábbi magyarokhoz életmódra, mentalitásra leginkább hasonló etnikum került ide. A kunok – a honfoglaló magyarokhoz hasonlóan – nomádok és pogányok voltak, minden fegyverképes férfi egyszersmind katona is. Társadalmuk vérségi köteléken épült fel. Csakis olyan területeket szállták meg, ahol az éghajlati és a talajviszonyok lehetővé tették a nomadizálást. Ezért éltek síkvidéki, dús legelőket kínáló területeken. A régi magyarok és a saját korabeli kunok közti megdöbbentő hasonlóságot a 13. század végi krónikaíró, Kézai Simon is észrevette, és mindazt, amit a 10–11. századi magyarokról írt, azt a szeme előtt élő kunokról mintázta. A későbbi kun történelem is – persze, értelemszerű különbségekkel – a magyar történelmet mintázta le, ám míg a 10–11. században

a magyarok voltak mások tanulói, addig most a kunokat éppen a magyarok tanították meg az új rendre, amely a pogány hit és a nomád életmód feladásán, a kereszténység felvételén, a letelepült életmódra való áttérésen alapult.

Ez nem ment konfliktusok nélkül és nem egyik pillanatról a másikra. A kezdetben csupa szabadból álló kun társadalom erős rétegződésen ment keresztül. A birtokokkal rendelkező kunok betagozódtak a magyar nemességbe, a közrendűek pedig a jobbágyságba. Ameddig lehetőség volt rá, a kunok fegyverei és fegyveresei komoly erőt jelentettek a magyar királyok számára. A nemzetségi alapú szerveződést területi alapú igazgatás váltotta fel. A székrendszert nyilván szász mintára a magyarországi hatalmi elit terjesztette el a kunok között. Sajátos fejleménye a kun viszonyoknak, hogy viszonylag korán sikerült önálló terület(ek)et biztosítaniuk maguknak, méghozzá a magyar lakta térségek közepén, ami nyilván hozzájárult ahhoz, hogy zárt közösségeikben bizonyos társadalmi folyamatok ugyan lelassultak, de etnikai öntudatuk erősödött. Ebbe az irányba hatott az is, hogy a Duna–Tisza-közi és tiszántúli két fő csoportjuk a középkor végére önkormányzathoz jutott. A kunok nyelvi elmagyarosodása az újkorban következett be, amint ezt a *Miatyánk* 16. század második feléből való kun nyelvű fordításából következtetni lehet.[1301]

A magyarországi jászok első adata 1220-ból a későbbi Tisza-eszlár nevében Uzlari alakban, második adata pedig 1229-ből a Somogy megyében Igal vidékén feküdt, ma már nem létező Azalar helynévben maradt ránk. Ezekkel együtt összesen hét Oszlár helységnevet ismerünk a Kárpát-medencéből.[1302] A településnév jelentése ,ászok' vagyis ,jászok'. Igaz, a Szabolcs megyei Eszlár már mint Szent István királynak az egri püspökség javára tett adománya felbukkan a feltett Szent István-i oklevél 1261/1271. évi átiratban,[1303] de ennek igazi értéke nem a 11. század elejére, hanem a 13. század közepére vonatkozik. Az 1220. és 1229. évi helynevek jászokra történő értelmezését azzal utasította el a kutatás: „ez ... nem állhat meg, mert ... a jászok beköltözése előtt szerepel", és úgy foglalt állást: az oszlár a 10. században török környezetbe került alánok elnevezése.[1304] E megállapítással két gond adódik. Egyrészt: ebben az a prekoncepció nyert megfogalmazást, hogy a tatárjárás előtt kizárt dolog Magyarországon jászokat keresni. Másrészt: amint fentebb tárgyaltam, az alánokat a magyar nyelv mint varsányokat nevezte meg, és nehezen hihető, hogy mind a varsány, mint az oszlár az alánokra vonatkoznék. Az imént említettem azon 1201. évi adatot, hogy kun személy is szerepel már 1201-ben a Dunántúlon, semmi meglepő nincs tehát abban, hogy két-három évtizeddel később egy-egy falunyi, né-

hány tíz jász már felbukkant a Tisza mentén, illetve szintén a Dunántúlon. E tatárjárás előtti jász szórványok akár kun néptöredékkel együtt, akár önállóan eljuthattak a Kárpát-medencébe.

Ezt követően kereken egy évszázadnyi szünet után 1318-ban bukkanunk jász etnikumú személyre Magyarországon. Ez évben az erdélyi Gáldiak felszabadítottak egy gyermeket, aki jász nációjú szolgálónőtől és szabad állapotú férfitól született.[1305] Az időben erre következő adat bizonyos szempontból perdöntő fontosságú lenne a jász betelepedést illetően, ha az eseményt lokalizálni tudnánk. 1323-ban Károly király kérésükre név szerint felsorolt 18 jászt és nemzetségbeli rokonaikat kivette Keverge fiai és mások joghatósága alól, az uralkodónak katonai szolgálatot teljesítő jászok sorába helyezte őket, és engedélyezte, hogy kapitányukat és bírájukat a királyhoz hű személyekből szabadon választhassák.[1306] E jászok tartózkodási helye kideríthetetlen. Az oklevél eredetijének „Jászberényben, a jász-kún kerületi levéltár vasládájában" való őrzése[1307] azt a feltevést involválta, hogy a kiváltság „a mai Jászságban lakó jászokra vonatkozik".[1308] Nem kizárható lehetőség azonban az sem, hogy a csak később a Jászságba került jászok vitték magukkal kiváltságlevelüket.

Ha továbbra is időben előrehaladva tekintjük át a magyarországi jászokra vonatkozó okleveleket, a következő 1325-ből való. Eszerint ekkor a Csaba körül élő jászokat megidézték a margitszigeti apácák ellenében a király elé.[1309] E Csaba vagy Piliscsabával, vagy a Piliscsév felé eső Kiscsabával azonos.[1310] Az 1333–1335 közötti években több adat is szól jászokról. 1333-ban, amikor az Esztergom megyei Nyír birtokot Kesztölc felől meghatárolták, kétszer is szerepel jászok által elszántott földhatár.[1311] 1333–1334-ben bukkan fel először Sandrinus (Sándor), a jászok első név szerint ismert kapitánya, akinek szol-

gálójától, Székely Páltól a kun István bizonyos javakat elvett, s mivel az üggyel a Külső-Szolnok megyei tisztikar foglalkozott,[1312] a szolgáló – és nem Jász Sándor – lakott ott. 1335-ben Jász Sándort Visegrádon idézték meg egy Szabolcs megyei nemes ellenében. E nemesre Jász Sándor szolgája karddal támadt, majd Sándor is lováról leszállva karddal halálosan megfenyegette a vele pereskedőt.[1313] E perben Jász Sándor nem jelent meg, így az országbíró 1335-ben bírságban elmarasztalta.[1314] Sajnos, Jász Sándor lakhelye sem állapítható meg, így valóban csak annyi mondható el ezzel kapcsolatban: „Szabolcs mellett akár Pilis megyében is" lakhatott.[1315] 1347-ben a Bars megyei Udal birtokon, amelyet Nagy Lajos király Becsei Imre fiainak adott, ekkor jászok tartózkodtak.[1316]

Ha az eddigi adatokból próbálunk meg következtetéseket levonni, két megjegyzést tehetünk. Az egyik azzal kapcsolatos, hogy meglepő módon egyetlen olyan információnk sincs ezen időpontig, tehát a 14. század közepéig, amely a jászokat a kunokkal együtt említené. Kivált az gyanút keltő, hogy azon 13. századi népfelsorolásokból, amelyek a magyarok és szövetségeseik oldalán felvonult etnikumokat vették számba,[1317] a jászok rendre hiányoznak. Csak példaként említve: az 1260. évi kroissenbrunni csatában részt vett magyar koalíció összetételét II. Ottokár cseh király gyanús oklevele ekként körvonalazta: kunok, magyarok, különféle szlávok, székelyek, oláhok, böszörmények, izmaeliták görögök, bolgárok, rácok, bosnyákok.[1318] Ebből arra a következtetésre kell jutnunk: szerfelett kétséges, sőt voltaképpen kizárható, hogy a jászok a kunokkal együtt a 13. század középső évtizedeiben jöttek volna be Magyarországra.

Néhány adat azonban mintha ennek mégis ellentmondana. Fentebb már tárgyaltam azon forráshelyeket, miszerint kunok éltek Esztergom, Komárom és Bars megyében. Figyelmet kelt,

hogy jászok a már eddig ismertetett adatok szerint előfordultak Esztergomban és Barsban, sőt 15. századi adat alapján Komáromban is. 1434-ben ugyanis e megye északi részén Tykeresnyek, másként Jászfalu, ettől kezdve viszont már mindig Jászfalu fordul elő,[1319] és e települést Érsekújvártól keletre ma is e néven találjuk. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy e három megyében élhettek-e jászok a kunokkal együtt. Ezek közül Bars megyei közös életük bizton kizárható. A barsi kunok 13. század végi adatok szerint Aranyosmarót környékén laktak, majd itteni ingatlanaikat elcserélték Bese és Bélád birtokokra.[1320] Mind Marót, mind Bese és Bélád több tíz kilométer távolságra fekszik Udaltól. Ami e szempontból Komárom megyét illeti, Parabuch kun ispán 1268-ban elnyerte V. István ifjabb királytól a Vág melletti Megyer falut.[1321] Ezzel azonban az a gond, hogy Megyer falut a Vág mellett egyáltalán nem ismerünk.[1322] Ha a Vághoz mégis viszonylag közel eső Tótmegyerre gondolunk, Érsekújvártól 10 km-re nyugatra, akkor is bizton mondhatjuk, hogy a kunokra és a jászokra vonatkozó komáromi adatok függetlenek egymástól, ugyanis Jászfalu meg 20 kilométerrel keletre esik Érsekújvártól, vagyis a kun településként szóba jöhető Tótmegyer és Jászfalu távolsága 30 km. Az egyetlen térség, ahol elvileg lehetne kapcsolat kunok és jászok között, Esztergom vidéke. Mária királyné Nyír földet 1268-ban Kelducsin kun tolmácsainak adta,[1323] míg a jászok 1333-ban e tájt szántottak el földhatárt. A két adat között azonban két emberöltőnyi idő telt el, a név szerint ismert kun tolmácsok 1268-on túl többé nem szerepelnek, ugyanakkor 1268 és 1333 között Nyír, illetve egyes részei többször is gazdát cseréltek.[1324] Roppant nagy a valószínűsége, hogy az 1333-ban itt felbukkanó jászok már nem találkoztak a 65 évvel korábban tulajdonossá vált kunok leszármazottaival. A látszólagos megfelelések ellenére sem találtunk meggyőző ada-

tot, ami a kunok és jászok együttlakására bizonyítékul szolgálhatna.

A másik észrevétel szintén egy negatívum: a 14. század közepéig nincs adatunk arra vonatkozóan sem, hogy a jászok a mai Jászságban éltek volna. A térség (Heves és Szolnok megye itt elterülő falvai) birtokviszonyainak vizsgálata ugyancsak nem mutat ezen időpontig semmiféle jászgyanús nyomra.[1325] 1350-ben kerül elénk az első forrás, amely ilyenként értelmezhető. Ekkor Becsei Töttös pilisi ispán, ajtónállómester és a jászok bírája be akarván népesíteni a Szolnok megyei lakatlan Ivát és Hacakot, tíz évre bérbe vette a sági konventtől.[1326] Hogy itt fogalmazódott meg először a térség jászokkal való betelepítése, az két körülmény miatt roppant valószínű. Egyrészt Iva és Hacak utóbb Jászberény határába olvadt,[1327] tehát a két birtok a későbbi Jászság szívében állt. Másrészt fontos mozzanat Töttös titulatúrája. Bizonyosra vezető, hogy mint pilisi ispán viselte a jászok bírája tisztséget, pontosan ugyanúgy, minként 1328-ban Nekcsei Demeter körösszegi várnagyként volt az Olás nembeli kunok bírája.[1328]

A 14. században, de még a 15. század elején is a pilisi jászok alkothatták a leghatározóbb jász csoportot. Mint már említettem, a Csaba körül *(circa)* élő jászokra utaló legkorábbi adat 1325-ből való. A bizonytalan helymegjelölés nem nomád voltukkal kapcsolatos, hiszen 1333-ban Nyír birtok határjeleit Kesztölc felől a jászok elszántották. Egy 1333-ban szántóvető népesség nyolc évvel korábban nem lehet nomád. Mindehhez számításba kell még venni, hogy Csaba és Kesztölc egymás közelében fekszenek, vagyis az 1325. és az 1333. évi oklevélben szereplő jász népcsoport lényegében helyét, letelepedésre alkalmas szállását kereső egyazon tömbnek tekinthető. Magam úgy vélem, ehhez kell kapcsolnunk az 1323. évi kiváltságlevél jászait is. Az a körülmény, hogy 1323 és 1335 között

mintegy fél tucat oklevélben említenek jászokat, előtte pedig – az idézett helyneveket és az egyetlen erdélyi szórványadatot leszámítva – egyetlen egyszer sem akadunk nyomukra, eléggé egyértelműen szól amellett: a 14. század első két évtizedében jöhettek Magyarországra.

Mielőtt még a honnan kérdésére válaszolnék, az Esztergom megyei jászokkal kapcsolatban el kell mondani: Kesztölc és Piliscsaba között utóbb – első ízben 1414-ben – Jászfalu nevű település bukkan fel. Ez az 1325-ben itt már megjelent és a letelepítés küszöbén álló jász népcsoport faluja. E helyütt 1274–1327 között Abért falu szerepel,[1329] amely 1327-en túl nem fordul elő, és ennek a helyén jött létre Jászfalu. A jászok tehát a 14. század első évtizedeiben telepedhettek be Abért helységbe, és idővel azt környezetük új lakói alapján Jászfalunak kezdte nevezni. E jászok nyelvének emléke egy 1422. évi oklevél hátoldalának behajtott negyedrészén ránk maradt jász szójegyzék, ugyanis benne a Csévi Sáfárok birtokügyéről van szó, márpedig Piliscsév Jászfalu tőszomszédja. A 33 jász szót latinul és magyarul értelmező szótár letelepedett, földművelő és állattenyésztő népességre enged következtetni, hiszen olyan szavak fordulnak elő benne, mint kenyér, hús, leves, víz, tészta, tojás, borsó, gabona, zab, árpa, széna, köles, sajt vagy túró, vaj, bor, sörféleség, tyúk, liba, ló, ökör, juh, kecske, borjú, tehén, a használati eszközök közül pedig tál, üst, kanál, malomkő.[1330]

Arra a kérdésre, hogy a jászok honnan telepedtek be Magyarországra, nem könnyű válaszolni. Időrendi okokból kevéssé jöhet szóba az, hogy Moldvából érkeztek. Miután már 1323-ban Magyarországon voltak, sőt jócskán behatoltak az országba, hiszen több, gyorsan egymásra következő két adat egybehangzó tanúsága szerint 1325–1333 között Esztergom és Pilis határvidékén tartózkodtak, Moldva elesik. Moldva az 1330-as években még Alánia néven a jászok lakhelye, akik

azt követően távoztak onnan, hogy a máramarosi románság kapcsán megismert Bogdán népével Moldvába költözött. Moldvából tehát csak a 14. század közepe táján tűntek el a jászok[1331] (emléküket Jászvásár, a mai Iaşi neve őrizte meg). Ekkor viszont már az Esztergom megyei jászok javában szántották itteni földjüket. Mindamellett nem kizárt, hogy 1350 táján innen is jöttek jászok Magyarországra, de az Esztergom–Pilis megyeiek aligha innen eredeztethetők.

A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a jászok déli irányból érkeztek az országba. Görög forrás szerint 1283-ban 10 ezer jászt telepítettek át Havasalföldről a Bizánci Birodalomba, az Al-Dunától délre.[1332] Ezek egyes csoportjai még közel száz évvel később is ott éltek, hiszen Kont Miklós nádor 1365-ben a Duna parti Vidinben jász harcosokat fogott el, akiket mint szolgákat megkapott adományba Nagy Lajos királytól azzal, hogy letelepítheti őket.[1333] Könnyen lehet, hogy ebből a nagy déli jász tömbből már jóval 1365 előtt kerültek jászok Magyarországra. Egy további, ebbe az irányba mutató nyom, hogy 1391-ben az Apátit (ma Jászapáti) elnyert jász birtokosok egyikének ragadványneve Temesvári,[1334] ami arra mutat: a mai Jászságba ő bizonyosan az ország déli részéről jött. Alkalmasint még egy másik megfigyelés is ezt erősítheti. Az 1323-ban kiváltságolt egyik jász Mokzun neve az ugyancsak déli, Keve megyei Makszond település és kerület nevével egyezik.[1335]

Amennyiben főleg ez utóbbi megfelelés valóban helytálló, megleltük annak bizonyságát, hogy az első, immár nem szórványosan bekerülő, hanem tömegesen az országba érkező jász csoport déli irányból jött ide. Fentebb kifejtettem, hogy éppen ezekben az évtizedekben az Al-Dunától délre eső területekről nagyszámú szláv (főleg bolgár) népesség került be Magyarországra. Feltételezésem szerint a jászok e szlávokkal együtt jelenhettek meg itt. A 14. századból ismert jász személy-

nevek tanúsága is sokat mondó. Az 1323. évi jász kiváltságlevélben az apák kivétel nélkül pogány nevűek, a fiúk közül is számos ilyen akad, de többségük (szám szerint tizenegy) már keresztény nevet viselt. Ez arra mutat, hogy a jászok Magyarországba való befogadásának feltétele – ugyanúgy, mint csaknem egy évszázaddal korábban a kunok esetében – megkeresztelésük volt. A jász személyek neveinek egy része az alán (oszét) nyelvből levezethető, de számos török név is akad közöttük.[1336] Az 1325-ben említett jászok között két keresztény nevű szerepel, valamint egy szláv nevű is (Karacsin), ez utóbbi szolgai minőségben. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a jászok magyarországi megtelepedésük előtt törökökkel és kisebb mértékben szlávokkal keveredhettek. Arra, hogy a jászok akár a török, akár a szláv etnikummal tartós kapcsolatban álltak volna, nem gondolhatunk, hiszen a szlávokra mindössze egy személynév utal, a törökökkel való kontaktus mélységét pedig az zárja, ki, hogy a jászoknak nem volt sámánhitük.[1337]

A mai Jászságban a jászok első írásos nyoma 1366-ban bukkan fel. Ekkor az árokmellékszállási jászok szerepelnek, akiket, valamint a Pata, Tarján és Solymos birtokon levő jobbágyokat a nádor a Pásztóiak kérésére tiltotta Pásztó, Hasznos és Tar határainak, szántóinak, erdeinek és rétjeinek használatától.[1338] Szó sem lehet arról, hogy ezt az adatot úgy értelmezzük, mint amely „félnomád jellegű téli-nyári legelőváltásra és a környezetbe való nehéz beilleszkedésre látszik utalni".[1339] Sokkal inkább arra következtethetünk, hogy mivel Árokmellékszállás a mai Jászárokszállás megfelelője, ez pedig a Jászság legészakibb pontja, az itteni jászok saját szállásterületüket kísérelték meg továbbterjeszteni északi irányban a Zagyva völgyében. Az Árokmellékszállásra vonatkozó 1366. évi adatot követően 1391-ben fordul elő a mai Jászság területén Apátiszállás (Jászapáti) és Négyszállás (amely ma Jászberényhez tarto-

zik).[1340] 1393-ban arról értesülünk, hogy a négyszállási jászok felszántották az apáti jászok földjét.[1341]

Az írott források alapján a mai Jászság a 14. század második felében települt be jászokkal, méghozzá délről, az Al-Dunától délre eső területről és alkalmasint több hullámban jött jászokkal. Utóbb talán az Esztergom–Pilis megyei jászok egy része is ide került át, akik magukkal hozták 1323. évi kiváltságlevelüket, ami így kerülhetett Jászberénybe. Maga Berény (először mint Berényszállása) szintén csak későn, a 15. században fordul elő először oklevélben.[1342] 1357. évi említése[1343] újkorban hamisított oklevélből való,[1344] így figyelmen kívül hagyható. A jászok 14. század közepi telepítésében a Becseiek játszottak jelentős szerepet. 1347. évi oklevél szerint a Nagy Lajos király által Becsei Imre fiainak adott Bars megyei Udal birtokon most *(nunc)* jászok tartózkodtak. A most hangsúlyozása arra vall, hogy egészen friss telepítés révén kerültek oda. Három évvel utóbb, 1350-ben arról értesülünk, hogy az Imre-fiak egyike, Töttös az utóbb Jászberény határába olvadt Ivát és Hacakot akarta benépesíteni. Amiként a Becseiek költöztettek jászokat a dél-barsi Udalra, úgy vitt jászokat Becsei Töttös a későbbi Jászság szívébe.

Mindennek egyetlen mozzanat látszik ellentmondani, az a régészeti ásatási megállapítás, hogy a négyszállási temető legkorábbi rétege, benne a jászok első generációjával, a 13. század második felére vagy inkább a század középső harmadára keltezhető.[1345] Az ellentmondás feloldása a régészetre vár. Ennek során mérlegelni kell a temető keltezését, illetve etnikai meghatározását. Ez utóbbihoz magam csak annyit teszek hozzá: kun – méghozzá rangos kun – sír Négyszállástól északabbra, Erdőtelken is előfordul. Ez felvetheti annak gyanúját, hogy a Jászságban a jászok ottani megjelenése idején a magyarokon kívül (amiről okleveles adatok és helynevek vallanak) szórványosan kunok is élhettek.

A 15. század elejétől a jász településterület súlypontja Esztergom–Pilis megye határvidékéről a Jászságba tolódott át. 1407-ben Zsigmond király kiváltságolta a jászokat, csak saját kapitányuk bíráskodhatott felettük, és országos vámmentességhez jutottak.[1346] A jászok királyi adózására az első adat 1425-ből való.[1347] A 15. század 20-as éveiben a szolnoki ispán viselte egy személyben a jászok és a kunok bírája címet.[1348] Ezt követően külön jász és külön kun bírák fordulnak elő.[1349] 1438-ban Erzsébet királyné közölte a berényszállási, négyszállási, árokszállási és apáti jászokkal, hogy a jász bíróságot vagy ispánságot berzevicei Pohárnok Istvánnak adományozta, a *collectá*kat és az adókat neki fizessék.[1350] 1442-ben ezen István egyszerre a kunok és a jászok ispánja,[1351] majd megint különvált a két etnikum bírói, illetve ispáni tiszte.[1352] A jászok magyar társadalomba való beilleszkedésének, egyszersmind a Jászság belakásának biztos jele, hogy 1433-ban kíséri Jász Benedek, ladányi Jász Ferenc, újszászi Jász Mihály a királyi aula tagjaiként fordulnak elő.[1353] A 15. században alakult a Jászság székké, azaz önálló közigazgatási szervezetté.[1354] 1480-ban a jászság mint pecséttel rendelkező *communitas* fordul elő.[1355]

Összefoglalva a jászokról elmondottakat megállapítható, hogy egyes szórványaik már a tatárjárás előtt megjelentek Magyarországon. Első jelentős csoportjuk a 14. század elején délről, az Al-Duna jobb partjáról szláv (bolgár) bevándorlókkal együtt érkezett Magyarországra, Esztergom és Pilis határvidékén foglaltak maguknak szállást. Első kiváltságukat, az önálló kapitányválasztás jogát 1323-ban nyerték el. A 14. század közepétől kezdve számítható a későbbi Jászság jászokkal való betelepedése, ezt Becsei Töttös indította el. Valószínű, hogy ide több hullámban jöttek jászok részint a Balkánról, részint Esztergom–Pilis megyéből. A jászok oszét nyelvet beszéltek, kezdet-

ben pogányok voltak, de viszonylag gyorsan – a kunoknál gyorsabban[1356] – keresztény hitre tértek. Eredeti foglalkozásuk bizonytalan, de Magyarországon mindkét települési központjukban (Északkelet-Dunántúlon és a Zagyva–Tarna mentén is) földművelőkként bukkantak fel. Második kiváltságuk 1407-ből való. A 15. században alakult ki a jászok önálló igazgatási szervezete, a jász szék. A jászok egészen e század elejéig függetlenek voltak a kunoktól, majd részint azért, mert a Jászság közel feküdt a kun szállásterületekhez, részint pedig mert a jászok sokkal kevesebben voltak a kunoknál, a kunokkal egységesen kezdték kezelni őket, és így alakult ki a történelmileg helytelen és félrevezető jászkun elnevezés.

CIGÁNYOK

A cigányok ősei a Kr. e. 4. században vándoroltak el Indiából. Nyugat felé tartó útjuk során hosszabb időt töltöttek Perzsiában, Örményországban, majd Európa földjére lépve a Bizánci Birodalom területén és a Balkán-félszigeten. Nagyon hosszú ideig nem letelepült életmódot folytattak, kiemelkedő jártasságra tettek szert énekben-zenében és bizonyos kézműves tevékenységekben (kosárfonás, kovácsmesterség).[1357] Magyarországon a 15. század előtt nincs nyomuk. Bár Cigány helynevek és Zigány családnevek a 13–14. században az ország különböző pontjain előfordulnak,[1358] de ezek török eredetű névből származnak,[1359] és a hangalaki hasonlóság ellenére a cigánysággal nem kapcsolhatók össze.

Magyarországon első biztos nyomuk 1416-ból Brassóból való, ahol az egyiptomi Emaus urat és 120 kísérőjét említették.[1360] A cigányok maguk – egyébként téves – egyiptomi származástudattal rendelkeztek, ezzel függ össze, hogy gyakorta fáraóknak, a fáraók népének nevezték őket. A brassói felbukkanás jelzi, hogy Magyarországra délkeleti irányból, a Balkánról érkeztek. Persze, nem zárható ki, hogy ezt megelőzően egyes szórványaik már bejöttek az országba, de ennek igazolására egyelőre hiányoznak az adatok. Nyugat-Európában 1417-től figyelhető meg jelenlétük. Itt kihasználták a hitbuzgalmat (éppen – ülésezett a konstanzi zsinat), és magukat eredendően keresztény, de

Kis-Egyiptomban „bűnös módon" a pogányságra tért népként adták el, és úgy magyarázták: e bűnükért keltek zarándokútra, és keresik a bűnbocsánatot.[1361] Valószínűleg Zsigmond királyt is ezzel vették le a lábáról, aki 1422-ben a Szepességben védlevelet adott ki egy csoportjuk számára, senki számára nem engedélyezte, hogy ügyeikben eljárjon, csak László cigány vajda számára biztosította ezt a jogot.[1362]

Néhány évtized alatt azonban kiismerték a cigányokat Nyugat-Európában, és az irányukban tanúsított megértés megvetéssé változott. Aventinus bajor humanista ezt jegyezte fel róluk 1439 körüli események kapcsán: „Ebben az időben tartományainkra tolvaj népség zúdult, a Török Birodalom és Magyarország határán élő különböző fajták söpredéke és szennye (a mi nyelvünkön zingeni), és Zindelo királyuk vezetése alatt büntetlenül loptak, csaltak, a betevő falatot rablással és jövendőmondással keresték meg. Hazug módon azt állították, hogy Egyiptomból valók, és az égiektől vettettek száműzetésre, nem átallják azt híresztelni, hogy hétéves vezeklésre kényszerültek apáik bűneiért, akik sorsukra hagyták a szent szüzet és a gyermek Jézust. Tapasztalatból tudom, hogy a vend nyelvet beszélik, és hogy árulók és kémek".[1363] Aventinus e közlése azonban sokkal inkább érvényes saját korára, a 16. század első felére, semmint a megjelölt időre, hiszen akkor a humanista még nem is élt. A cigányokkal kapcsolatban hangoztatott elmarasztaló vélemény tehát 16. és nem a 15. századi közvélekedést tükröz. Becses Aventinusnak a cigányok nyelvére vonatkozó híradása. Ez arra mutat, hogy a cigányok balkáni tartózkodásuk alatt elsajátítottak valamilyen szláv (bolgár vagy esetleg szerb) nyelvet.

A magyarországi cigányokra utaló szórványos adatok szerint 1476-ban Nagyszeben polgárai cigányokat fogadtak fel városi közmunkák elvégzésére.[1364] A cigányok 1489-ben pénzbeli díjazást kaptak Hunyadi Mátyás felesége, Beatrix királyné „lant-

játékkal" (valószínűleg citerával) történt szórakoztatásáért. 1525-ben azért fizették meg a cigányokat, mert II. Lajos hitvese, Mária királyné előtt citerán játszottak egy királyi lovasversenyen.[1365] 1490-ben arról értesülünk, hogy lókereskedelemmel foglalkoztak.[1366] 1496-ban II. Ulászló király menlevelet adott Bolgár Tamás cigányvajda és emberei számára, ugyanis e vajdát és „a vele utazó 25 sátor cigányt" az uralkodó elkülönítette a más vajdákkal utazó cigányok társaságától, és „puskagolyók, valamint egyéb hadiszerszámok gyártására" a pécsi püspök szolgálatára rendelte.[1367] Tamás Bolgár neve a cigányok balkáni (bolgár) kapcsolatainak bizonysága. 1504-ben ugyanezen király megengedte a Hunyad megyei – mellesleg oláh származású – Kendefi Mihálynak, hogy Havasalföldről 12 sátor cigányt birtokaira hozhasson, és tőlük jövedelmet szedhessen. A Zsil-völgyben a cigányokat aranymosásra használták.[1368] Állítólag cigány kovácsokkal készíttette el Szapolyai János a Dózsa György fejére szánt koronát.[1369] A magyarországi cigányok pontosan ugyanazon foglalkozásokat űzték, mint balkáni és nyugat-európai társaik, és ezek kapcsán már a középkor végére meglehetősen szétszóródtak az országban.

UTÓSZÓ

Végére értem a középkori Magyarország nem magyar népei bemutatásának. Valójában nem általános és részletekbe menő, egyes személyekig „lehatoló" történetüket írtam meg, hanem az eredeti célkitűzésnek megfelelően településtörténetüket, emellett tekintettel voltam társadalmi tagozódásukra és az őket érintő igazgatási kérdésekre. Nem volt feladatom megírni a magyarok és nem magyarok kapcsolatát sem. Az anyag áttekintése nyomán megerősödött az a – már korábban kifejtett – véleményem,[1370] hogy közöttük konfliktusok rendre csak hatalmi kérdésekben támadtak, legyenek azok az egész országot átfogó vagy csak egy településre, főleg persze városra korlátozódó ügyek. Ezek megtárgyalása pedig politikatörténeti munka keretébe tartozik. Úgy vélem, a jelen könyv nem helyettesíti, nem váltja ki egyetlen magyarországi etnikum (modern szóval: nemzetiség) teljes körű históriájának elkészítését sem, és ezt mint továbbra is elvégendő feladatot kell számon tartania történetírásunknak.

Mivel – a csak kevés adattal képviselt cigányok kivételével – minden egyes nép, illetve népcsoport esetében a velük foglalkozó fejezet végén összegzést adtam, ez felment engem az alól, hogy az utószóban újabb summázatra vállalkozzam. E helyütt meg kell elégednem néhány olyan mozzanat kiemelésével, amelyek általánosabbak annál, semhogy egy-egy etni-

kum bemutatásánál elmondhatók lettek volna. Ezeket a rövidség okáért pontokba foglaltan adom elő.

1. Feltűnő a magyarországi nem magyar népek gazdagsága, sokszínűsége. Már a 13. században az akkor formálódó magyarországi krónikában összeírták a Géza fejedelem óta Magyarországra jött népeket, és ezek sorában cseheket, lengyeleket, görögöket, spanyolokat, izmaelitákat vagyis szaracénokat, besenyőket, örményeket, szászokat, türingiaiakat, meisseniekеt, Rajna-vidékieket, kunokat és latinokat említettek.[1371] Ez azt jelzi, hogy az Árpád-kor végi írástudó elit nagyjából pontosan tudatában volt a Magyarországra irányuló nagy népmozgásnak. Az itt felsoroltak többségét fentebb magam is tárgyaltam. Ugyanakkor nem szóltam – adatok hiánya és a témaválasztás szűkre szabott volta miatt – mindegyikőjükről. A magyarországi örményekről[1372] mindössze annyit tudunk, hogy már IV. Béla király több elődе és ő maga is örményeket telepített Esztergomba, és 1243-ban ezen uralkodó az egész országra érvényes vámmentességet adott nekik.[1373] Csak helynévi nyomai (Örmény, Örményteleke) maradtak a 14. század eleji erdélyi örménységnek.[1374]

Görögökről azért nem szóltam, mert számottevő görög népesség nem élt a középkori Magyarországon. Van tudomásunk görög földbirtokosról az Árpád-korból, aki Maros menti földet birtokolt,[1375] és a keleti rítusú monostorok egyikében-másikában (a veszprémvölgyi apácakolostorban és a marosvári monostorban Szent István idején bizonyosan) görög etnikumú szerzetesek éltek.[1376] Néhány helynév is utal görögökre a középkori Magyarországon.[1377] A földtulajdonosokra és az egyházi személyekre (általában a világi és az egyházi elit tagjaira) viszont nem terjedt ki vizsgálatom. Ugyancsak e körülmény okán nem szóltam a spanyolokról, akik elsősorban Imre aragón feleségével jöttek be Magyarországra, és egyikük szám-

szeríjászokkal együtt Esztergomban részt vett a tatárokkal szembeni védelemi harcban.[1378] Két 12. századi, a Balatontól délre volt, illetve ma is meglevő helynév (Varang, Várong) sejteti azt, hogy ott hajdan varégok (normannok) éltek.[1379] Egyetlen településnév (Kolontár) utal a Balatontól északra a hajdani karintiai (karantán) emberekre.[1380] Kun László korában tatárok is kerültek be, illetve maradtak bent az országban.[1381] A francia nyelvűeket sem csak a vallonok képviselték, hiszen a somogyvári apátságban a 13. század elejéig kizárólag francia szerzetesek éltek.[1382] Angolok már a 11. század végén megjelentek Magyarország déli határai mentén,[1383] majd a 14. században a Havasalfölddel határos Törcs várában angol gyalogosok és számszeríjászok biztosították a védelmet.[1384]

2. Hogy mivel magyarázható a legalább két tucat etnikum képviselőinek, gyakorta tömegeinek magyarországi megjelenése, nem válaszolható meg egyetlen okkal. Már említettem azt, hogy Magyarország csekély lélekszámú, kis népsűrűségű, ugyanakkor természeti kincsekben gazdag ország volt, ami vonzotta más térségek népfeleslegét. Minden frázisjellege ellenére is komolyan kell venni azon tényt, hogy az ország Európa közepén terül el, népek évezredes országútjai találkoztak itt. Ez a magyarázata annak, hogy szinte Európa valamennyi nációja „beköszönt" Magyarországra, jöttek nyugatról és keletről, délről és északról, a szélrózsa minden irányából. Mivel a Kárpát-medence ősidők óta eltérő kultúrák érintkezési pontja, az ide érkezettek rendkívül eltérő civilizációs muníciót hoztak ide. A szó szoros értelmében egymás fizikai közelségében lelt itt otthonra a latin, a zsidó és a káliz kereskedő, a nagyállattartó besenyő, kun és a kisállattartó román, a vadászó, halászó, földet művelő szláv és a kézműves, városlakó, földműves német, a földet szántó jász és a zenélő, kovácsoló cigány. Hihetetlenül tarka, sokszínű kavalkád volt ez.

A Magyarországra kerülés és itt maradás okai sorában döntő momentum a mindenkori magyar uralkodóknak a jövevényekkel, telepesekkel kapcsolatos szívélyes viselkedése. Az első időszakban, amikor az ország területének jelentős, sőt kezdetben túlnyomó része királyi tulajdonban volt, a betelepítést egyenesen az uralkodók, illetve megbízottaik szervezték és bonyolították le. Ez a magyarázata annak, hogy a királyi birtokra ült idegen népességnek a királyok különféle kiváltságokat adtak, ami általában megfelelt részint a jövevények foglalkozásának, részint annak az elvárásnak, amit a király táplált irányukban. Ezekben a privilégiumokban egyszerre szólalt meg az ország ura (a király), valamint a föld ura (a tulajdonos). Az egyes etnikumoknak, illetve etnikai csoportoknak biztosított uralkodói kiváltságok összehasonlító és analitikus vizsgálata még várat magára, melynek elvégzése sok fontos tanulsággal szolgálhat. Ezen a ponton külön elemzés tárgya lesz majd az autonómia, az önkormányzat kérdése.

A későbbiekben (a 14. századtól kezdve egyre meghatározóbb módon) az egyházi és a világi elit vette át a betelepítés karmesteri pálcáját, ők nyilván helyzetüknél fogva sokkal kevesebb kiváltságot biztosíthattak, mint az uralkodó. Mivel azonban időközben a magyarországi társadalom alávetett része – etnikumtól függetlenül – megszerezte magának a szabad költözés jogát, a bejövők mintegy automatikusan kardinális szabadságjogok birtokába kerültek. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy az egyes etnikai tömbökről leváló kis csoportok vagy egyedek szétszóródtak az egész ország területén, tovább színezve a középkori Magyarország amúgy sem egyhangú etnikai képét.

Valóban csak kiragadott példaként említem, hogy székelyek megjelentek a vármegyei keretekbe foglalt erdélyi városokban (Gyulafehérváron, Kolozsvárott, Kolozsaknán),[1385] egy székely

mint kanonok tagja lett a budai káptalannak,[1386] egy másik székely pedig szolgálója a jász kapitánynak.[1387] Egy besenyő betelepedett Vác városába.[1388] Gyulafehérvár bírája 1450-ben Lengyel Jakab volt.[1389] Az ugocsai Salánkon 1509-ben két Rác személynév bukkan fel.[1390] A középkor második felében a Szatmár megyei Cégényen Székely, Tót, Cseh,[1391] a bihari Tamáshidán Szász és Tót nevűek szerepelnek.[1392] A bácsi jobbágynevek közül 1525-ben több Oláh és Kun vezetéknév fordul elő.[1393] A Szatmár megyei Gilvácson egymás mellett birtokolt telket Oláh és Tót nevű jobbágy.[1394] A kunok szállásaikról a középkor végére betelepedtek Szabadkára, Kecskemétre, Hódmezővásárhelyre, Szegedre.[1395] Szegeden egyébként Kun családnevek mellett Tót, Horvát, Rác, Török, Német, Lengyel és Faraho ,cigány' vezetéknevek bukkannak elő az 1522. évi tizedjegyzékben.[1396] A példák száma vég nélkül gyarapítható.

3. A legalább két tucat etnikum jelentős része a középkor első felében beolvadt környezetébe, döntően a magyarságba. Ezt kezdetben a magyar uralkodók – főleg ott, ahol vallási szempontok indokolták – erőteljesen szorgalmazták. Így tűntek el szinte nyomtalanul a 13. században a magyarországi izmaeliták, azaz muzulmánok. De azokra a korán beköltözött és viszonylag kis létszámú etnikumokra is az asszimiláció várt, amelyek római rítus szerinti keresztények voltak. A legtöbb helyen a latinok (vallonok és olaszok) felolvadtak a környező népességben. Az az etnikum tudta megőrizni identitását, amelyet vagy az elnyert királyi kiváltság miatt, vagy nagy lélekszáma következtében nem fenyegetett a beolvadás. Mindkét esetre van példa. A dél-erdélyi szászok az uralkodó akaratából jutottak önálló területhez, ahol idővel saját igazgatásukat valósíthatták meg. Már kevesebbet értek el a szepesi szászok, de ők a megyén belül jutottak viszonylagos önállósághoz. A kunokat szintén a királyi akarat juttatta saját területhez.

Más a helyzet a jászokkal. Őket magántelepítés vitte a Jászságba, és később – a szomszédos kunok „oldalvizein" – ismertették el az uralkodóval önálló földjüket. Sokban hasonló a székelyek esete a jászokéhoz. Ők sem királyi kiváltság birtokában jutottak Erdély keleti felére, de határvédő szerepük és az általuk élvezett szabadság következtében, továbbá egyre növekvő számuk révén biztosítottak maguknak saját szállásterületet, amelyet utóbb a magyar királyok jóváhagytak, és szerzett mentességeiket elismerték. Sajátos a szlávok és a románok helyzete, akik pusztán tömegeikkel érték el azt, hogy kezdett körvonalazódni kisebb-nagyobb térségben a belakott föld szláv, illetve román jellege. A Drávától délre eső Szlavónia döntően szláv lakossága miatt kapta ezt az elnevezést.[1397] A felvidéki szlávok területét, a későbbi Szlovákiát először 1512-ben illették ugyancsak Szlavónia megnevezéssel.[1398] A románok esetében legelőször Fogarasföld kapta meg a Blakföld elnevezést, amit az erdélyi szász nyelv a 16. századig őrzött Blechischfeld alakban.[1399] Utóbb több más térség lett román földdé, így mindenekelőtt a krassói–temesi terület.

Aki majd vállalkozik egyszer az összes középkori etnikai kiváltság szövegének összegyűjtésére és magyarázatára – ami eredendően jogtörténészi feladat –, az bizonnyal rámutat arra, hogy a magyar uralkodók népcsoportokat illető kiváltságolása nem szakadt meg a 14. században, amikor a király visszaszorult a telepítés folyamatában, és az egyre inkább magánosok felségterületévé vált. E privilégiumok tanulmányozása során bizonyára szemet szúr majd, hogy a magyar uralkodók mindig azoknak a kereteknek a maximumát biztosították az előjogokat elnyerő etnikumoknak, ami az adott korban korszerűnek számított. Ennek igazolására e helyütt csak azt említem meg, hogy a dél-erdélyi szászok 1224-ben voltaképpen saját királyi vármegyét kaptak II. Andrástól[1400] (de immár annak tartozékai, azaz

várföldek és várelemek nélkül), míg csaknem negyed évezreddel később a sebesi kerület románjai a nemesi megyét.

4. A két utolsó, szorosan összefüggő kérdés a nem magyar etnikumok területi elhelyezkedése és létszáma. Az e könyvben elvégzett településtörténeti elemzések azt mutatják, hogy a Kárpát-medence közepén levő magyarságot mindenfelől egyre szűkülő gyűrűbe fogták a nem magyar népek. Bizonyos területeken az etnikai határok korán rögzültek. Így a magyar–horvát nyelvhatár már a 13. században elérte a Dráva vonalát, és érdemben azóta nem változott. Ugyancsak évszázadokon át változatlan volt (vagy csak kissé ingadozott) a magyar–német etnikai határ. Nem így azonban északon, keleten és a déli határszakasz keleti részén. A Felvidéken a szlávok egész középkoron át tartó beáramlása egyre délebbre szorította a magyarság nagy tömbjét, az onnan leszakadt magyar néprészek – elvesztve eleven kapcsolatukat a tömbmagyarsággal – elszlávosodtak. Ugyanez következett be keleten. A románság Krassótól Biharon át egészen Máramarosig csaknem összefüggő láncolatot alkotott a középkor végén, szigetszerű helyzetbe kényszerítve ezáltal Erdély ekkor még nagyszámú magyarságát. A magyar nyelvű székelyeket pedig voltaképpen kettős vonal szigetelte el a tiszántúli magyarságtól, hiszen magán Erdélyen belül, a Székelyföld nyugati határán is kezdtek kialakulni az – egyelőre még nem folytonos – román szállásterületek. Az Erdély és a Tisza közti területre a 15. századtól kezdve nagyobb létszámban szerbek telepedtek be, illetve megjelent e térségben a török is, egyelőre még nem mint betelepedő, hanem mint ide becsapó harcos katonai elem.

A középkor végi Magyarország területének több 10 ezer km^2-nyi területén a magyarság elvesztette számbeli fölényét, amelyet a maga számára – a 10. századi hátrányos helyzettel szemben – a 11–13. század folyamán biztosított. A magyarságnak

e három évszázadban volt elég ereje ahhoz, hogy a szórványjellegű, legfeljebb csekély kiterjedésű tömbökben élő idegen etnikumokat asszimilálja. Ha az izmaeliták vonatkozásában e téren – ám kifejezetten vallási és nem etnikai indítékból – kétséget kizáróan tudjuk is bizonyítani a beolvasztást megcélzó királyi akaratot, az esetek nagy részében ennek feltételezését nem támogatják az adatokat: nem volt az Árpád-korban erre irányuló uralkodói nemzetiségi politika. Az asszimiláció spontán módon, az emberek közti interetnikus kapcsolatok révén ment végbe. Ott azonban, ahol jelentős létszámú betelepedés történt, mint a Felvidéken a szlávok révén, a magyarság már ekkor sem tudta a beköltözők tömegeit magába olvasztani.

Még inkább ez a helyzet a 14–15. században. A szlávok újabb és újabb hulláma (tetézve a ruténok északkeleti, valamint a bolgárok és szerbek déli irányból érkező tömegeivel), továbbá a mind hatalmasabbra duzzadó román immigráció oly mértékben megnövelte Magyarországon az idegen etnikumok számát, hogy a spontán asszimiláció nem működött, illetve visszájára fordult. Ettől kezdve nem a magyarság olvasztott magába más népcsoportokat, hanem ez utóbbiak asszimiláltak körülfolyt, szigetszerű helyzetbe jutott, népi tömbjeitől elszakított magyarokat. Mivel ez északon és keleten következett be, a magyarság itt vesztette a legnagyobb teret. A középkor végére a Kárpát-medencén belül a magyarság a nyugati és a középső (dunántúli, Duna–Tisza-közi és tiszántúli) részeken és ezek peremterületein (a felvidéki Kisalföldön, a Felvidék dombos térségeiben, az északi Tisza-vidéken és a Tisza itteni mellékfolyói mentén), keleten pedig Erdély előterének bizonyos részein, az Erdélyi-medencében és a Székelyföldön maradt meg többségben. A magyarságnak sehonnan nem volt külső erőforrása, amellyel ellensúlyozni tudta volna a szakadatlanul folyó bevándorlást, amely viszont mindenfelől szinte korlátlan utánpót-

lással rendelkezett. Ezt a folyamatot a török megjelenése még csak felerősítette.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ezek a folyamatok a 20. századi nemzetpolitikai aspirációk és gondok jegyében valósultak meg. A magyar jobbágyok nyilván egykedvűen vették tudomásul, hogy idővel más beszédet hallanak környezetükben, mint amit megszoktak. Ha elegen voltak, ők asszimilálták a beköltözőket, ha viszont nem, úgy néhány nemzedék alatt ők adták fel etnikai identitásukat. A magyar földesúri és főpapi réteg határozottan nyert a bevándorlókkal, akik sok új munkáskezet jelentettek, amelyre égetően szükségük volt uradalmaik fenntartásához, a földművelés, az állattartás és -tenyésztés, valamint a bányászat munkájának ellátásához. Ők aligha etnikai kategóriákban gondolkodtak, hanem a munkaerő-szükséglet kényszerítő szorításában cselekedtek. A magyar uralkodó viszont egyre fogyatkozó erejével is megtette azt, hogy a bevándorlók felső rétegét beemelte a magyar nemesi jogállás sáncai közé, és ezzel a szláv, román, kun stb. elitet részeltette a magyar nemességet megillető kiváltságokban. Ezt persze úgy is fel lehet fogni, mint a nemzetiségek legértékesebb elemeinek a magyarsághoz történő asszimilációját (vagyis hogy ennyi maradt meg a középkor második felére a hajdani tényleges asszimilációból).[1401] Magam azonban nem ekképpen értékelem ezt, hanem úgy, hogy a király is hasznot akart húzni e folyamatból (kétségtelenül saját maga és az ország javára), és a idegen népek vezető rétegének nyújtott kiváltságok fejében igényt tartott annak különféle (elsősorban katonai, továbbá közigazgatási) szolgálataira.

Immáron meg kellene határozni, hogy a 15. század végén hány főre (és mekkora százalékra) rúgott a nem magyar népesség létszáma Magyarországon. Ebből már nyilván ki kell venni és magyarnak kell tekinteni a székelységet, de valószínűleg ugyan-

ezt e korra vonatkozóan még nem lehet megtenni a kunokkal és a jászokkal. Túl e besorolásbeli bizonytalanságokon, nyilván a létszám annak a településtörténeti képnek a függvénye, amiről e könyv szólt, és aminek a megelőző mondatokban rövid összegzését adtam. Mályusz Elemér különféle metódusok alkalmazásával megejtett becslése szerint Magyarország ekkori 2 725 ezer lakosából a nemzetiségekre 620 ezer jut, és így az összlakosság 23%-át teszik ki, míg a magyarság adta az ország népességének 77%-át.[1402] Magam nem vállalkozom sem abszolút szám, sem egyetlen százalékos érték megadására. Pontos adatok eléréséhez hiányoznak a források, a becslések pedig bizonyos prekoncepciót mindig magukban hordoznak. Én legfeljebb annak megkockáztatásáig merhetek eljutni, hogy Mályusz becslését a magyarság száma és számaránya szempontjából kedvezően megállapítottnak látom, és a 77%-os arányt csak mint felső határt vélem elfogadhatónak, míg az alsó határt a 60–70% közti értéktartományba gondolom elhelyezni, úgy, hogy ebből a becslésből én kihagytam a nem magyar lakta Alsó-Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát. Az így maradó terület kerekítve 300 ezer km^2, amelyen a 15. század végén mintegy 3,3 millió ember élt.[1403] Ezekből a koordinátákból bárki kiszámolhatja a magyar és nem magyar népességszámot, de – mivel sokszorosan bizonytalan az abszolút szám – ennél fontosabb az arányok megállapítása. Akár 23, akár – mondjuk – 33%-osra tesszük is a nem magyar népesség kárpát-medencei számarányát, az mindenképpen vitán felül áll, hogy Magyarország a középkor végére jelentős mértékben idegen etnikumok hazájává vált.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁMTBF.	= Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984.
An.	= Die „Gesta Ungarorum" des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy herausgegeben von Gabriel Silagi. Ungarns Geschichtsschreiber. 4. Sigmaringen 1991.
Anjou-oklt.	= Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc: Anjou-kori oklevéltár. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szeged–Bp. 1990–2002.
AO.	= Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula: Anjou-kori okmánytár. I–VII. Bp. 1878–1920.
Apponyi	= A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. Bp. 1906.
Bakács 1971.	= Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971.
Bánffy	= Varjú Elemér–Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. Bp. 1908–1928.
Bélay 1943.	= Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Település- és népiségtörténeti értekezések. 7. Bp. 1943.

Bertényi 2000. = Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván Bp. 2000.

Bgl. = Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza: Urkundenbuch des Burdenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Graz–Köln–Wien 1955–1985.

Blazovich 1997. = Blazovich László: Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros közben a 15–16. században. In: Kovacsics 1997. 117–124.

Bolsakov–Mongajt = Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. Közzétette O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt. Bp. 1985.

Bonfini = Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995.

Bp. O. = Csánky Dezső–Gárdonyi Albert: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936.

CDES. = Richard Marsina: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Bratislavae 1971–1987.

Cigánykérdés = A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Szerk. Mezey Barna. Bp. 1986.

Czeglédy 1970. = Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerk. Kázmér Miklós–Végh József. Nyelvtudományi Értekezések. 70. Bp. 1970. 254–259.

Cs. = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913.

Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1. Bp. 1919.

DHA. = Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima. I. Budapestini 1992.

DI. = Magyar Országos Levéltár. Bp. Diplomatikai levéltár.

Dobrev–Juhász–Mitajev 1981. = Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk. Csavdar Dobrev–Juhász Péter–Petăr Mitajev. Bp. 1981.

Doc. Val. = Antonius Fekete Nagy–Ladislaus Makkai: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400. p. Christum. Bp. 1941.

Draskóczy 1997. = Szászföldi összeírások és a Szászföld lélekszáma a 15–16. század fordulóján. In: Kovacsics 1997. 125–139.

Endlicher = Stephanus Ladislaus Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli 1849.

Engel 1985. = Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban (Adatok Magyarország középkori demográfiájához). Századok 119 (1985) 941–1005.

Engel 1989. = Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár. Bp. 1989.

Engel 1995. = Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37 (1995) 353–365.

Engel 1996. = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5. Bp. 1996.

Erdélyi okm. = Jakó Zsigmond: Erdélyi okmánytár. I. Bp. 1997.

F. = Georgivs Fejér: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XI. Bvdae 1829–1844.

Fekete Nagy 1934. = Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

Fekete Nagy 1941. = Fekete Nagy Antal: Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Bp. 1941.

FNESz. = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.[4]

Forster 1900. = III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900.

Fraser 1996. = Sir Angus Fraser: A cigányok. Osiris Könyvtár. Történelem. Bp. 1996.

Fügedi 1938. = Fügedi Erich: Nyitra megye betelepülése. Századok 72 (1938) 273–319., 488-509.

G. = Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938.

Gündisch 1998. = Konrad Gündisch: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. Unter Mitarbeit von Mathias Beer. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. 8. München 1998.

Gy. = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.

Gyárfás = Gyárfás István: A jász-kunok története. I–IV. Kecskemét–Szolnok–Bp. 1870–1885.

Györffy 1959. = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959.

Györffy 1990. = Györffy György: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990.

Házi 2000. = Házi Jenő: Pozsony vármegye középkori földrajza. Csallóközi Kiskönyvtár. Pozsony 2000.

HKÍF. = A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 7. Szeged 1995.

HO. = Hazai okmánytár. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891.

HOkl. = Hazai oklevéltár. Bp. 1879.

Iczkovits 1939. = Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések. 2. Bp. 1939.

Ila 1944–1976. = Ila Bálint: Gömör megye. I–IV. Bp. 1944–1976.

Iványi, Bártfa = Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. I. Bp. 1910.

Ivényi, Eperjes = Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged 1931.

Jakó 1940. = Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések. 5. Bp. 1940.

Juck = L'ubomir Juck: Výsady miest a mestečiek na Slovensku. I. Bratislava 1984.

Karácsonyi 1995. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. (reprint; első kiadás: 1900–1901.)

Kavuljak 1955. = Andrej Kavuljak: Historický miestopis Oravy. Bratislava 1955.

Kiss 1970. = Attila Kiss: 11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1970) 341–348.

Kiss 1994. = Kiss Lajos: A Felvidék víznevei. Magyar Nyelv 90 (1994) 1–19.

KLE. = Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 5. Szeged 1994.

Kmoskó 1997–2000. = Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1–2. Szerk. Zimonyi István. Bp. 1997–2000.

KMTL. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Makk Ferenc–Engel Pál. Bp. 1994.

Kniezsa 2000. = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Bp. 2000. (reprint; első kiadás: 1938.)

Kohn 1881a. = Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp. 1881.

Kohn 1881b. = Kohn Sámuel: Az 1279. budai zsinat összes végzései. Történelmi Tár 1881. 543–550.

Kondorné 1997. = Kondorné Látkóczki Erzsébet: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger 1997.

Kovács 1994. = Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. A honfoglalásról sok szemmel. I. Bp. 1994.

Kovacsics 1997. = Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997.

Kralovánszky 1972. = Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972.

Kring 1932. = Kring Miklós: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. Századok 66 (1932) 35–63., 169–188.

Kristó 1976. = Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 55 (1976).

Kristó 1980. = Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Nemzet és emlékezet. Bp. 1980.

Kristó 1988. = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988.

Kristó 1995. = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995.

Kristó 1997. = Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 12. Szeged 1997.

Kristó 2000. = Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000.

Kristó 2002a. = Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 18. Szeged 2002.

Kristó 2002b. = Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. 2002.

Kristó 2002c. = Kristó Gyula: A székelyek eredete. Bp. 2002.

Kristó–Makk–Szegfű 1973. = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 44 (1973).

Kub. = Kubínyi Ferencz: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból. Bp. 1888.

Kubinyi 1983. = Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története. I. Szerk. Sápi Vilmos. Studia Comitatensia. 13. Szentendre 1983. 49–76.

Kubinyi 1995. = Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 49 (1995) 2–27.

Küküllei = Küküllei János: Lajos király krónikája. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Ford. Kristó Gyula. Millenniumi magyar történelem. Források. Bp. 2000.

Magyar–zsidó oklt. = Magyar–zsidó oklevéltár. I–XVIII. Bp. 1903–1980.

Maksai 1940. = Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Település- és népiségtörténeti értekezések. 4. Bp. 1940.

Mályusz 1922. = Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

Mályusz 1939. = Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 73 (1939) 257–294., 385–448.

Mályusz 1941. = Mályusz Elemér: Az egynyelvű ország. Századok 75 (1941) 113–139.

Mályusz–Kristó 1988. = Johennes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1–2. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bibliotheca scriptorum medii recentisque eevorum. Series nova. VIII–IX. Bp. 1988.

Melich 1925–1929. = Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomny kézikönyve. I/6. Bp. 1925–1929.

Mihályi = Apsai Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget 1900.

Moór 1936. = Elemér Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Iosephinae. Sectio Philologica 10 (1936).

Németh 1991. = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Bp. 1991.[2]

Németh 1997. = Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997.

ÓMO. = Jakubovich Emil–Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Tudományos gyűjtemény. 30. Pécs 1929.

P. = Erdélyi László–Sörös Pongrác (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. Bp. 1902–1916.

Pálóczi Horváth 1989. = Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Hereditas. Bp. 1989.

Pesty 1876. = Pesty Frigyes: Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. Értekezések a történeti tudományok köréből. 5/3. Bp. 1876.

Popa 1970. = Radu Popa: Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea. Biblioteca istorică. XXV. Bucureşti 1970.

Popa 1988. = Radu Popa: La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului. Bucureşti 1988.

Reg. Arp. = Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1923–1987.

Rokay 1991. = Rokay Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: Zombori 1991. 51–63.

Scheiber 1969. = Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp. 1969.

Sopron vm. = Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron 1889–1891.

SRH. = Scriptores rerum Hungaricarum. Red. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938.

Str. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999.

Szabó 1937. = Szabó István: Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I/1. Bp. 1937.

Szádeczky Kardoss 1927. = Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927.

Szakály 1991. = Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: Zombori 1991. 11–50

Szeged I. = Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983.

Székely 1972. = Székely György: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: Kralovánszky 1972. 45–72.

Székely okl. = Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu: Székely oklevéltár. I–VIII. Kolozsvár–Bp. 1872–1934.

Szőke 1994. = Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: Kovács 1994. 77–84.

Sztáray = Nagy Gyula: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Bp. 1887–1889.

Szűcs 1993. = Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 35 (1993) 1–57.

Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. = Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József–Kádár József: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I–VII. Deés 1901–1905.

Theiner = Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860.

Vespr. = A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Bp. 1896–1908.

VR. = Karácsonyi János–Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903.

W. = Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp. 1860–1874.

Z. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931.

Zala = Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Bp. 1886–1890.

Závodszky 1904. = Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904.

Zimonyi 2001. = Zimonyi István: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról.

	In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 15. Bp. 2001. 88–96.
Zombori 1991.	= A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged 1991.
ZW.	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest 1892–1991.
ZsO.	= Mályusz Elemér–Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár. I–VII. Bp. 1951–2001.

JEGYZETEK

1 Mályusz 1939. 257–294., 385–448.
2 Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. Magyar Szemle 25 (1935) 5–13.; uő.: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. Uo. 39 (1940) 169–177.; Mályusz 1941. 113–139.
3 Mályusz 1939., különösen 288., 385., 397–398., 402., 418., 423.
4 Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. 1941.
5 Guoth Kálmán: A nem-magyar népelemek helyzete a középkorban. Hitel 8 (1943) 723–735., különösen 726., 734–735.
6 Kristó 1997. 171–174.
7 Mályusz 1941. 139.
8 Csorba Csaba: Nemzetiségek a középkori Magyarországon (A magyarországi kun kutatás helyzete). In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. Túrkeve 1971. 153–161.
9 Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei. História 4/4–5 (1982) 3–5. és uo. 4/6 (1982) 5–7.
10 Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Bp. 1984. 23–141.
11 Kristó 1976. 57.
12 Uo. 60–61.
13 Györffy 1990. 167–168.
14 Kniezsa István: Ismertetés. Századok 73 (1939) 372. Vö. Mályusz 1939. 414.
15 Dl. 68 826.
16 Kristó Gyula: Székesfehérvár legkorábbi nevéről. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor.

Székesfehérvár 1996. 169–171.; H. Tóth Imre–Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 20 (1977) 145.
17 Kristó 1976. 65.
18 Ezek legteljesebb felsorolását l. Kristó–Makk–Szegfű 1973. 10–32.
19 Kristó 1997. 160.
20 Ovidiu Pecican: Románok a középkorban. Korunk 12/10 (2001) 84–85.
21 Walter Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988.
22 Szőke 1994. 77–84.
23 Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1048.
24 Martin Eggers: Der „Bairische Geograph" und die Völkerschaften des Ostens. Eurasian Studies Yearbook 71 (1999) 170., 169., 162.
25 HKÍF. 198.
26 Uo. 168., 125.
27 Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 16. Szeged 2001. 164.
28 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. Györffy György. Bp. 1986.[3] 196.
29 Olajos Teréz: Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. Antik Tanulmányok 16 (1969) 88.
30 Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Bp. 1978. 406–426.
31 Wolf Mária: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: Kovács 1994. 127.
32 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Herausgegeben von József Szentpéteri. Varia Archaeologica Hungarica. XIII/1–2. Bp. 2002.
33 Szőke 1994. 79.
34 Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről (Rendhagyó válasz bírálóimnak). Századok 131 (1997) 252.
35 Vályi Katalin: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Honfoglaló magyarság. Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk. Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged 1996. 50–51.
36 Trogmayer Ottó: „...messzelátó hegy gyanánt szolgált..." Szer monostor templomának építéstörténete. Szeged 1998. 59.

37 Kristó 2002b. 191.
38 Kristó 1995. 264–265.
39 Kniezsa 2000. 403–404.
40 Gy. IV. 326–327.
41 Kiss 1994. 6–10.
42 Gy. IV. 40–41.
43 Kniezsa 2000. 405.
44 Gy. I. 414.
45 Gy. III. 154.
46 Gy. IV. 209–210.
47 Kniezsa 2000. 410.
48 Gy. II. 457–459.
49 Kniezsa 2000. 408.
50 Kiss 1994. 8–9.
51 Kniezsa 2000. 409., 408.
52 Gy. I. 810.
53 Uo. 41.
54 Kniezsa 2000. 411.
55 Gy. I. 520.
56 Kniezsa 2000. 413.
57 Gy. IV. 112.
58 Kniezsa 2000. 412.
59 Maksai 1940. 168.
60 Kniezsa 2000. 414.
61 Gy. I. 571.
62 Gy. II. 45.
63 Gy. III. 327.
64 Kniezsa 2000. 420., 419., 468.
65 Gy. III. 278.
66 Kniezsa 2000. 421–422.
67 Gy. II. 103.
68 Iczkovits 1939. 39.
69 Részletesebb kifejtésben l. Kniezsa István: Erdély víznevei. Kolozsvár 1942.
70 Kniezsa 2000. 407.
71 Gy. III. 43.
72 Gy. I. 882.
73 Kniezsa 2000. 414., 415., 416., 470., 417., 467.

74 Gy. III. 470.
75 Uo. 306.
76 Kniezsa 2000. 424.
77 Gy. II. 566.
78 Kniezsa 2000. 426., 424.
79 Gy. II. 324.
80 Kniezsa 2000. 428., 429., 468., 430., 431., 432.
81 Gy. I. 249.
82 Kristó 2002b. 193.
83 Kniezsa 2000. 466–470.
84 Kristó 1995. 267.
85 FNESz. I–II. passim; Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. Magyar Tudomány 103 (1996) 964–971.; Kristó Gyula: Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok. Bp. 1996. 96–99.; Kristó 2002b. 191–193.
86 Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp. 1997.2 256.
87 Kristó 2002b. 243.
88 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 23.
89 Kristó Gyula: Regino és a magyar honfoglalás. In: Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 90–91., 97.
90 Gyula Kristó: Toponomastica unna ed avara in Ungheria. In: Popoli delle steppe: unni, avari, ungari. I. Settimane di Studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo. XXXV. Spoleto 1988. 280.
91 HKÍF. 36.
92 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 15–16.
93 Anjou-oklt. III. 36.; Gy. II. 176.
94 Kristó 2002a. 45–46.
95 Gy. III. 297.
96 Kristó 2000a. 97.
97 Cs. II. 250.
98 DHA. I. 216.
99 Uo. 118.
100 Kristó Gyula: Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae 14 (1983) 32.

101 Kristó 1995. 144.
102 Engel 1985. 989.
103 Kristó 1995. 135–136.
104 Kristó 2002b. 76–84., különösen 78., 83.
105 HKÍF. 126–127.
106 An. 48., 50.
107 Németh 1991. 186.
108 Kristó 1980. 115.
109 HKÍF. 209.
110 Kristó 1995. 136.
111 Németh 1991. 265.
112 Kristó 1995. 97–127.
113 Kristó 2002c. 70.
114 HKÍF. 126.
115 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12.
116 Fügedi 1938. 283.
117 FNESz. I. 786.; Gy. IV. 414.
118 Czeglédy 1970. 254.
119 HKÍF. 54.
120 Uo. 54–55.
121 Zimonyi 2001. 92.
122 Kmoskó 1997–2000. II. 242.
123 An. 130.
124 An. 52.
125 DHA. I. 294.
126 Kiss 1970. 341–348.
127 Gy. I. 330.
128 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12.
129 Erdélyi okm. I. 175. szám.
130 Vö. FNESz. II. 196.
131 Závodszky 1904. 159.; Bertényi 2000. 244.
132 Závodszky 1904.189–190.; Bertényi 2000. 256.
133 Harmatta János: Kálizok. In: KMTL. 314.
134 DHA. I. 383.
135 Györffy 1959. 52.; Gy. IV. 402.
136 CDES. I. 72.
137 Vespr. I. 378.
138 Gy. IV. 641.

139 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 17.
140 ÁMTBF. 202.
141 HO. VI. 9–10.
142 An. 48.
143 ÁMTBF. 234.
144 Bolsakov–Mongajt 1985. 56–57.
145 Czeglédy 1970. 259.
146 I. Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1955) 219.
147 Györffy 1959. 57–59.
148 HKÍF. 54.
149 Györffy 1959. 56.
150 DHA. I. 217.
151 Cs. I. 666.
152 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 18.
153 Bolsakov–Mongajt 1985. 54–55.
154 Mályusz–Kristó 1988. I. 91.
155 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 21–22.
156 Bolsakov–Mongajt 1985. 57., 60., 61., 62., 65., 66.
157 HKÍF. 71., 72.
158 Györffy 1959. 53.; Gy. I. 708.
159 Uo. 705.
160 Uo. 217.
161 Cs. II. 118.
162 Theiner I. 283.
163 György Székely: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus. Bp. 1974. 59.
164 F. II. 302–303.
165 Kristó 2000. 85–87.
166 Bp. O. I. 16.
167 VR. 203., 229., 276.
168 Kristó Gyula: Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. Névtani Értesítő 6(1981) 27–39.
169 F. IV/2. 425.
170 ÓMO. 121.
171 Erdélyi okm. I. 217. szám.
172 Gy. III. 559–560.

173 Kohn 1881b. 548.
174 SRH. I. 474.
175 Uo. 163., 280.
176 An. 84.
177 Kristó 1980. 456–457.; Kristó Gyula: Aba Sámuel. In: Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged 2000. 66–68.
178 Györffy 1990. 319–324.
179 Kmoskó 1997–2000. I. 206.
180 Kristó–Makk–Szegfű I. 16., 15.
181 Kristó 2002c.
182 SRH. I. 435–436., 455–456.
183 An. 116.
184 Erdélyi okm. I. 212. szám.
185 Benkő Elek: A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája. Bp. 1992.
186 SRH. I. 162–163.
187 Benkő Loránd: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. Magyar Múzeum 1 (1991) 58–60.
188 Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1 (1990) 116–117.
189 CDES. II. 393.
190 Anjou-oklt. XVII. 203. szám.
191 Jakubovich Emil: Ugocsa-szabolcsi székelyek a XIV. században. Magyar Nyelv 27 (1931) 205–209. Vö. Anjou-oklt. VII. 173., 227. szám.
192 Dl. 60 146. Hibás olvasatokat tartalmazó kiadása: F. V/2. 583–584.
193 VR. 213., 164.; W. IX. 196–197.
194 F. IV/3. 547.
195 F. V/1. 184.
196 F. V/2. 491–492.
197 Gy. I. 404–405.
198 HO. V. 50.
199 Anjou-oklt. III. 797. szám.
200 Kristó 2002c. 168.
201 Székely okl. III. 139.
202 Erdélyi okm. I. 27. szám.
203 Uo. 62. szám.
204 Uo. 119. szám.

205 ZW. I. 34–35.
206 Erdélyi okm. I. 179. szám.
207 CDES. II. 4.
208 Kristó 2002c. 139–145.
209 SRH. I. 162.
210 Kristó 2002c. 162.
211 Székely okl. III. 141.
212 Str. I. 434., 474.
213 Székely okl. I. 219.
214 Bonfini 154.
215 Székely okl. II. 100. Szádeczky Kardoss 1927. 58. fordítása.
216 Székely okl. II. 78–79., 80–81., 139–143., V. 66–68.
217 Györffy György: A székely társadalom. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 110.
218 Székely okl. I. 48., 51., 120.
219 Uo. II. 80–81.
220 Szádeczky Kardoss 1927. 32–33.
221 Engel 1995. I. 192.
222 Erdélyi okm. I. 292., 570., 578. szám.
223 Makkai László: Erdély etnikai viszonyai a középkorban. Világosság 29 (1988) 564.
224 Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XV. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest 1979. 19–34.
225 Györffy 1990. 192–199.
226 Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi középkortörténeti Könyvtár. 2. Szeged 1996.[2] 16.
227 An. 130.
228 An. 130., 132.
229 SRH. II. 398.
230 Uo. I. 395–397.
231 Bonfini 310.
232 SRH. I. 435–436., 455–456.
233 Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János–Székely György. Memoria saeculorum Hungariae. 1. Bp. 1974. 253–254.

234 F. IV/3. 262.
235 Ezeket l. Kristó–Makk–Szegfű 1973. 19–21.; Györffy 1990. 124–167.
236 Anjou-oklt. VII. 354. szám.
237 CDES. I. 163.
238 Gy. IV. 356–357.
239 DHA. I. 214.; Gy. I. 435.
240 HOkl. 84.
241 F. IV/1. 106.
242 DHA. I. 183., 184.
243 Gy. I. 808.
244 Németh 1997. 181.
245 F. VII/3. 41–42.
246 Gy. I. 557.
247 Erdélyi okm. I. 212. szám.
248 Uo. 132. szám.
249 Uo. 256. szám.
250 Györffy 1990. 96., 168.
251 F. II. 302–303.
252 ÓMO. 107.
253 DHA. I. 268.
254 ÓMO. 56.
255 P. I. 681.
256 W. IX. 236. A lokalizálásra l. Györffy 1990. 132.
257 ÓMO. 169.
258 Györffy 1990. 133–135.
259 Bgl. I. 40.
260 Uo. 59.
261 Uo. 69. L. még uo. II. 113.
262 Uo. I. 106.
263 Uo. II. 197.
264 Uo. I. 58.; Gy. IV. 151.
265 Cs. II. 631.
266 Györffy 1990. 127.
267 DHA. I. 251.; P. VIII. 283.
268 F. IV/2. 87.
269 W. III. 198–199.
270 FNESz. II. 641.

271 Anjou-oklt. I. 645. szám
272 AO. IV. 178.
273 Gy. I. 848.
274 Blazovich László–Géczi Lajos: A Telegdiek pere 1568–1572. Dél-alföldi évszázadok. 6. Szeged 1995. 189.
275 AO. IV. 554.
276 Jakubovich Emil: Bottal-ütő-besenyő. Magyar Nyelv 17(1921) 120.
277 Gyárfás III. 504.
278 Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. Békéscsaba 1967. 29.
279 Gy. I. 350.
280 Gy. II. 405.
281 F. VIII/5. 288.
282 Zala II. 191.
283 F. VIII/5. 290.
284 Z. II. 60.
285 Anjou-oklt. XII. 103. szám.
286 Uo. VI. 455. szám.
287 Uo. X. 160. szám; Györffy 1990. 151., 143.
288 F. VIII/5. 290.
289 Theiner I. 85.
290 F. VIII/5. 290.
291 AO. V. 214.
292 F. VIII/5. 288.
293 AO. V. 214.
294 Gy. II. 360. A Fejér megyei besenyő falvak adattárát azok lokalizációjával l. Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. Savaria 22/3 (1992–1995) 233–239.
295 Z. II. 245–246.
296 Uo. 114–115.
297 Györffy 1990. 140.
298 ZsO. I. 691.
299 Gy. II. 326.
300 FNESz. I. 94., 669., II. 613.
301 Györffy 1990. 185–185.
302 F. VIII/5. 288.
303 Györffy 1990. 146.

304 Engel 1995. I. 123.
305 Küküllei 55., 63.
306 Engel 1995. I. 309.
307 Anjou-oklt. VI. 15. szám.
308 Uo. VIII. 317.
309 Gy. II. 337.; Györffy 1990. 146–149.
310 AO. IV. 554.
311 F. IX/2. 122.
312 ZsO. I. 691.
313 Györffy 1990. 168.
314 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. 1014–1027. (első kiadása: 1900–1901.).
315 František Palacký: Geschichte von Böhmen. Grösstenteils nach Urkunden und Handschriften. I. Prag 1836. 195.; Historija naroda Jugoslavije. Zagreb 1953. 158.; Nada Klaić: Povijest hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971. 273. stb.
316 A temérdek munka közül l. pl. Matúš Kučera: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.; Slovensko. Dejiny. Bratislava 1978.[2]; Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Red. Richard Marsina. Historické Štúdie. XXVIII. Bratislava 1984. (különösen Peter Ratkoš és Richard Marsina, illetve régészeti szempontból Alexander Ruttkay tanulmánya).
317 Szarka László: A szlovákok története. H. é. n. 35.
318 CDES. I. 174.
319 Karácsonyi 1995. 670.
320 DHA. I. 214.
321 Kniezsa István: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Kisebbségkutatás Könyvek. Bp. 2003. 211–213. (reprint; első kiadása: 1949.)
322 CDES. I. 71.
323 Uo. II. 85–88.; Gy. II. 470–471.
324 CDES. I. 122–123.
325 Anjou-oklt. VII. 514. szám.
326 Engel 1985. 955.
327 Erdélyi okm. I. 244. szám.
328 Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései". Századok 135 (2001) 274.
329 CDES. I. 165.

330 Karácsonyi 1995. 671–672.
331 Gy. IV. 124.
332 Erdélyi okm. I. 38. szám.
333 Uo. 22. szám.
334 Gy. III. 286–287.
335 Uo. 469., 477., 487., 489.
336 Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Magyar századok. Bp. 1999. Belső borító.
337 DHA. I. 214.
338 Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23 (1927) 363.
339 P. I. 598.
340 Bgl. I. 90.
341 Erdélyi okm. I. 129. szám.
342 Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Képanyag Marosi Ernő. Bibliotheca historica. Bp. 1988. 74.
343 Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. Századok 134 (2000) 41–42.
344 VR. 180.
345 Uo. 272–273.
346 FNESz. I. 631.
347 F. IV/1. 59.
348 CDES. II. 382.
349 W. VIII. 56.
350 Bizottsági jelentések. Századok 43 (1909) 880.
351 Kristó Gyula: Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. 2. Szerk. Hermann István. Pápa 1996. 16.
352 Gy. IV. 282
353 Ila 1944–1976. I. 178–179.
354 CDES. II. 397–398.
355 A magyarországi középkori latinság szótára. IV. Kiadásra előkészítette Boronkai Iván–Szovák Kornél. Bp. 1993. 285–286.; Kubinyi András: Hospes. In: KMTL. 273.
356 Závodszky 194.; Bertényi 2000. 260.
357 HO. VIII. 47.
358 Uo. 92.
359 Mályusz 1922. 113.

360 W. VIII. 55–56.
361 Mályusz 1922. 141.
362 CDES. II. 408.
363 Gy. I. 539., 541., 549.
364 Engel 1985. 961.
365 Kniezsa 2000. 423.
366 Kristó 2000. 165.
367 Fügedi 1938. 298–314., 495–496., 318., 499., 500.
368 CDES. II. 102–103.
369 Uo. 428.
370 W. XI. 573.
371 Reg. Arp. 3489. szám.
372 Anjou-oklt. I. 340. szám.
373 Uo. V. 48. szám.
374 Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 155.
375 Gy. IV. 448.
376 F. VIII/3. 656.
377 CDES. II. 85.
378 Fekete Nagy 1941. 59–61., 244., 245., 335., 399.
379 Anjou-oklt. V. 989. szám.
380 Uo. VI. 208. szám.
381 Fekete Nagy 1941. 61., 94. és passim.
382 Mályusz 1922. 26., 27., 45., 50–51., 55–97., 140–142.
383 Reg. Arp. 3403. szám.
384 Anjou-oklt. I. 253. szám.
385 CDES. II. 376.
386 Mályusz 1922. 143.
387 Alexander Húščava: Kolonizácia Liptova do konca 14. storočia. Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. VII. 5. Bratislava 1930. passim.
388 Gy. I. 195–198.
389 Kavuljak 141–145.
390 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. História könyvtár. Monográfiák. 1. Bp. 1993. 39.
391 Anjou-oklt. II. 676. szám.
392 CDES. I. 197.
393 Gy. I. 413–489. passim.
394 CDES. I. 305.

395 Uo. 397–398.
396 Str. II. 313.
397 Bakács 1971. 160.
398 AO. II. 535.
399 Gy. III. 176.
400 Bakács 1971. 148.
401 Uo. 50., 52., 79.
402 Kniezsa 2000. 379., 405.
403 Bánffy I. 61.
404 Cs. I. 93–110. passim.
405 Kniezsa 2000. 407.
406 Gy. II. 485.
407 Ila 1944–1976. IV. 113.
408 Gy. II. 466.
409 Cs. I. 140.
410 Engel 1989. 63., 66., 72.
411 Kniezsa 2000. 409.
412 CDES. II. 129.
413 Csáky I/1. 12.
414 CDES. I. 169.
415 F. IV/3. 54.
416 Anjou-oklt. III. 176. szám.
417 Reg. Arp. 2518. szám.
418 Kniezsa 2000. 410.
419 Anjou-oklt. III. 523. szám.
420 Uo. VII. 323. szám.
421 Cs. I. 308.
422 Iványi, Eperjes 88–89.
423 Cs. I. 315.
424 Fekete Nagy 1934. 244–248.
425 Iványi, Bártfa 45. L. még Ferdinand Uličny: Dejiny osídlenia Šariša. Košice 1990.
426 Kniezsa 2000. 409.
427 Gy. I. 158.
428 Uo. 135., 134.
429 Anjou-oklt. I. 271., 436., V. 610., VII. 549. szám.
430 Cs. I. 205–220. passim. Összefoglalóan l. Branislav Varsik: Osídlenie košickej kotliny. I–III. Bratislava 1964–1977.

431 Gy. I. 813.
432 Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 25. Bp. 1998. 175.
433 Gy. I. 528–550.
434 Sztáray I. 121.
435 Cs. I. 393.
436 Sztáray II. 341.
437 ZsO. I. 22.
438 Engel 1985. 979.
439 ZsO. VI. 185.
440 Anjou-oklt. XXIII. 58. szám.
441 Cs. I. 421.
442 Engel 1985. 955., 974., 980., 982–983.
443 Cs. I. 413–420. passim.
444 Mályusz 1939. 444–445. L. még Ferdinand Uličny: Dejiny osídlenia Užske župy. Prešov 1995.
445 Kocsis Mihály: Ukránok. In: KMTL. 699.
446 Ila 1944–1976. I. 178–179.; ifj. Reiszig Ede: Zemplén vármegye története. In: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. é. n. 346.
447 Cs. I. 366.
448 Iványi, Bártfa 10.
449 Ila I. 177–180.
450 Anjou-oklt. VII. 356. szám.
451 Kavuljak 1955. 86., 283.
452 Fekete Nagy 1941. 61.
453 Peter Ratkoš: A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 64. Bp. 1972. 115.
454 Bélay 1943. 82., 87–91.
455 Uo. 78–83., 85., 66.
456 Szabó 1937. 73., 96–97., 100., 103–115., 121.
457 Maksai 1940. 90., 154., 162., 168., 218., 92.
458 Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. I. 68–69., IV. 310.
459 Kristó 2002a. 44–52.
460 Kniezsa 2000. 421.
461 Anjou-oklt. VIII. 56. szám.
462 Cs. V. 119.

463 ZW. III. 63.
464 Balázs 1939. 13.
465 Gy. II. 137–138.
466 Iczkovits 1939. 40.; Anjou-oklt. XIII. (sajtó alatt).
467 Melich 1925–1929. 177–178.
468 Canko Mladenov: Bolgár adalékok a magyar levéltárakban. In: Dobrev–Juhász–Mitajev 1981. 251., 254.
469 Gy. III. 479., 491., 496., 480., 475.
470 Cs. II. 100–109. passim.
471 Uo. 118–120.
472 Uo. 12., 27., 29.
473 Uo. 48., 60., 61.
474 Wenzel Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Történelmi Tár 1884. 21–22.
475 Gy. I. 169., 177.
476 Küküllei 36.
477 Cs. I. 761–762.
478 Uo. 763–764.
479 Mályusz Elemér: Középkori bolgár település Buda közelében. In: Dobrev–Juhász–Mitajev 1981. 274–276., 280.
480 Kniezsa 2000. 395–396.
481 Kiss Lajos: A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. Magyar Nyelv 88 (1992) 416–417.
482 HO. VI. 266.
483 Anjou-oklt. I. 289. szám.
484 Uo. V. 809. szám.
485 Uo. X. 75. szám.
486 AO. III. 81.
487 Anjou-oklt. XXIII. 653. szám.
488 Cs. II. 241–252. passim.
489 HO. VI. 35.
490 Anjou-oklt. IV. 557–558. szám.
491 Cs. II. 246.
492 Uo. 250.
493 Uo. 294–358. passim.
494 Uo. 296–341. passim.
495 Jakó 1940. 45., 237., 335., 273., 289., 308., 369–370

496 Aleksa Ivić: Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703.). Knjige Matice Srpske. 50. Novi Sad 1929. 10.
497 Blazovich 1997. 119–120.
498 Borovszky Samu: A nagylaki uradalom története. Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII/10. Bp. 1900. 17.
499 Borovszky Samu: Csanád vármegye története. I. A vármegye általános története. Bp. 1896. 131.
500 Szakály 1991. 15–16.
501 Rokay 1991. 52.
502 Szakály 1991. 13., 15.
503 Rokay 1991. 52.
504 Engel 1995. 358–364. passim.
505 Cs. V. 142.
506 Magdics István: Ráczkevei okmánytár. Székesfehérvár 1888. 23–24.
507 Szakály 1991. 16–18.
508 Rokay 1991. 53., 55–57., 59–62.
509 Gy. I. 268.
510 Kniezsa 2000. 396.
511 Vespr. I. 83–84.
512 Blazovich 1997. 119.
513 An. 130., 50.
514 Bgl. I. 325. L. még Moór 1936. 259.
515 Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: uő.: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 196–206.
516 Ezek felsorolását l. Kristó–Makk–Szegfű 1973. 23–28.
517 HO. VI. 13.
518 Bgl. I. 70.
519 Balázs 1939. 46.
520 Maksai 1940. 40., 222.
521 Uo. 46.
522 W. IX. 315.
523 Sopron vm. I. 245.
524 DHA. I. 239.
525 HO. VI. 114.
526 Németh 1997. 194.
527 Mályusz 1939. 446–447.
528 Kristó 2002b. 233–240.

529 Bgl. I. 62–63.
530 Mályusz 1939. 269.
531 Endlicher 426–427.
532 Kristó 1997. 92–94.
533 Bertényi 2000. 167.
534 Kristó 2002a. 157–158.
535 Gündisch 1998. 29–30.
536 Gy. I. 562.
537 Kristó 2002a. 158–159.
538 Erdélyi okm. I. 22. szám.
539 Kristó 2002a. 163–164.
540 Gündisch 1998. 30., 32–33.; Kristó 2002a. 161–162.
541 Uo. 160., 163.
542 Erdélyi okm. I. 13. szám.
543 Uo. 30., 32., 33. szám.
544 Uo. 132. szám.
545 Kristó 2002a. 169–170., 208.
546 Gündisch 1998. 34–36.
547 SRH. II. 564.
548 Erdélyi okm. I. 189. szám.
549 Gy. I. 553–554.
550 Gündisch 1998. 45., 56–57.; Kristó 2002a. 297–299.
551 Gündisch 1998. 57–59.
552 Engel 1995. I. 191.
553 Gy. I. 825.; Engel 1995. I. 121.
554 Engel 1995. I. 155.
555 Gy. I. 555.; Engel 1955. I. 111.
556 Hanzó Lajos: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 1. Szeged 1941.; Gündisch 1998. 50.
557 Erdélyi okm. I. 178., 184. szám.
558 Anjou-oklt. V. 772. szám.
559 Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. I. 69–70., VI. 440., IV. 504.
560 Uo. V. 266., II. 280.
561 Erdélyi okm. I. 482. szám.
562 Anjou-oklt. X. 154. szám.
563 Uo. VI. 289., 322. szám.
564 Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. VII. 150.

565 Gy. II. 94.
566 Erdélyi okm. I. 195., 417. szám.
567 VR. 296.
568 G. I. 131.
569 Anjou-oklt. IV. 313. szám.
570 Gy. III. 357., 359.
571 Cs. V. 316–320.
572 Balázs 1939. 55.
573 Erdélyi okm. I. 482. szám.
574 Balázs 1939. 56–57.
575 Gy. III. 335.
576 Balázs 1939. 37.
577 Gy. III. 335., 351.
578 Erdélyi okm. I. 482. szám.
579 Cs. V. 687.
580 Anjou-oklt. IX. 251. szám.
581 Cs. V. 681.
582 Uo. 681–682.
583 Uo. 690.
584 Anjou-oklt. V. 641.
585 Cs. V. 704.
586 Gy. III. 546.
587 Cs. V. 895–897.
588 Anjou-oklt. VI. 820. szám.
589 Gy. III. 546.; Cs. V. 865.
590 Gy. III. 546.
591 Cs. V. 880.
592 Erdélyi okm. I. 32., 141. szám.
593 Uo. 208. szám.
594 Gy. II. 192.
595 Iczkovits 1939. 43.
596 Gy. II. 193.; Iczkovits 1939. 42.
597 Gy. II. 183.
598 Uo. 190.
599 Iczkovits 1939. 34–36.
600 Gy. II. 135.
601 Iczkovits 1939. 30–31.
602 Gy. II. 184., 198.

603 Uo. 141.
604 Erdélyi okm. I. 180. szám.
605 Kristó 2002a. 165.
606 CDES. II. 31.
607 Uo. 392.; Apponyi I. 7.
608 Anjou-oklt. XII. 411. szám; Házi 2000. 57., 58., 59.
609 Magyar–zsidó oklt. I. 58.
610 W. IV. 306.; Anjou-oklt. II. 641., VIII. 130. szám.
611 Házi 2000. 25., 30., 33., 34.
612 Uo. 40.
613 Uo. 43., 44.
614 Anjou-oklt. IV. 556. szám.
615 Házi 2000. 252., 253., 254.
616 Uo. 320.
617 Uo. 299–302.
618 Uo. 121.
619 Uo. 463.
620 Uo. 82., 83., 84., 85.
621 Uo. 77., 78.
622 Uo. 87., 88., 89.
623 W. IX. 147.
624 Házi 2000. 480., 481., 482.
625 CDES. II. 102–103.
626 Uo. 428.
627 Gy. IV. 493.
628 F. VIII/7. 225.
629 Gy. IV. 347.
630 F. VIII/3. 656.
631 Fügedi 1938. 493–495.; Melich 1925–1929. 369–371.
632 Tagányi Károly: Nyitra-megye német telepeinek eredete. Századok 14 (1880) 65–68.
633 ZsO. I. 198.
634 CDES. I. 179.
635 Uo. II. 56–57.
636 Uo. 298–299.
637 Str. I. 584.
638 CDES. II. 152.
639 Anjou-oklt. XII. 473. szám.

640 Gy. I. 454.
641 Uo. 482.
642 CDES. I. 282.
643 Uo. 304–305.
644 Gy. III. 250.
645 Bakács 1971. 79.
646 CDES. II. 162.
647 Uo. 375.
648 Str. II. 217.
649 Uo. 313.
650 Anjou-oklt. XII. 80.
651 Bakács 1971. 160.
652 AO. II. 534.
653 Bakács 1971. 112.
654 CDES. II. 32.
655 Uo. 113.
656 Kub. 5.
657 Anjou-oklt. IV. 244. szám.
658 Bakács 1971. 63.
659 Uo. 64.
660 Gy. III. 211.
661 CDES. I. 173.
662 Uo. II. 45.
663 Uo. 304.
664 Uo. 341., 372.
665 Kub. 5.
666 W. VIII. 254.
667 Anjou-oklt. I. 805. szám.
668 Bakács 1971. 76.
669 Uo. 77.
670 Kub. 7.
671 Bakács 1971. 41.
672 Kub. 6.
673 Anjou-oklt. II. 942. szám.
674 Bakács 1971. 50.
675 Uo. 51., 52.
676 Anjou-kori oklt. XI. 477. szám.
677 Bakács 1971. 56.

678 CDES. II. 269.
679 Gy. III. 248.
680 Bakács 1971. 189.
681 Str. II. 454–455.
682 Anjou-oklt. VIII. 269. szám.
683 Bakács 1971. 65.
684 G. III. 2021.
685 Gy. IV. 312.
686 Anjou-oklt. V. 652. szám.
687 Kubinyi 1983. 66.
688 Str. II. 155.
689 W. XII. 272.
690 W. VIII. 212–213.
691 CDES. II. 86.
692 Ila 1944–1976. I. 164–165.
693 FNESz. II. 427., I. 379
694 Str. II. 278.
695 Anjou-oklt. V. 886. szám.
696 Ila 1944–1976. III. 330., 324–325.
697 Anjou-oklt. X. 578. szám.
698 Ila 1944-1976. III. 219., 216., 223.
699 Uo. I. 166–167.; FNESz. I. 209.
700 Anjou-oklt. XII. 222. szám.
701 Uo. XI. 23. szám.
702 Ila 1944–1976. II. 156., 153., I. 186.
703 Uo. I. 166., III. 132–133., 296., II. 313.
704 W. IV. 32.
705 Ila 1944–1976. II. 544., 541–543.
706 Anjou-kori oklt. XII. 222. szám.
707 Ila 1944–1976. III. 173–174., I. 183.
708 Uo. II. 61.
709 Uo. I. 196–197.
710 CDES. I. 62–63.
711 Fekete Nagy 1941. 404–408.
712 Anjou-oklt. VI. 198.
713 Václav Chaloupecký: Kniha Žilinska. Bratislava 1934.
714 Fekete Nagy 1941. 61., 94. A németek és szlávok közti 1381. évi zsolnai hatalommegosztásra I. F. XI. 525–526.

715 Fekete Nagy 1941. 91.
716 Anjou-oklt. V. 989. szám.
717 Fekete Nagy 1941. 110.
718 Anjou-oklt. IX. 571. szám.
719 Uo. 572. szám.
720 Fekete Nagy 1941. 55., 61.
721 CDES. II. 93.
722 Uo. 308.
723 Mályusz 1922. 8.
724 CDES. II. 313.
725 Uo. 341.
726 Anjou-oklt. XXIV. 652. szám.
727 Juck 44–45.
728 Uo. 53.
729 Uo. 49.
730 Anjou-oklt. V. 315. szám.
731 Gy. IV. 57.
732 Kavuljak 55., 238.
733 Uo. 80., 276.
734 Fekete Nagy 1934. 181.
735 CDES. II. 230.
736 Uo. I. 169.
737 Csáky I/1. 12.
738 CDES. II. 202.
739 Uo. 415.
740 Fekete Nagy 1934. 184.
741 CDES. II. 258.
742 HO. VI. 157–158.
743 Fekete Nagy 1934. 209.
744 Juck 55–56.
745 CDES. II. 407.
746 HO. V. 36.
747 F. V/1. 167. További listájukat l. Fekete Nagy 1934. 362–363.
748 Anjou-oklt. IV. 634. szám.
749 CDES. II. 343.
750 F. V/2. 449.
751 Anjou-oklt. V. 916. szám.
752 F. IV/3. 137.

753 F. V/3. 116–117.
754 CDES. II. 129.
755 Mályusz 1939. 429–430.
756 AO. IV. 418.
757 Fekete Nagy 1934. 341–342.
758 Mályusz 1939. 390.
759 Fekete Nagy 1934. 338.
760 Uo. 42.
761 Uo. 339–340. L. még Heiner Lück: Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Osteuropa. Das Beispiel Ungarn. In: Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwussenschaft. Hrsg. Thomas Bremer. Colloquium Halense. 2. Halle an der Saale 2001. 21–23.
762 Fekete Nagy 1934. 42.
763 CDES. II. 221.
764 Fekete Nagy 1934. 126–127.
765 F. IX/4. 116.
766 Fekete Nagy 1934. 129.
767 Anjou-oklt. XI. 227. szám.
768 HO. VI. 392–393.
769 Uo. 392.
770 Anjou-oklt. I. 365. szám.
771 Uo. IV. 219. szám.
772 Fekete Nagy 1934. 339.
773 Anjou-oklt. VIII. 483. szám.
774 Cs. I. 305.; Engel 1989. 113.
775 Anjou-oklt. IV. 60. szám.
776 Iványi, Bártfa 22., 43.
777 Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. von Karl Mollay. Bp. 1959. 21–22.
778 Iványi, Bártfa 30.
779 Iványi, Eperjes 31., 41., 60., 67–71., 79–92.
780 Iványi, Bártfa 2., 5., 17., 23., 41., 62., 19., 25., 32., 46., 12.
781 VR. 249–250.
782 FNESz. I. 527., II. 773., I. 280., 527., II. 335.
783 VR. 276.
784 Gy. I. 156.
785 Uo. 155.; FNESz. II. 765.

786 Fekete Nagy 1934. 44.
787 Gy. I. 146–147.
788 Anjou-oklt. IV. 494. szám.
789 FNESz. II. 111.
790 Gy. I. 105.
791 CDES. I. 223., 201.
792 Gy. I. 105.
793 SRH. I. 488.
794 E. Fügedi: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 2 (1956) 185–213.
795 Gy. I. 148.
796 Cs. I. 351.
797 Engel 1989. 153.
798 Endlicher 471.
799 Anjou-oklt. V. 774. szám.
800 Gy. I. 532.
801 VR. 212.
802 Anjou-oklt. I. 28., l. még 36. szám.
803 FNESz. I. 477.
804 W. VIII. 31–32.
805 F. V/1. 176–177.
806 Szabó 1937. 45–53.
807 Mihályi 9.
808 Gy. IV. 120–121.
809 Bélay 1943. 13., 197., 215., 205., 28., 148., 27., 30–31., 25.
810 Moór 1936. térkép.
811 Cs. III. 673–696.; Moór 1936 passim; FNESz. I–II. passim; Gy. IV. 143–185.
812 Cs. III. 585–636.; Moór 1936. passim; FNESz. I–II. passim.
813 Szende Katalin: Sopron. In. KMTL. 607–608.
814 Anjou-oklt. IV. 597., XI. 29. szám; Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/1. Oklevelek. Sopron 1921. 71., 183–189., 262.
815 Bgl. I. 90.
816 Cs. II. 712–794.; Moór 1936. passim; FNESz. I–II. passim.
817 Bgl. I. 211.
818 HO. V. 60–62.
819 Anjou-oklt. XII. 253. szám.
820 Cs. III. 85., 75.

821 Forster 1900. 345.
822 F. IV/2. 492.
823 Gy. II. 370., 372., 374., 375.
824 Uo. 251–254.
825 SRH. I. 493.
826 Str. II. 255.
827 F. VI/1. 165.
828 Vespr. I. 62–63.
829 Gy. IV. 544., 573.
830 Bp. O. I. 35.
831 Uo. 22., 23.
832 Gy. IV. 544.
833 Bp. O. I. 41–42.
834 Gy. IV. 547.
835 SRH. II. 562.
836 HO. VI. 47.
837 Gy. IV. 615.
838 Bp. O. I. 199.
839 Uo. 313.
840 Anjou-oklt. II. 481. szám.
841 Uo. X. 229., 298. szám.
842 Bp. O. I. 327–328.
843 HO. VI. 242.
844 Bp. O. I. 100.
845 Uo. 74.
846 Gy. IV. 600.
847 Anjou-oklt. V. 20. szám.
848 Uo. XVII. 90. szám.
849 Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 278–295.
850 Buda város jogkönyve. I–II. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 17. Szeged 2001. II. 316., 318., 301.
851 Uo. I. 57.
852 Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37 (1966) 227–291.; uő.: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. Történelmi Szemle 36 (1994) 1–52.

853 Uo. 48.
854 Gy. IV. 712.
855 III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Képanyag Marosi Ernő. Bibliotheca Historica. Bp. 1981. 86.
856 Kristó–Makk–Szegfű 1973. I. 28–30.
857 Kondorné 1997. 25., 42.
858 Anjou-oklt. I. 146. szám.
859 Dl. 72 374.
860 Endlicher 426–427.
861 Maksai 1940. 69–70.
862 VR. 196. Cheydreh lokalizálására l. K. Fábián Ilona: A Váradi Regestrum helynevei. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 13. Szeged 1997. 47.
863 Mályusz 1939. 270.
864 VR. 204., 247.
865 Maksai 1940. 101–102., 182.
866 VR. 199.
867 Erdélyi okm. I. 233. szám.
868 Jakó 1940. 53.
869 Gy. I. 649.
870 Jakó 1940. 345.
871 SRH. II. 578.
872 Kristó Gyula: Modellváltás a 13. században. Századok 135 (2001) 473–487.
873 Mályusz 1939. 425–429.
874 A német betelepülőkre összefoglaló jelleggel l. Konrad Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Ungarische Bibliothek. Berlin–Leipzig 1923.; András Kubinyi: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg. Walter Schlesinger. Vorträge und Forschungen. 18. Sigmaringen 1975. 527–566.; Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 398–418.
875 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos–Papp László. Bp. 1970. 1073–1074.
876 SRH. I. 338–339., 173–174., 390–391., 181. Kristó Gyula: Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban. Acta

Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Különszám. Szeged 1991. 19–24.
877 Závodszky 163.
878 HO. VI. 232–233.
879 Reg. Arp. 3540. szám.
880 Gy. IV. 83–84.
881 CDES. II. 84.
882 Endlicher 535–536.
883 F. V/3. 41–42.
884 Reg. Arp. 2518. szám.
885 Anjou-oklt. IV. 634. szám.
886 Fekete Nagy 1934. 123–124.
887 W. IX. 552.
888 Str. I. 273.
889 SRH. II. 585.
890 Str. I. 344.
891 Uo. 599.
892 Székely 1972. 54–56.
893 Str. I. 379., II. 458.
894 P. I. 651–652., 680., 681.
895 W. VIII. 252.
896 W. VII. 8.
897 W. XI. 9–10.
898 Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Studia Theologica Budapestinensia. 15. Bp. 1996. 156–161.
899 Gy. II. 320.
900 Székely 1972. 59.
901 Str. I. 280.
902 Bp. O. I. 327.
903 F. VIII/1. 175.
904 Gy. IV. 616.
905 Anjou-oklt. X. 298. szám.
906 Forster 1900. 345.
907 Gy. I. 271.
908 Uo. 352.
909 W. X. 435.
910 Forster 1900. 345.

911 Str. II. 475.
912 W. XII. 578., 579.
913 HO. VII. 242.
914 F. IV/2. 492–493.
915 Gy. I. 366.
916 ÓMO. 109.
917 Cs. II. 633.
918 Uo. III. 432.
919 G. I. 44.
920 G. III. 2258.
921 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Bp. 1899.[2] 511., 343.
922 ÁMTBF. 268., 270., 303., 329.
923 Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar–görög tanulmányok. 24. Bp. 1943. 140.
924 FNESz. I. 481–482.
925 G. I. 17–18. L. még uo. 797.
926 Bárczi Géza: A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. Századok 71 (1937) 410–411.
927 G. II. 1395.
928 Székely 1972. 59–60.
929 Kondorné 1997. 25.
930 FNESz. II. 611.
931 Kondorné 1997. 45., 69.
932 Uo. 86.
933 Gy. III. 119., 85.
934 F. IX/7. 481.
935 Gy. III. 57.
936 Nicolaus Olahus: Hungaria. Edd. C. Eperjessy–L. Juhász. Bp. 1938. 34. L. még Székely 1972. 69.
937 Anjou-oklt. I. 146. szám.
938 Uo. 144. szám.
939 Endlicher 399.
940 Szűcs 1993. 5.
941 CDES. II. 211.
942 Szűcs 1993. 27.
943 CDES. II. 278.
944 VR. 165.

945 Uo. 202.
946 Anjou-oklt. VI. 186. szám.
947 Gy. I. 648.
948 Jakó 1940. 54., 308.
949 VR. 169., 187., 204., 292. L. FNESz. I. 799.
950 Jakó 1940. 101.
951 Erdélyi okm. I. 30., 33. szám.
952 Székely 1972. 60.
953 Erdélyi okm. I. 163. szám.
954 Gy. II. 203.
955 Erdélyi okm. I. 38. szám.
956 Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. Kisebbségkutatás Könyvek. Bp. 2001. 141.
957 Gy. I. 557.
958 Erdélyi okm. I. 538. szám.
959 Uo. 589/9. szám.
960 Karácsonyi János: A vallon-olaszok Erdélyben. Magyar Nyelv 21 (1925) 25.
961 D. Pais: Eléments ethniques ouest-européennes aux environs de Gyulafehérvár du XIIe au XIVe siècle. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1966) 309.
962 Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. Életünk 34 (1996) 576–577.
963 Kohn 1881a. 19.
964 Zimonyi 2001. 92.
965 Kmoskó 1997–2000. II. 242.
966 HO. VI. 9.
967 Závodszky 1904. 159–160., 162.
968 Uo. 192., 193., 195–196., 205.
969 Fejérpataky László: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyv-Szemle 1 (1892–1893) 15.
970 Kohn 1881a. 55., 56.
971 Uo. 47–48
972 Scheiber 1969. 102., 104.
973 Kohn 1881a. 45–46.
974 Bertényi 2000. 402.

975 Weisz Boglárka: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. 151–161.
976 Str. I. 521.
977 Magyar–zsidó oklt. I. 27–30.
978 Kubinyi 1995. 8–9.
979 Kohn 1881b. 547–548.
980 Magyar–zsidó oklt. XIII. 47.
981 Kubinyi 1995. 10–15.
982 Magyar–zsidó oklt. I. 170.
983 Küküllei 34.
984 Dán Róbert: Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat? Tanulmányok Budapest múltjából 24 (1991) 11.
985 Magyar–zsidó oklt. I. 80.
986 Uo. 210.
987 Kubinyi 1995. 11–12., 15–17.
988 Magyar–zsidó oklt. VIII. 73–74.
989 Házi 2000. 66.
990 Bonfini 1006.
991 Magyar–zsidó oklt. X. 68–69.
992 Bonfini 987.
993 Magyar–zsidó oklt. I. 57.
994 Theiner I. 608.
995 Házi 2000. 55–70.
996 Magyar–zsidó oklt. IX. 29., 30.
997 Uo. I. 217–218.
998 Uo. V/1. 86.
999 Házi 2000. 255.
1000 Magyar–zsidó oklt. VIII. 73–74.
1001 DHA. I. 395.
1002 CDES. II. 191.
1003 Cs. II. 15.
1004 Kubinyi 1995. 5–6.
1005 Magyar–zsidó oklt. V/1. 141.
1006 Uo. XII. 47–48.
1007 Uo. V/1. 34–35.
1008 Uo. 106.
1009 Uo. IV. LVI.

1010 Uo. I. 60–61.
1011 Uo. VIII. 135–136.
1012 Uo. IV. LVI.
1013 Scheiber 1969. 20–22.
1014 Uo. 13–16.; Magyar–zsidó oklt. I. 212.
1015 Uo. V/1. 87., XII. 68.
1016 Uo. X. 84.
1017 Anjou-oklt. VIII. 42. szám.
1018 Scheiber 1969. 70–76.
1019 Magyar–zsidó oklt. V/1. 120.
1020 Uo. VIII. 58–59., X. 77.
1021 Uo. X. 77.
1022 Magyar–zsidó oklt. V/1. 86.
1023 Uo. I. 33.
1024 Reg. Arp. 2732. szám.
1025 ZsO. I. 321.
1026 Magyar–zsidó oklt. V/1. 12.
1027 Uo. I. 106–107.
1028 Scheiber 1969. 80–81.
1029 Magyar–zsidó oklt. IX. 14.
1030 Uo. V/1. 17.; Scheiber 1969. 95–96.
1031 Kubinyi 1995. 20.
1032 Magyar–zsidó oklt. V/1. 71.
1033 Uo. I. 223–224., 225–226.
1034 Str. II. 360.
1035 Anjou-oklt. X. 467. szám.
1036 Scheiber 1969. 106.
1037 Magyar–zsidó oklt. V/1. 129–130.
1038 Uo. I. 31., 107–109.
1039 Scheiber 1969. 150., 153.
1040 Uo. 116.; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1975. 304.
1041 SRH. I. 485.
1042 Magyar–zsidó oklt. II. 517.
1043 Scheiber 1969. 112–113.
1044 Weisz Boglárka: Zsidók a budai jogkönyvben. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tisz-

teletére. Szerk. Piti Ferenc. Szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 681–694.
1045 Scheiber 1969. 111–114.
1046 Magyar–zsidó oklt. V/1. 104.
1047 Kubinyi 1983. 66.
1048 ZsO. II/2. 175.
1049 Magyar–zsidó oklt. V/1. 77.
1050 Uo. II. 527.
1051 Uo. I. 216–217.
1052 Uo. V/1. 81.
1053 Szeged I. 450.
1054 Magyar–zsidó oklt. VIII. 135–136.
1055 Lakhelyeik térképes ábrázolását l. Kubinyi 1995. 27.
1056 Kubinyi András: Spanyol zsidók a középkori Budán. In: Magyar–zsidó oklt. XII. 19–26.
1057 Kováts Ferenc: Bevezetés. In: Magyar–zsidó oklt. IV. LVI.; Kubinyi 1995. 21.
1058 Magyar–zsidó oklt. I. 338–339., II. 545–548.; Scheiber 1969. 114., 153. stb.
1059 Kristó 2002a. 190–201.
1060 Erdélyi okm. I. 125. szám.
1061 Uo. 212. szám.
1062 Uo. 119., 123. szám.
1063 Uo. 132. szám.
1064 Uo. 216. szám.
1065 Anjou-oklt. VI. 433. szám.
1066 Erdélyi okm. I. 436. szám.
1067 Uo. 527. szám.
1068 Theiner I. 171.
1069 Uo. 124.
1070 Erdélyi okm. I. 173. szám.
1071 Uo. 205. szám.
1072 Uo. 242. szám.
1073 Uo. 505. szám.
1074 ZW. II. 565.
1075 Draskóczy 1997. 128–129.
1076 Adrian Andrei Rusu: Ctirori şi biserici din Ţara Haţegului până la 1700. Satu Mare 1997. passim.

1077 Radu Popa: Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.–14. Jahrhunderts im Süden Transilvaniens. Dacia 20 (1976) 47–48.
1078 Anjou-oklt. IV. 142. szám.
1079 Popa 1988. 84–131.
1080 Cs. V. 36–38.
1081 Doc. Val. 146–149.
1082 Popa 1988. 131–138.
1083 Cs. V. 29–32., 189–193.; Mályusz 1939. 413.
1084 Cs. V. 41.
1085 Doc. Val. 117–120.
1086 Cs. V. 173–174.
1087 ZW. II. 334.
1088 Uo. 386.
1089 Erdélyi okm. I. 342., 519. szám.
1090 Anjou-oklt. II. 983., IV. 120. szám.
1091 Uo. VI. 722. szám.
1092 Uo. X. 59. szám.
1093 Doc. Val. 70–71.
1094 Uo. 97–98.
1095 Uo. 106.
1096 Uo. 109–110.
1097 Uo. 113–114.
1098 Iczkovits 1939. 44–46.
1099 Cs. V. 871–900. passim.
1100 Doc. Val. 94–95.
1101 Uo. 321.
1102 Cs. V. 690–741. passim.
1103 Doc. Val. 71., 73.
1104 Gy. III. 340.
1105 Doc. Val. 105.
1106 Uo. 204.
1107 ZW. II. 478.
1108 Cs. V. 332–425. passim.
1109 Balázs 1939. 27., 34–35., 38–39.
1110 Doc. Val. 181–182.
1111 Uo. 201.
1112 Uo. 209.

1113 Uo. 221.
1114 Uo. 285.
1115 Uo. 127.
1116 Uo. 133.
1117 Uo. 465.
1118 Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. I. 87.
1119 Uo. 83.
1120 Draskóczy 1997. 128–129.
1121 Kristó 1988. 469–470.
1122 Anjou-oklt. V. 429. szám.
1123 Uo. 827. szám.
1124 Uo. II. 114. szám.
1125 Doc. Val. 74–75.
1126 Anjou-oklt. XXIII. 128. szám.
1127 Doc. Val. 103–104.
1128 Uo. 104.
1129 Kállay I. 226.
1130 Doc. Val. 123–125.
1131 Uo. 240–243.
1132 Cs. V. 101–107. passim.
1133 Doc. Val. 59.
1134 Anjou-oklt. VII. 446., 579. szám.
1135 Cs. V. 98–109. passim.
1136 Uo. 26–69. passim.
1137 Uo. 41., 48.
1138 Doc. Val. 207.
1139 Uo. 374–375.
1140 Uo. 247–248.
1141 F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. passim.
1142 Cs. II. 93.; Gy. III. 474.; Engel 1995. I. passim.
1143 Doc. Val. 219–220.
1144 Uo. 422.
1145 Pesty 1876. 7.
1146 Uo. 38., 73–75.
1147 Uo. 23., 37.
1148 Anjou-oklt. XVII. 412. szám.
1149 Doc. Val. 98–99.

1150 Uo. 140–142.
1151 Uo. 216.
1152 Uo. 261.
1153 Cs. II. 2., 11–13.
1154 Pesty 1876. 19.
1155 Doc. Val. 79–80.
1156 Gy. I. 175.
1157 Cs. I. 761–762., 763–764.
1158 Anjou-oklt. XXIII. 126. szám.
1159 Uo. V. 130. szám.
1160 ZW. II. 172.
1161 Doc. Val. 162.
1162 Uo. 189–190.
1163 Uo. 397–398.
1164 Cs. I. 726–748., 719.
1165 Tagányi–Réthy–Pokoly–Kádár 1901–1905. I. 83.
1166 Erdélyi okm. I. 528. szám.
1167 Anjou-oklt. VIII. 219. szám.
1168 Erdélyi okm. I. 402. szám.
1169 Anjou-oklt. X. 80. szám.
1170 Magyar Országos Levéltár. Bp. Diplomatikai fényképtár 278 624.; Dl. 3127.; Jakó 1940. 147., 274., 286–287.
1171 Doc. Val. 84–85.
1172 Uo. 93.
1173 Uo. 114.
1174 Jakó 1940. 159., 162.
1175 Doc. Val. 163.
1176 Mályusz 1939. 442.
1177 Jakó 1940. 173–175., 179.
1178 Uo. 150–152.
1179 Uo. 124–125., 201.
1180 Uo. 135., 132–133., 143–144.
1181 Uo. 136., 192., 293.
1182 Uo. 143.
1183 Popa 1970. 52.
1184 Anjou-oklt. X. 388. szám.
1185 Mihályi 10.
1186 Uo. 13–14.

1187 Uo. 17.
1188 Uo. 20.
1189 Uo. 21–22.
1190 Uo. 27.
1191 Szabó 1937. 104.
1192 Mihályi 29–30.
1193 Bélay 1943. 48.
1194 Mihályi 37–40., 41–45.
1195 Uo. 50.
1196 Bélay 1943. 55., 60–63.
1197 Küküllei 37.
1198 Bélay 1943. 19.
1199 Uo. 66–68.
1200 Mihályi 57.
1201 Uo. 65. A máramarosi falvakra I. Popa 1970. 65–118.
1202 Bélay 1943. 18., 20–22.; Engel 1995. I. 153., 189., 217.
1203 Doc. Val. 86., 90–91., 112.
1204 Maksai 1940. 87–89., 97–98., 104.
1205 Uo. 46., 81., 144., 159.
1206 Szabó 1937. 116–121., 128.
1207 Doc. Val. 87–88.
1208 Uo. 279–280.
1209 Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája. I. H. n. 153.
1210 Doc. Val. 426.
1211 Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 56. Bp. 1972. 14–16.
1212 Jakó 1940. 134.
1213 Mályusz 1939. 437–438.
1214 Bonfini 843.
1215 Jakó 1940. 187–188.
1216 Anjou-oklt. XII. 248. szám.
1217 Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség. Coord. Marius Diaconescu. Studiu introd. Ioan Drăgan. Satu Mare 1997.; Ioan Drăgan: Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514. Colecţia „Biblioteca Enciclopedică de Istorie a României". Bucureşti 2000.
1218 Erdélyi okm. I. 212., 231., 407. szám.

1219 Maksai Ferenc: A szászság megtelepülése. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1941. 101.
1220 Györffy 1990. 200–214.
1221 HO. V. 4.
1222 Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. 1343., 1386. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)
1223 Szende László: Magyarország külpolitikája 1242–1246 között. In: Első század. A tudományos ösztöndíjpályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. Történelem – régészet. Összeáll. Váradi Péter. Bp. 2000. 333–334.
1224 Balogh László: Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica 113 (2001) 53-60.
1225 SRH. II. 554., 557.; Thuróczy János: A magyarok krónikája. Rogerius: Siralmas ének. Millenniumi magyar történelem. Források. Bp. 2001. 406–407.
1226 HO. VIII. 80.
1227 Str. I. 514.
1228 Gyárfás II. 416.
1229 ÓMO. 121.
1230 W. VIII. 203.
1231 Gyárfás II. 447.
1232 Uo. 459.
1233 Uo. 420–421.
1234 Str. I. 561.
1235 Anjou-oklt. VI. 671. szám. L. még uo. VIII. 552. szám.
1236 Uo. IV. 41. szám.
1237 Bp. O. I. 166.
1238 Gyárfás II. 449.
1239 Cs. I. 702.
1240 Gy. I. 869.
1241 W. XII. 313.
1242 Anjou-oklt. II. 9. szám.
1243 Uo. V. 743. szám.
1244 Gyárfás II. 472–473.
1245 KLE. 134–137.
1246 Anjou-oklt. VI. 76. szám.

1247 Uo. XII. 460. szám.
1248 Uo. XVII. 75. szám.
1249 Gyárfás III. 468.
1250 Anjou-oklt. XXIV. 283. szám.
1251 Gy. I. 702., 713.
1252 Z. II. 268–269.
1253 Gyárfás III. 486.
1254 Uo. 543.
1255 Uo. 487–488.
1256 Uo. 489.
1257 Györffy 1990. 274–276.; Palóczi Horváth 1989. 48–52.
1258 ÓMO. 121.
1259 Anjou-oklt. IV. 41. szám.
1260 Uo. XII. 483. szám; Str. III. 532.
1261 Gyárfás III. 482.
1262 Z. II. 268.
1263 Gyárfás III. 506.
1264 Uo. 627.
1265 Györffy 1990. 274–275.
1266 SRH. I. 474.
1267 Anjou-oklt. IV. 41. szám.
1268 Kring 1932. 51., 185.
1269 Gyárfás III. 509.
1270 Kring 1932. 55., 57–58., 176., 181., 184–186.
1271 Gyárfás III. 532.
1272 Györffy 1990. 299., 302.
1273 Pálóczy Horváth András: Kun nemzetségek. In: KMTL. 383.
1274 Kristó 1988. 67–88.
1275 Györffy 1990. 299.
1276 Z. VI. 491.
1277 Gyárfás III. 626.
1278 Uo. 627.
1279 Uo. 566.
1280 Uo. 583.
1281 Z. VIII. 669.
1282 Z. IX. 13.
1283 Gyárfás III. 666.
1284 Uo. 671.

1285 Kring 1932. 169., 186. L. még Gyárfás III. 296., 415.
1286 Uo. 511.
1287 Uo. 525–526.
1288 Györffy 1990. 299–311.
1289 FNESz. II. 627., I. 792., 699. II. 523., I. 338., 707.
1290 Cs. II. 697., 704., 706., 707.
1291 Mándoky K. István: A hantos-széki kunok. In: Kralovánszky 1972. 77–78.
1292 Pálóczi Horváth 1989. 78–81.
1293 Horváth Ferenc: A csengelei kunok ura és népe. Bp. 2001. 215–218.
1294 Gy. III. 527.
1295 Kring 1932. 173.
1296 Gyárfás III. 587., 588.
1297 Uo. 613.
1298 Uo. 419.
1299 Uo. 632–633.
1300 Kring 1932. 175–176.; Mályusz·1939. 430–432.
1301 Mándoky István: A kun miatyánk. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973. 117–125.
1302 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 18.
1303 DHA. I. 60.
1304 Györffy 1990. 56.
1305 Anjou-oklt. V. 156. szám.
1306 Uo. VII. 65. szám.
1307 ÓMO. 142.
1308 Györffy 1990. 312.
1309 Anjou-oklt. IX. 73. szám.
1310 Gy. II. 230.
1311Anjou-oklt. XVII. 246. szám.
1312 Gyárfás III. 468.
1313 AO. III. 203–204.
1314 Kállay I. 111.
1315 Györffy 1990. 313.
1316 Z. III. 227.
1317 Györffy 1990. 314.
1318 Erdélyi okm. I. 231. szám.
1319 Cs. III. 502.

1320 Gyárfás II. 447., 459.
1321 W. VIII. 203.
1322 Gy. III. 439.
1323 Str. I. 561.
1324 Gy. II. 303–304.
1325 Györffy 1990. 313–314.
1326 Z. II. 438.
1327 Györffy 1990. 314.
1328 Anjou-oklt. XII. 483. szám.
1329 Gy. IV. 594.
1330 Györffy 1990. 316–318.
1331 Uo. 315.
1332 Uo. 275.
1333 Gyárfás III. 501.
1334 Uo. 513.
1335 Györffy 1990. 315.
1336 Pálóczi Horváth 1989. 57–58.
1337 Szabó László: Jászság. Bp. 1982. 211–213.
1338 Gyárfás III. 502.
1339 Györffy 1990. 313.
1340 Gyárfás III. 513., 514.
1341 Uo. 521.
1342 Uo. 606., 616.
1343 Uo. 496.
1344 Györffy 1990. 60., 313.
1345 Selmeczi László: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Folklór és etnográfia. 84. Debrecen 1992. 147.
1346 Gyárfás III. 549–551.
1347 Kring 1932. 169. L. még Gyárfás III. 296., 415.
1348 Uo. 587., 588.
1349 Uo. 419.
1350 Uo. 606.
1351 Uo. 613.
1352 Uo. 419.
1353 Engel 1995. I. 507., 508.
1354 Pálóczi Horváth 1989. 55.
1355 Gyárfás III. 689.; Kring 1932. 175.
1356 Györffy 1990. 291.

1357 Fraser 1996. 39–62.
1358 Lehóczky Tivadar: Új adat czigányaink történetéhez. Századok 28 (1894) 827.; Szalay Béla: Czigánytörténeti adatok. Ethnographia 25 (1914) 89.; J. Vekerdi: Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary. Journal of the Gypsy Lore Society 1 (1977) 170–172.
1359 FNESz. I. 288.
1360 Fraser 1996. 66.
1361 Uo. 67–69.
1362 Cigánykérdés 75–76.
1363 Fraser 1996. 88–89.
1364 Uo. 109.
1365 Uo. 110.
1366 Cigánykérdés 56.
1367 Uo. 76.
1368 Cs. V. 192–193., 32.
1369 Fraser 109–110.
1370 Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94 (1990) 425–443.
1371 SRH. I. 303.
1372 Schütz Ödön: Néhány örmény eredetű betegségnevünkről (Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez). Magyar Nyelv 54 (1958) 450–460.
1373 F. IV/1. 307.
1374 Anjou-oklt. V. 624., 716. szám.
1375 ÓMO. 121.
1376 DHA. I. 85.; SRH. II. 490.
1377 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 14.
1378 SRH. I. 190–191., 302., II. 585.
1379 Kristó–Makk–Szegfű 1973. 14.
1380 Uo. 28.
1381 KLE. 232.
1382 Koszta László–Marosi Ernő: Somogyvár. In: KMTL. 606.
1383 Makk Ferenc: Szent László és a Balkán. In: uő.: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 167–171.
1384 Küküllei 33.
1385 Iczkovits 1939. 34.; Cs. V. 316.; Balázs 1939. 57.
1386 Anjou-oklt. V. 341., 653. szám.

1387 Gyárfás III. 468.
1388 Gy. IV. 312.
1389 Iczkovits 1939. 34.
1390 Szabó 1937. 67.
1391 Maksai 1940. 120–121.
1392 Jakó 1940. 361.
1393 Engel 1995. 361., 362.
1394 Maksai 1940. 79., 141.
1395 Blazovich László: Szabadka mezővárosi fejlődése és jogi helyzete a középkorban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica 44/7 (1996) 108.
1396 Szeged I. 450.
1397 Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 19. Szeged 2003. 115–122.
1398 Peter Ratkoš: A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 64. Bp. 1972. 115.
1399 Gy. II. 449.
1400 Mályusz 1939. 425.
1401 Uo. 402.
1402 Mályusz Elemér: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: Magyar renaissance. Magyar művelődéstörténet. II. Szerk. uő. H. é. n. 124.
1403 Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: Kovacsics 1997. 105., 110.g